

БІБЛІОТЕКА
ШКІЛЬНОЇ
КЛАСИКИ

Гнат Хоткевич

ТВОРИ
ШКІЛЬНОЇ
ПРОГРАМИ
ДЛЯ
ОБОВ'ЯЗКОВОГО
ЧИТАННЯ
ТА ВИВЧЕННЯ

КАМІННА ДУША

Бібліотека шкільної класики

**Гнат
Хоткевич**

**КАМІННА
ДУША**

Для старшого шкільного віку

Київ
Видавництво «Школа»
2009

ББК 84.4УКР6
Х85

Серія «Бібліотека шкільної класики»
заснована 2005 року

Передмова та
навчально-методичні матеріали
Людмили Слободянюк

Обкладинка
Наталії Задорожної

Хоткевич, Гнат.

Х85 Камінна душа : Для ст. шк. віку / Гнат Хоткевич;
передм. та навч.-метод. матеріали Л. Слободянюк. —
К.: Школа, 2009. — 288 с. — (Бібліотека шкільної
класики).

ISBN 978-966-339-858-7

Гнат Хоткевич (1877–1938) — самотня творча постать: письменник, критик, літературознавець, мистецтвознавець, театральний і музичний діяч, історик і етнограф, автор багатьох новел, оповідань, повістей, романів. До книжки увійшла його повість «Камінна душа» (1911), яка і сьогодні приваблює стильовою, мистецькою самотністю.

Розрахована на школярів, вчителів, студентів-філологів, усіх, хто цікавиться творчістю Г. Хоткевича.

ББК 84.4УКР6

ISBN 978-966-339-858-7 (НКП)

© Видавництво «Школа», 2009

ПИСЬМЕННИК З БАНДУРОЮ

Навряд чи є в українській культурі особа, яка проявила б себе так багатогранно, як Гнат Хоткевич, який творив у різних областях мистецтва, літератури, техніки. Він — прозаїк, драматург, перекладач, редактор, композитор, професіонал-бандурист, театральний режисер, музикознавець, фольклорист, етнограф, педагог, громадський діяч, художник, а за фахом — інженер-технолог. Залишив після себе велику творчу спадщину, яка, безперечно, належить до духовних скарбів України.

Гнат Хоткевич належав до стародавнього роду, з якого вийшло чимало славних особистостей, у тому числі гетьман — польський воевода XVII століття. З дитинства юнак захоплювався народною творчістю. Під впливом козацьких дум і пісень у проникливому виконанні сліпого бандуриста дядька Павла навчився кобзарській майстерності, тягнувся до сцени, шукав самовираження в художньому слові (творив під псевдонімом Гнат Галайда). У 18 років заснував у селі Дергачі на Харківщині драмгурток із селян, з якими ставив п'єси І. Карпенка-Карого та І. Нечуя-Левицького. Пізніше в Харкові створив перший в Україні робітничий театр.

Вищу інженерну освіту Хоткевич отримав у Харківському технологічному інституті. Незважаючи на безперечні здібності до наук, у 1899 році його вигнали — за «політику». Неблагонадійного студента звинуватили в допомозі організаторам збройного повстання і крадіжці кулеметів.

Навчання Гнат поновив у вересні 1900-го будучи членом Харківського комітету Революційної української партії (РУП) — першої політичної організації наддніпрянських українців. Її засновник адвокат Микола Міхновський виступив з програмною промовою, основні положення якої пізніше були видрукувані у Львові брошурою «Самостійна Україна». Не дивно, що охранка вважала Хоткевича «мазепинцем» — за ним ретельно спостерігали «голубі мундири» із губернського жандармського управління.

Після розколу радикальної РУП у 1902 році Гнат приєднався до українських есерів (з 1907 р. — Українська партія соціалістів-революціонерів), активно працював у підпільних гуртках. 12 листопада 1903 р. йому довелося пережити обшук, проте арешту вдалося уникнути.

Революційна робота не знищила інтересу до сцени, музики, літератури. Гнат Мартинович підтримував дружні відносини з багатьма відомими діячами національно-культурного ренесансу — Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Михайлом Старицьким, Марією Заньковецькою.

У революційному 1905 р. Хоткевич організував страйки робітників у Люботині, Полтаві, Кременчузі, Миколаєві. Брав участь у московському з'їзді представників залізничної спілки, яка затвердила програму всеросійського політичного страйку. Не випадково в циркулярі департаменту поліції МВС від 28 січня 1906 року інженер Хоткевич згадувався як особа, запланована до арешту. Залишався єдиний вихід — еміграція. Залишивши Російську імперію, він до 1912 р. мешкав на Галичині, яка в той час знаходилася під владою Австро-Угорщини.

«Український П'ємонт» звів письменника з керівником Наукового товариства ім. Т. Шевченка професором М. Грушевським, відомими ученими С. Рудницьким, О. Маковеєм. У селі Красноїлове на Станіславщині Гнат Хоткевич сформував етнографічний «Гуцульський театр», який проіснував до 1914 р. Трупа успішно гастролювала по Буковині і Галичині, виступала в Кракові, Харкові, Одесі, Москві. Центральне місце в

репертуарі театра відводилося творам його керівника: п'есам «Довбуш» (1909), «Гуцульський рік» (1910) та ін. У цей період з-під пера Хоткевича вийшли повісті «Камінна душа» (1911), «Довбуш» (надрукована лише в 1965 р.), збірки нарисів та новел «Гірські акварелі», «Гуцульські образки».

У січні 1909 р. на слід «малоросійського сепаратиста» напала аген-тура Варшавської охоранки. У Львові Хоткевича тримали «під ковпаком» негласного нагляду. А 3 квітня 1912 р. його як члена УПСР заарешту-вало Київське охоронне відділення. Проте ні київським, ні харківським слідчим «навісити» на письменника політичний злочин не вдалося. Він залишився на свободі.

У Харкові Хоткевич створив буковинську майстерню, вступив у То-вариство ім. Г. Квітки-Основ'яненка, очолив його науково-літературне відділення. Читав лекції про культуру і побут Галичини, співробітничав з україномовною газетою «Слово», яку після виходу другого номера в жовтні 1915 р. закрили за антиурядову пропаганду. В грудні збирав під-писи під зверненням у Держдуму з вимогою свободи слова, друку, ви-кладання української мови. Закінчилося все тим, що 11 березня 1916 р. міністр внутрішніх справ наказав вислати Хоткевича з України і три роки тримати під наглядом поліції.

Протягом 17 років (1921–1938) життя Гната Хоткевича, за словами його дружини Платоніди, «проходило за письмовим столом». Одним із найяскравіших творів того періода стала тетралогія «Богдан Хмельницький» (1929). Останнє десятиліття свого життя присвятив дослідженню творчості Тараса Шевченка.

В кооперативному видавництві «Рух» вийшло 8-томне зібрання творів Хоткевича (1928–1931). Отримавши гонорар, Гнат Мартинович купив дім у селі Високому під Харковом. А скоро в домі не стало чим па-лити — письменника і його сім'ю як «нетрудовий елемент» позбавили не лише пенсії, але й продовольчих карток. В Україні почалася бороть-ба з націоналістичними проявами в культурі.

Обструкція, гоніння, напівголодне існування змусили Хоткевича на-писати 9 листопада 1937 р. листа Сталіну, оскільки звернення до харків-ських властей та Академії наук ніякого результату не дали. Секретаріат ЦК ВКП(б) 25 січня 1938 р. направив письменнику відповідь, мовляв, для творчості йому будуть створені «необхідні умови». Як виявилось — тюремні. 23 лютого був виданий ордер на арешт письменника.

У його кримінальній справі, сфабрикованій органами НКВС, підши-ті лише два протокола — допиту і очної ставки. Цих паперів з абсурд-ними звинуваченнями вистачило для найсуворішого вироку.

У травні 1938 року 60-річного Хоткевича змусили «зізнатися» в шпіо-нажі на користь Німеччини. Зв'язок із закордонною розвідкою він нібито підтримував через німецьке консульство у Харкові. З 1923 до 1934 року «ла-зутчик-бандурист», за твердженням репресивних органів, передавав за кор-дон інформацію про економічну ситуацію в індустріальних регіонах СРСР, інформував про настрої населення і навіть видав таку «стратегічну інфор-мацію», як... застосування в сільському господарстві нових молотилок.

29 вересня 1938 року особлива трійка УНКВС Харківської області винесла вирок представнику «гнилої інтелігенції»: найвища міра пока-рання — розстріл. Роковий день настав 8 жовтня.

*Ой Марусе, камінная душе!
Не слухати ж було шептання мого,
Не лишати ж було попонька свого.*

Отже, сьогодні новий ксьондз служив по раз перший службу у церкві. Гуцули прислухалися, придивлялись і остаточно винесли не зле вражіння. Особливо подобалася проповідь. Не змістом, бо змісту мало хто вкємував, а тим, що було її сказано голосно і виразно.

— Говорит — єк відпечетує! — говорили один до одного пошептом.

Взагалі вся служба пройшла дуже добре. Дяк, бажаючи показатися, вигалайкував на дух кінський, закручував, заплутував мелодію до того, що сам ставав як дурний у тім усім, і під кінець служби захрип, сарака, так, що доброго ока горівки треба було відтак, аби голос вернувся.

Та й ксьондз, нема що казати, голосники мав добрі, гуцулія теж гула з охотою, хоч і невлад, а багачі кидали до скарбонки цілими левами.

А поки тяглася служба і дим кадильний, змішавшись з різними іншими гуцульськими пахощами, возносився до престолу, баби по черзі бігали поздоровляти молоду попадю. Властиво, секретно кажучи, гадка тут була інша: баби хотіли переконатися, чи попадає молода, чи файна, отже, чи є надія, що піп буде триматися жінки. Бо попередник сього ксьондза великий був преподобник по бабській часті і добре дався гуцулкам узнаки.

І тут вражіння було добре: попадає виглядала, як квіточка.

— А йке-с молоденьке, бог би те вкрив! — весело казали баби і гурмою лізли цілувати у руку.

А їмость червонілася, як яблучко, і не знала, чи їй тримати руку, чи сховати за спину, чи обтирати за кожним разом. Все то було для неї нове: і шлюб, і місце, і люди, і сама вона здавалася собі не такою, як була.

Утішені баби голосно прирікали, що хто дає на нове господарство, і на цей раз дари їх були щедрі і давалися з охотою. А тим часом закінчилася служба і ксьондз ішов царинкою, оточений гуцулами; газди топталися один одному по ногах, аби йти ближче до нового попа та хоч краєм вуха чути, що там він таке говорить.

Ксьондз вичисляв браки, які побачив у церкві: того немає, того немає, а те хоч і є, але в такому виді, що краще би його й зовсім не було.

— Презбитерія... Та хіба ж це презбитерія? Це, вибачайте, хлів свинячий, а не презбитерія! Презбитерія — це найголовніше місце в церкві.

— Ає! Ає! — підтакувала гуцулія.

— То, прошу їгомостя, то та' ек би сказати — усу путерю тото місце на собі держит, — говорив старший брат, бажаючи за всяку ціну сказати й своє гідне слово.

— Яку путерію, що за путерію? Я ваших слів не розумію, але презбитерія мусить бути упорядкована. Треба наймити маляра, аби вималював порядно. Отже, прошу позволення мені тим зайнятися: я знайду маляра, зговорюся...

— Ає, ає! Стокмита го поренно, аби не вшахрував.

— А що, газди, думкуєте? Таже воно все може бути, — ксьондз вичисляв далі.

— Воздухи — як шмати. Сорочка на престолі — мов у смолі купана. Ризи — сором убрати на себе. Чи вже ви, люди, такі бідні, що у вас храм святий у такому порядку?

Гуцули не признавалися до вини і все валили на попереднього попа.

— Прошу, їгомостику любенький, ми у тім ані синеза ніхтем не винні. Ек піп за церкву не дбає — хто ме дбати? Ци я, ци сусіда?

— Ає, то таки так. Тот піп бирше за молодиці дбав, їк за церкву.

Ксьондз старався повернути бесіду на інше поле, бо йому неприємно було чути нарікання на члена корпорації, але гуцули попали на своє болюче місце, як муха на садно, і не легко їх було звідти збити.

— Він замість «Господи помилóй» співав: «А хто любить гриби-гриби, а я й печериці, а хто любить дівки-дівки, а я й молодиці».

— Він і фاینшої ше вмів.

І тут же одвертими формами оповідали досить нескромні деталі приватного життя свого духовного наставника, як

рівно й деталі події, що привела до зміни старого попа на нового.

Речі стояли дуже просто. Один газда, переконавшись, що таки дійсно піп ходить до його жінки, ужив звичайного средства прозріваючих рогоносців — сказав, що йде до Жебйого за орудов, а сам заховався в смерічче так, що міг бачити одразу і плебанію, і Черемош, і свою хату.

Чекав недовго, бо піп, задравши одіяніє, уже перебрідав Черемош, а перебрівши, не пішов ніде, лиш просто до тої хати. Газда облазчиком-облазчиком прийшов верх своєї хати, зайшов у тіль, двома колами добре припер двері, а сам, взявши третій, уліз у хату вікном.

І що там уже була за бесіда, не знати, а лиш егомость, прийшовши додому, впав на ліжко та так уже й не вставав, аж доки не прийшло єпископське розпорядження про перенесення до другої парафії, а нім¹ така знайдеться — з чеканням при консисторії.

Таким чином очистилося місце в Криворівні для молодого о. Василя. Він лише-лише вискочив з семінарії — як тут дають самостійну парохію. Оженися — і самі печені гриби до рота полізуть.

Властиво о. Василій давно вже намітив собі жінку. Правда, була бідна, як миша, виховалася в кляшторі² на кинений кривими гріш, але зате була гарненька і як на смак новокінченого семінариста, то навіть дуже гарненька, отже, цілком на добре зачіпала естетичні струни душі о. Василя.

Очевидно, опікуни на освідчення о. Василя відповіли цілковитою згодою. Боліли, правда, душею, нарікаючи на померлих родичів Марусі, котрі буцімто не лишили бідній сироті нічого; від себе подарували дві перини і ще надзвичайної роботи хрест у флящині, але о. Василь якось не дуже піклувався про віно: перспектива одразу, впрост зі шкільної лави сісти на багату гірську парохію, де за похорон дають вола, а за шлюб і пару — ця перспектива вносила деякі компенсації в питання о гріш.

Ну, і от привіз на парохію молоду жінку, почалося нове життя.

Для Марусі мусило би бути таки геть цілком нове в усіх значіннях. З дитини-підлітка вона нараз стала жінчиною, хоч

¹ Поки.

² Монастирі.

це якось... мало відбилося на ній, не зробивши жадних надзвичайних змін: мабуть, занадто ще була дитиною і по-дитинячому пережила чи, скорше сказати, перебула цей факт.

Нова обстановка домашня також не зробила на Марусю надзвичайного вражіння. Мати чоловіка, стара господиня, що з'їла зуби на веденню домашнім, любовно, але рішучо відсунула молоду невістку від усякого господарювання й життєвих дрібниць.

— Воно ще молоде. Нехай побавиться, аби не нарікала потім, що запрягли її до роботи, — говорила «бабця», як уже зарані величали усі стару їмость, і дійсно зуміла цілковито ухоронити Марусю від усяких буденних турбот. Навіть каву приносила до ліжка пестійці, і Маруся, ніжачися та шулячися, як кітка¹, випивала запашний трунок і знов шурхала під ковдру.

Та вже єгомось якось запротестував:

— Де то видано, де то чувано? Замість того щоб самій раненько устати та старій жінчині подати до ліжка каву, вона — дивіться, люди добрі! — сама вилежується, аж поки їй принесуть.

Говорив він це не злобно, а от просто так собі, для порядку: просто це порушувало якусь там гармонію його поняття про обов'язки жінки.

Маруся кривилася потім два дні на чоловіка, але каву з того часу варила вже сама. Єгомось підкпивав² собі:

— Що то, мамо, нині кава так ніби... чи то недоварена, чи то переварена?

Бабця посміхалася, говорячи:

— Ну, ну... Буде вже тобі.

— Та ні, таки справді щось кава мені не смакує. Чи то, може, не ви самі варили?

— Прошу не пити, коли не подобається! — з обуренням виривалася Маруся, схоплюючися. На початках вона брала ще то все за чисту монету.

О. Василь робив великі очі.

— А-а-а!.. Так то, може, ви варили?

— Я! Але вже по раз останній.

— Ну, то так би ви й казали. Я би тоді почав хвалити, — і пив далі, наче розсмаковуючи. — Гм... Воно й справді кава нічого собі. Гм... Але ж таки й зовсім добра кава. Гм... Я би навіть сказав, що зроду не пив такої доброї кави.

Маруся розцвітала.

¹ Кішка.

² Підсміювався.

— Направду?

— А бігме направду. Так що навіть прошу позволення поцілувати ручку.

Згодом, коли така кумедія повторялася регулярно за кожним питтям кави, Маруся призвичаїлася і вже не звертала уваги на слова мужа, а свій обов'язок варення кави повнила вже без сердечної тривоги: вставала заспана, з позіханнями мішала, колотила там щось, чаклюючи над сметанкою. І все те під безперестанний шепіт бабці:

— Але йди... Йди, я сама... Та він не дізнається... Йди-бо...

Маруся ще смачніше позіхала і півсвідомо бовтала ложечкою.

Решта господарства цілком оминула плечі Марусі — бабця сама несла весь тягар на собі, не допускаючи Марусю навіть до дрібниць.

Взагалі родинне життя надзвичайно якомось скоро увійшло в свою колію. О. Василь мав щось із флегматика в собі: все, чого лиш він діткнув рукою, набиралося якоїсь сірості, як в дощову годину. Впору з'їсти, впору лягти спати, з нудотою відробити свій обов'язок, положене число разів на тиждень приголубити жінку — в тім замикалося все. І не дивно, що завдяки такому регулямінові¹ якомсь занадто вже скоро осів о. Василь: в швидкім темпі почало віростати йому черево, звисало молоде воло, рухи ставали лінивими і число їх все зменшалося.

І в усім тім новім життю, в усій тій розміреній пристосованості, і в сонній любові мужа, і в ніжних піклуваннях свекрухи — в усім тім Маруся відчула би, певне, дуже скоро величезну нуду, якби... якби не було... гір.

Гори!..

Спочатку не зробили вони на неї вражіння. Навпаки: перші дні, як лиш молоді сюди приїхали, Маруся відчула, що гори давлять її.

— Але бійтеся бога, отче! Де це ви мене завезли? Та тут страшно жити!

О. Василь лиш блимав очима. Він був з Поділля, і йому самому якомсь було... «омкно» серед тих мовчазливих велетів. І лиш стара їмость, уроджена в горах, одразу почула себе на місці і дихала, як риба в воді.

— Нічого, дітоньки, нічого! Буде все добре. Я виросла і весь вік свій прожила на долах, але люблю гори понад усе.

¹ Розпорядку дня.

І справді: вона відразу вжилася в гірську атмосферу і ввела в неї дітей. Та й о. Василь скоро пристосувався: потребував лиш вигідного хліва, а де він, цей хлів, буде стояти, у горах чи на долах, — це йому було цілковито однаково.

Але зате Маруся згодом відчула гори цілою душею і полюбила їх.

— Чекай, чекай, доню, — часто говорила стара їмость у відповідь на захоплення Марусі. — Це ж іще зима. А от як прийде весна, як укриються верхи зеленню новою, позацвітають трави, як вилізуть гуцули зі своїх кожухів та розсиплюються маком червоним по узгір'ях — от коли наші гори красні! Узими якось... тісно в горах: усе пов'язане, поплутане стежечками, від стежки ані руш. А вліті — куди оком глянути, туди й ногою ступити. Пташечкою будеш літати кичерами, коли...

— Коли що, бабцю?

Бабця усміхалася.

— Але, бабцю, — коли що, ну?

— Коли... коли я... не буду бабцею. А як буду або сподіватимуся — о, тоді обережненько будеш ходити, на паличку опиратися, а я тобі буду смачні страви варити, і тоді вже кава йтиме до ліжка, хоч би там що. А відтак... відтак винесемо його сюди, на ганок, і буде на него сонечко світити, буде його вітрець полонинський обвівати. І буде рости він здоровий, красний та розумний.

— Хто се, бабцю?

— Він, мій унук. Отже, бігай, ходи, щечечи, набирайся сил та здоровля, щоб легко, господь дав, пішло, щоб було покорму багато, щоб свобідно перетерпіла.

— «Аби-с легко зносила та й мирно злегала...»

— Дивись! А ти звідки знаєш гуцульські приговірки?

— Таже я завше між гуцулками, бабцю!

Справді, Маруся одразу стала загальною улюбленицею. Гуцулки її пестили, як малу дитину, і, здавалося, не мали жадної пошани для такої високої гідності, як їмость. Навіть називали просто «Муха», бо чули, що іноді ксьондз так її називав.

— Ей ти, Мухо! А йди суда! — кликали, мовби яку сусідку, але по суті речі любили свою їмостечку, як лялечку, і зробили би для неї все.

Марусі, наприклад, дуже подобалася «уберя» гуцульська, і якось в неділю вона, для жарту, перебралася по-гуцульськи: від одної баби взяла запаску, від другої постолі, від третьої фустку, сорочку свою побігла принесла. Молодиці убирали свою їмостечку, як вильце, зі сміхом та жартами.

— На всі гори молодичка!
— Ає! Нема ноші понад гуцульську! Красит, панит, кольору додає.

А третя вже підспівує:

Ци то, люде, чучурина,
Ци то горошина?
А ци то ми, добрі газди,
Файна йка дівчина?

— Та ци ти, Мухо, дівка, ци таки молодица? Бо шош не виглядаш ми на молодицу.

— Ає! То би ті в уплітках було файно та в згарді.

— Ей де! — сміялася Маруся. — У вас молодиці краще ходять, як дівчата.

— Бо то так і треба. Дівка шо? В дівці смаку нема, — і баби реготали.

Тим часом скінчилася служба в церкві. О. Василь, оточений, як завше, гуцулами, ішов до хати, наскоро полагоджуючи всі справи і щохвилини повторюючи:

— Люди добрі! На бога, дайте мені чистий спокій. Бо ви сте харчували, як зіходили до церкви, а у мене ще й горобець у роті не наслідив.

Але гуцули не звертали уваги на ці моління. Раз на тиждень, а то й на два доводилося зіходити з верхів, і неділя була єдиним днем, коли можна було полагодити всі справи: і що дотикалися душі, і що зв'язані були з потребами тіла. Купувалася сіль, олій, усечина; упорядковувалися відносини з властями — словом, очищався й запоряжався гуцул на багато будучих днів наперед.

Найбільше допікали о. Василеві баби. З ними він ніколи не міг дійти ладу, а надто на перших початках, коли майже нічогосінько не розумів, що вони говорять. Гуцули-мужчини, як-не-як, а сходили з верхів частіше, бували й на долах, ходили різними царями, а баба що? Сидить собі на своїй «течірі» і говорить так, як на цій «течірі» говорили дід її, й прадід, і всі попередні покоління на тисячу літ назад. А що на другій «течірі» говорили «май інакше», то о. Василь часто попадав впрост в розпуку.

— Він корнеє, корнеє, а ми не гонні. От ік би змора посіла. Та витак¹ си провергли-а ту ті мреч в очех, а дух ек не зіпре у хавках.

¹ Відтак.

І півгодини часом б'ється о. Василь, поки зрозуміє, що «загоріло дівчинише, бо каглу завчесу заткали».

— Коли ж то було?

— А сночі, їгомостику, сночі.

— Що це значить «сночі»?

— Та... ніби сночі, сночі, ади... Саме у завлеги...

І тому тепер, забачивши, що молодиці купою стали йому на дорозі й чекають, о. Василь хитрим способом хотів обминути газдинь, але вони посунули за ним. Тоді він узявся їх переконувати, що для цілого всесвіту буде ліпше, коли вони цю справу відложать на слідуочу неділю.

— Та ми нічо не маємо до рахунку, прошу їгомостя. Лиш тут онна молодичка... аби-сте були ласкаві приймити та й зговорити шос.

— Я не маю часу, я не маю часу. Бійтеся бога, люди добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було.

— Та вже, їгомостику любенький та годний, вислухайте цесу молодицу. З далеких верхів тицький світ ішла.

— Що ж там у неї пильне таке?

— Нехай сама вповіст, — і випихали Марусю наперед.

Зашарена, усміхнена, стояла вона напереді, перебираючи запаску пальцями, і дійсно, було на що залюбуватися.

О. Василь протирав очі зі здивовання.

— Ти?.. Що?.. Що то має значити? Що то за маскарада така? Звідки? Хто тебе вбрав? Геть мені скидай! Цю ж хвилию!

Але тут уже всі гуцулки зачинали говорити разом, вступалися навіть газди.

— А не майте серця на тото, їгомостику.

— Таку жінку бог вам дав, що маєте декувати опередь престолу.

Але о. Василь удавав дуже розсердженого. Пощо — і сам не знав. І потім, за обідом уже, їсть-їсть та й згадає.

— Я що? Я лиш о тім, що ти, певно, вже білих звірів маєш повно. Бо то ж треба знати — з кого брати, а з кого й ні.

А на другу неділю гуцулки, змовившись, принесли своїй їмості в дарунок геть цілий убір гуцульський. Одна дала унучі, друга постолои, файно поморщені та пофарбовані, треті зложилися на киптарик із сернини: давно вже киптарик цей лежить готовий у кушніра, та все не було покупця. Бо одно, що дорогий, а друге — що таки ні до чого: ніжне таке, дощу си боїт. А от їмості — саме таке.

І запаску, золотом перетикану, і фустку шовкову, а пацьорків то нанесли тільки, що «корову би стало прикрасити».

Маруся аж не могла рішитися, чи приймити їй то все, чи ні.

— Любі мої... дорогі мої... Та за віщо ж то? Та чим же я відвдячитися годна?

— Бери, бери, Мухо, — то з доброго серця.

Ї молодиці пригадували, як Маруся власними руками нашила й нагаптувала багато всяких і воздухів, і сорочок на жертвеники, та на престоли, та на налої; не переставала й тепер постачати всього того, хоч наглої потреби вже в тім і не було.

— Се на будуче, — говорила, приносячи якесь нове покривальне. А тепер сиділа над якимось гаптованням до антимінса й плащаниці.

II

Отак і йшло життя — в тоненькій якійсь гармонії. Не чулося твердого чогось, тривкого під стопою. Все було, мов порцеляна, дококола: на око приємне, а опертися не вільно.

Ї єдиною твердою річчю в усім тім, чула Маруся, було почуття старої їмості. Тільки бабця одна щось знала певно, ніби посідала тайну життя і вносила це розуміння в оточення. Простими словами говорила високі істини, ясним поглядом добиралася дна душі. Дивилася розумними очима на свою невістку і думала: «Що зробило тебе такою пташечкою й квіточкою? Ї чи зумієш отак проспівати, прощобетати цілий вік — чи зломить тебе життя, як квітяну гілочку?»

Ї сумно ставало по цих думках на душі. Любила сина, але не могла не бачити, що для поривчастого й поетичного темпераменту Марусі треба би було іншого чоловіка: розумного, твердого і трошки романтичного. Романтизм згодом вивіявся би, і зостався б лише розум та його поезія.

А о. Василь... Отець Василь був і не твердий, і зовсім не романтичний, і... не дуже розумний навіть. Бачила це бабця і журилася.

Якесь складне почуття носила в собі. Відчувала, що синові дуже мало треба до щастя і що його задоволила би кожна жінка, але що сам він далеко не кожную жінку міг би зробити щасливою.

«Поки воно півсвідоме — не відчуває нічого. От — бавиться собі, співає... Ще не перестала бути дівчиною-дитиною. Але потім — чи не прийде щось велике, чи не скалічить душу?»

Ї боялася приходу того великого, і молилася.

А Маруся брала життя таким, яким воно їй давалося. Любо їй було чути себе загальною пестійкою, любо збігати сніжною стежкою, порипуючи черевичками, та крикнути молодиці:

— Єк днювали, Адно?

А молодиця засміється, мовби ясний місяць уздріла, і скоро-скоро кричить щось у відповідь.

А то скаже Грицькові зладити сани, понабирає дівчат, величезною стоголовою купою наваляться в сани летять згори униз. Вивалюються в сніг, регочуть — аж відляски горами йдуть. А хто йде-їде — усміхнеться тепло, дивлячися на чисту цю радість.

— Узев собі наш піп не жінку, а дитинку.

— Най. Най своє відбудет. Видів¹, не було чесу в. деда-нені.

— Повідають, що зросла в єкихос монастирьох, ци де...

— А но видиш!

А довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ґанок востаннє ловить бліді снопочки холодних променів, сідала Маруся в кухні — бо там найтепліше — і, вишиваючи, слухала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки. Стара жінка оповідала все, що бачила на довгім віку, все, що чулося, пережилося, передумалося. Дивними зворотами простих фраз, неясними скоками примітивної фантазії розкривала перед молодістю їмостою весь біль гірського життя і всю радість його. Картини снувалися за картинами, потріскував восковий недогарок, десь у запічку, угрівшись, безклопітно цвірінькав цвіркун, сліпими очима заглядала в маленькі вікна чорна гірська ніч — а оповідання плелися одно за одним, мов польові квіти: і рожеві, і темні, і лагідні, й болючі... Десь в далекім Гіндустані рождалися перед віками, тисячі літ переносилися з уст в уста, з грудей в груди — аж поки не дісталися сюди, в цю щілину межі гір. А діставшись — пересякли гуцульським потом, зашуміли поточчинами, заговорили сумно в темно-синіх сідлах — і перетворилися. Огріли гуцульську душу, пояснили їй її саму, так припали до серця, мов мама рідна. І полинули потім далі, далі дивувати людей міццю прастарої керницьі, з котрої зачерають, зачерають покоління — і не годні вицерпати до дна.

Маруся забувала шиття на колінах, утопивши очі в світлу авреолу довкола ґнотика. І бачилися там боги й богині, князі з княгинями, страшні дракони убиралися в медвежі шкіри, пестрим фантастичним лицем дивилася стара казка, а творці того всього називалися «руська віра».

¹ Певно.

І коли кінчалось оповідання і, зітхнувши глибоко, оглядалася Маруся дивним поглядом дококола, — довго не могла зрозуміти, звідки ж це чорні стіни — замість палацу золотого, восковий недогарок — замість сяйливих ламп, і баба Гафійка — замість чарівниці, гірської пишної цариці.

А відтак співати починала Гафійка. Старечий голос дрижав, душа тріпотіла в словах, і вони, кимось уложені в гармонійні строфи, мов самі творилися в серці, виливаючися зі сльозою.

Багато знала й багато співала пісень стара Гафійка, але ні в одній з них не тужила так, душу всю виливаючи, як у пісні про славного Яношіка. Щось ріднило душу Гафійки з сею легендою, і старі очі наповнялися сльозами. А Маруся, притихнувши, слухала, як багата удова, злакомившись на червонії червінчики та на пишні убірчики, силою-неволею віддавала дочку свою, одиначку, за Яношіка, великого розбійничка.

Орало дівча, співаючи, сивими волами в красній долині, але й борозни ще не провело, як чує голос матері:

Гей, ходи, дівча, додому:
Віддам же тя, не знаш кому.

Ударилося дівча в поли руками, густі коси вимикало, усякими голосами кричало. Треба забувати милого, тихого, як місяць ясний.

Сипнув розбійник таярами битими по столі перед удовою, блиснув лудіням розкішним, кіньми турецькими, поясами угорськими — і загорілися очі в удови.

— Аби й за коси тя притягати мала — а таки віддам тебе легіникові за гонір.

Схопив, як орел здобич, молодеє дівчатко, поніс-полетів межі сині гори, в дикі ізвори. Приліпив хатку на скелі — і почалося життя-мука молодій молодиці. Тихої любові хотілося, запашного городчика, свічки перед образом, любої розмовоньки вечірньої — а замість того, налітали, мов круки, хижі товариші мужа, приносили зі собою закривавлений шум, стрілянину, напивалися, будженицями об'їдалися і лізли уночі до молодиці молоді, а Яношік рубав зухвалим голови сокирою. Ранком стручували труп у безодню, пили довго, темно й суворо мовчачи, — і знов знімалися, мов стадо чорних птиць. Щезали за виломом скелі, замовкав посвист вартового — лишалася сама молода молодиця з німою дівчиною, служницею-рабинею. Лишалася сама, затихала в вечірнім присмерку, тихим голосом співаючи про чоловіка, що

Нічков піде, нічков прийде —
Все кервавий меч принесе...

Ї не настануться молодиця білі хустки прати, отой кривавий палаш витирати...

...Ї по зритих літами щоках баби Гафійки повзуть бліді сльози... останні, виснажені, і капають десь на суху кисть руки. Діамантами повними блищать сльозинки на рожевій щічці Марусі і не хочуть падати: шкода лишати. А пісня йде далі.

Прийшла дитина. Бог зіслав її до цього неприступного орлиного гнізда. Сподівалася молодиця, що, може, хоч янголик цей невидимими крильцями прив'яже батька до дому, що хоч тепер почнеться маленьке щастя, латане — але де... Ще буйніше починав собі опришок, ще довше ганяв лісами, горами, розбиваючи купців в караванах, панів на молитві, корчмарів по корчмах. Додому приходив у роздертій сорочці, зраний, скрипів зубами від лютого болю й від незагашеної пімсти.

Підносила до нього дитину, просила поцілувати, але опришок штовхав матір у живіт ногою, кричав, аби йшла пріч. Валився десь під смереками і, як медвідь, зализував собі рани.

...Тихий вечір настав. Винесла колиску з душною хати, поставила під яблунькою. Десь пішов чоловік — зілля шукати на найстаршу рану, що болить, спати ночами не дає і вже смердить гноєм, а злобить так, що весь світ би порізав.

Колисала синочка й співала. Сама не знала, що співає. Родилися слова десь глибоко-глибоко, з кров'ю підіймалися до серця, з диханням виривалися з уст.

Люляй-люляй, малий хлопец,
Не будь такий, як твій отець,
Шо по лісі все лиш ходит,
В правій руці топір носит,
А якби ж ти, білий хлопец,
Та мав бути, як твій отець, —
Дала б тебе іскупати,
Орлам хижим роздзьобати.

Ї ринули сльози, як вогонь, гарячі. Похилилася на бильце, тяжко заридала.

— Ой, викупала би тебе по раз остатній, а відтак — нехай ліпше хижа птиця роздзьобає, як мав би людям кривду завдати, горе нести.

А Яношік стоїть за яблунькою, чорний, як ніч. Не знайшов зілля на рану, то знайшов ворога свого лютого. Ї озивається з-за спини:

Ану, співай, як співаєш,
Коли добрий голос маєш!

Мов грім із ясного неба ударив. Обернулася, побіліла, як стіна, не може й слова сказати. А муж наближається, очі, мов вугілля, горять, як ножі гострі ріжуть.

Співай, жоно, як співала,
Як-ес хлопця колихала.
Ой... я, мужу, не співала...
Наємниці поганьбляла...
Шо корови не доєні,
Шо покої не метені...

Ї сама не знає, що говорить, білими рученьками перед себе тріпоче. А опришок вже знає, що буде робити.

Сідай, мила, на лавочку —
Най ті зітну головочку.

Ї буде відтак хвалитися, як посадив жінку на лаву, аби зручніше їй голову стяти.

Остання підвага вступає в серці молодиці. Вона знає, що опришок свого слова не звержеться хоч би тому лиш, що його сказав. Ї в останній раз просить:

Зажди, мужу, хоч хвилину —
Най поцілую свою дитину.

Ї поцілувала... В одну щічку поцілувала, а в другу вкусила.

Маєш, сину, на пам'ятку,
Коли забив отець матку.

Скричала дитина, пасокою заллялася... і змішалася кров матері з другою, рідною кров'ю...

...Плакала Гафійка, плакала Маруся. Мов сама пережила ту страшну драму в тісній щілині між гір, у хатці — ластів'ячим гнізді, безладно заваленій здобичами нічними, денним розбоєм.

А коли йшла потім спати Маруся, — довго прислухалася: чи не скрипить де підозріло віконниця, чи не йдуть опришки, чорні хлопці.

III

Що й говорили старі їмості про весну, але й то мало. Всім еством своїм відчула Маруся прихід свята землі.

Мов чар який уступив у природу, по людях, оп'яняючи, розлився. Мов тисяча заплющених очей розкривалася. Чулася

якась напружена робота в організмі всесвіту, якась боротьба і якийсь нове торжество нової правди.

— Йой, сказати — що то весна! — говорив старий Дмитро, вартівник. Маруся часто любила збігати до нього і слухати довгих його оповідань. Зустрічав уже якусь не то вісімдесяту, не то дев'ятьдесяту весну, а все ще не міг рівнодушно відноситися до її приходу, сам відживав рівно з природою, чув «єсніщу кров» у собі.

— Йой, що то весна! Їмив би ю та й тримав в обидвоїх руках по вік вічний. І що то за чес, що то за любість — годі вповісти! Думайте лиш собі, їмостечку, що таку сми путерю в кістках чую, що зара' бих... Не знаю, що робив.

Маруся поглядала на крепкого, жилавого діда, на його міцні чорні від праці руки і гадала собі: який же він був в молодості?

— Виходьте д'мені, їмостечку, на сету ніч¹ благовіщене: мемо ворожити вбоє², — казав Митро і підморгував, підкинував головою, мовби любаску кликав до себе на ніч. — Зрештою, хто знає... хто знає... Усеко на світі...

На ніч благовіщенську Маруся до діда не пішла, але однаково знала погоду на цілий рік наперед. Річ у тім, що Митро славився умінням відгадувати погоду після приміт благовіщенської ночі, і до нього регулярно щороку зіходилася гуцулія довідуватися: чи сіно дешево пускати, чи худобу, чи плови віщували сеті зорі, а чи верем'є на літню пору, чи сіяти колопні³, а чи лен і т. д. і т. д.

І старий Митро, пихкаючи люлечкою, повагом, зі свідомістю висоти функції говорив:

— А ци у кему вам⁴, люде добрі, та ци у памнеть — ек сми тогид⁵ вам говорив: запасайте, люде, трави худобов, спізнуйте косіне — най дзелень божа не ростет борзо, аби не вдарили студени, плюти та й гляба тогди косити?

— Ає! Ає!.. Говорили-сте, Дмитрику, діждали би-сте.

— А ци то си не справдило?

— От ік у воко, бігме.

— Я шош коло хати спас, а у верху, гадаю собі, най буде, бо то, ади, високо зимарки нема. Та шо думаете, газди? А не взев-сми відтив ні віхтя сіна!

¹ На святу ніч

² Ворожитимемо обоє.

³ Коноплі.

⁴ А чи пам'ятаєте.

⁵ Минулого року.

— О?

— Кобих так здоров! Шо брав звідтив двоє сін, а то — ні віхтя.

Митро слухав те ніби рівнодушно, але зморшки весело грали у нього на лиці. Помовчавши кілька слід, зачинав:

— Ну то тепер іскажу вам, газди мої славні, шо й весна буде файна, і сапане, і по сапаню, і ек колопні брати Не сійте, люде, лену, бо лен дощ полюбляє, а зорі так приповідують, шо ладне буде верем'є увес чес і на трави добре. На Юрія й віл си напасет, не то вівця ци там баран.

— Ой га! А я сіно перетримав. Так було в думці, шо на-весні багачам дорого му продавати.

Гуцули сміялися. Це говорив Їлько, калай, шо зроду не мав нічого — ні сіна, ні маржини. А от ішов. Їшов слухати приповістей Митрових, хоч йому було цілковито однаково — «ци верем'є буде, ци сльота».

Весна, весна! Приходить!..

Маруся літала по проталих стежечках, весело поплюскуючи гарними своїми чобітками. Зупиниться на хвилику, набере повні груди гірського чарівного повітря — і мов крила від того виростають! Летіла б до сонця, до вершків гір, до хмар. Ї серце завмирало на саму лиш думку, шо скоро настануть цілком теплі дні, зійде сніг з усіх зашкалубин і можна буде видряпатися на найвищу кичеру, стати там і заспівати.

— Як же ж то гарно, як же ж то мило! — і цілувала дітей, дівчат, весь світ готова би цілувати.

Їде весна! Мати Велика!

От уже скоро-скоро приїде на білім коні свят-лицар Юрій, і люди вітатимуть його. То ще давно-давно, в сивій давнині, урочисто почали обходити цей празник оновлення тіла, празник потомства, празник будучого. Довгою зимою під шкірами сховане тіло відбувало обов'язки, було рабом; тепер — увільняється і буде святкувати. На зиму припадають всі ті моління, клячання, пристосовання душі; весна — празник тіла. Воно велить, воно веде, воно творить.

Ї все чекає великого Юрія. Як молода дотримує честі до вінця, так все доокола, вся природа чекала приїзду кінного лицаря. Ї їде він, пишний та годний царевич, в блискучім лудіню сяйливім і здалеку ще кричить: «Мечи ключі, брате Миколо, бо відіб'ю!..»

Ї старенький Микола, перелякавшись, борзо вергнет назустріч Юрію ключі від світа, а сам тікає у запічок, на небесну постелю, спочивати по труднотах довгозимових.

А пишний Юр їде, коником виграває, гострим списом леди пробиває, з гір зиму стручує, просікає копитами стежки-доріжки по убогах. Стрепенуться сонні смереки, киваючи Юрієві назустріч, на привітанє, напружаться бучина, березина соком налеться. Широко зітхнуть гори, Черемош запіниться, вийде сонце і довше постоїть над землею. Їде! Їде Юрій! Ліси косичить, земля правиться, хором могутнім несесться клич:

— Весна! Весна! Задзвонили гуси-ключі, поверх моря йдучи!..

Частіше зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо. Або йде попри хату молодець, високо затягає:

Ой напий си, бідашечко,
До мене горівки, —
Ти не маєш чоловіка,
Я не маю жінки!

А з-за хати, десь з-під оборога, задирикувато відкликається дівочий голос:

Ци я тобі не казала,
Не казали й люде,
Шо з нашого ба й коханя
Та нічо не буде?

А легінь лиш усміхнеться собі в усок та йде далі, в сопілоньку вифівкуючи, теплого вечора, темної ніченьки дожидаючи...

От і Юрій!.. Сонця Великого празник предвічний!

З незнаних країв, з-понад мір'я невідомого принесли гуцули честь цьому празникові і, як грань темної ночі, березуть із покоління в покоління. Повмирили старі боги, нові народилися, — а сонце все лишилося сонцем, а плоть плоттю. І тому — як зможет ци у силу сонічко добре і днинка продовжит ци май-май — востра кров приливає гуцулові до тіла, і святкують сини природи спільне свято з матір'ю посполу. Зиму — перебувають, літом — набувають ци. Юрій літечкові відчиняє ворота — тож чолом Юрієві!

І маржинка святкує. Весь добуток гуцула в маржині. Без неї гуцул ніщо, а нею — все. Заможність рахується на голови скота або на сіна. Про газду кажуть, що він «у двадцятєро сін стоїт» — і це вже повна міра заможності. Зустрівши-ся, гуцул, по привітанню, питає: «Єк маржинка?» Жебрак простибіг проговорює: «За ваше здоров'є та й за маржинчине здоров'є». Півзими жие відлюдно гуцул у зимарці — бо

так на маржину ліпше; півліта жие відлюдно гуцул у полонині — бо так на маржину ліпше. Тисяча приміт, тисяча заговорів, чарів, примівок — все то для маржини, ради неї. Як хто хоче допечи кому, то закликає на маржину; як хто хоче приємність кому сказати — бажає добра маржині: «Аби кожда вам чинила по двоє, корови та вівці велико манни давали, прудко множили си, пишно котили си...»

І Юрій, цей поворотний, приворотний празник — весь у ворожінню. З далекого загодя пам'ятають гуцули на цей день. Ще на свят-вечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала газдиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього книшик та й ховала той книшик аж до Юрія. Ще на благовіщення ходила газдиня до мурашковини і клала туди сіль, булки кавальчик, а відтак свої бовтиці, пацьорки, чепраги і присипала того все землею аж до Юрія.

А в Юрійове надвечір'є, лиш запало так май трішки у ніч, гори в сутінь повилися, долини поглибшали і Черемош почорнів — дивний малюнок забачила Маруся.

Саме всі в плебанії сіли вечеряти. О. Василь оповідав щось нудне й нецікаве, як нараз Маруся, несподівано глянувши у вікно, закричала:

— Пожежа десь! Горить!

І так переразливо скрикнула, що всі посхоплювалися з місця. Підбігли до вікна.

Дійсно — по тім боці Черемоша, у Задуреків, горіло. Пишне зарево червоно-золотим півколом здіймалося угору і кидало криком у темні небеса.

— Пху, як же ти мене налякала, — говорила стара їмость. — Та яка ж то пожежа? То Юрія завтра.

— То що?

— Та палять гуцули ватри глогові — від того маржині, кажуть, добре.

Тим часом коло другої оселі запалало ще більше огнище; далі коло третьої, четвертої, — і скоро всі гори, кілько було їх дококола, засіялися вогнями, задрижали червонястими, золотими променями.

— Як у казці... — прошепотіла Маруся.

Коло вогнів ворушились, видко, люди. Часом якась поstatt заступала костер — і тоді дококола бризкали затушовані снопи. В Черемоші дрижали й ломилися золоті мечі.

— Як то красиво!.. Я побіжу, — і Маруся скочила з місця.

— Але куди ти? Чи не здуріла часом? Таже ніч надворі.

— Ну, то що як ніч?

— Ще зачепить хто по дорозі.

— Кого? Мене? — і в голосі Марусі було стільки здивування, що о. Василь махнув рукою.

— Нехай біжить. Се ж уперше вона бачить Юрія у гуцулів, — вступалася стара їмость.

— Я теж у перший раз буду святкувати Юрія у гуцулів, одначе мене анітрішки не кортить бічи кудись стрімголов. Навпаки: се треба поборювати, і я буду старатися всіма силами скасувати сі поганські звичаї. Бо то поганство.

Маруся вже не чула дальших наук. Накинувши хустку на голову, байбарочок старої їмості на плечі, вже бігла царинкою коло церкви до найближчої своєї сусідки і найліпшої приятельки — Анниці Дим'янчукки.

У Дим'янчуків саме запалювали ватру. Штефан приніс давнини з-під маржини, підкладав під гліг, а жінка тримала скіпку з вогнем. Побачивши Марусю, закричала:

— Ой їмостечку, біг би вас укрит від усекої прички! Ану-ко підкладайте цесу ватру своєв ручков: маєте руку шесливу, та й через вас біг нам маржинки, ади, примножит.

Штефан, присівши, кивав привітливо головою. Маруся взяла з рук Анниці скіпку з вогнем.

— Де маю класти?

— Утсуда та утсуда, їмостечку, — з чотирьох усіх боків. Казав бих «синку», та не вільно, — і Штефан підймав топорищем гліг.

З якимось священним трепетом підклала Маруся вогонь. Таїнство обряду захоплювало.

Суха трава спалахнула. Затріщали, закрутилися на вогні дрібонькі галузочки, закурився дим. Штефан з Анницею шепотіли:

— Аби тільки було маржини, кілько має бути попелу з цего курища... аби жедні уроки маржинки нашої не ловили си, ек сего глогу нічого си не ловит...

І їх голоси спліталися з димом, іскрами приоздоблювалися і летіли високо-високо, в чорне небо, до старого-гуцульського бога. Марусю охоплювала урочистість хвилі, солодка близькість до таємного ритуалу; здавалося, що може вірити і вірить, як ці гуцули.

Ватра палала, розкидаючи фантастично вирізаними плямами доокола, щохвилі їх міняючи, творячи нові. Хлопчик-пастушок зіп'явся на ворине і з якоюсь не то радістю півсвідомою, не то острахом дивився, застигши очима, в саму глибіню таємної, чарівної ватри. З переляком, осадивши глибоко в толуб голови, дивилася на вогонь маржина і не вимахувала

хвостами. А серед тої всеї незвичної обстанови тонесенька, гей гаджучка, чомусь радісна, чомусь усміхнена стояла молода їмость. Ї мінилася лицем в цілюючих, червоно-золотих смугах. Скакала би через цей вогонь, співала би, жертву би приносила!

Штефан відійшов трохи і уважно стежив — в який бік більше хилиться дим з курища. Стовп віявся в усі боки, але так, здавалося, що наворачтає от ік би бирше на Волощину. Кемував собі з того Штефан, що на тамтім боці, за років, тра пробувати.

«У кого ж би? З кого ж би то маржина на нас мала переходити?» — розкидав головою і не міг дорахуватися.

Все в першу весінню цю ніч мало значіння, було насичене чарівною силою віщування. Той, хто установив цей обряд і вшанував, не хотів і думати, щоби хоч щось могло пропасти дурно. Все говорило, все давало знаки, все ворожило — треба лиш було розуміти цю мову.

Спалахнувши високо, мов одразу пожерши, вогонь почав поволі пригасати; десь в однім місці, на сухій гіллячці зможеться, лизне жвавіше — а потім жовкне, золотіє, поникає. Пишна грань мов ворушилася, мінячися блисками й світлами.

Уважно приглядався Штефан до ватри, і як лиш пригасла вона стільки, що не було поломені, кивнув на хлопця:

— Ану!

Хлопчик скочив з вориння, борзо розіклав і, гейкаючи, погнав худобу через грань. Корови жахалися, виставляючи вперед ноги та дужим рухом мотаючи з сопінням головою, але потім, широко переступаючи ногами, бігли через грань до загороди.

— Напаслася! Напаслася! — радісно підкрикувала Анна.

А ватра тим часом гасла, мертвіла грань, темнота ставала смілішою. Та Штефан, як тільки перейшла остання скотина, набрав із купи оберемок глогу і кинув у мертвіючий жар. Пригасла на хвильку ватра нараз з новою силою залопотіла, заборюкалася, веселими зигзагами просвердлюючи тьму.

— Підкидай, — коротко сказав Штефан жінці.

— Нічо, нічо. Мемо з їмостечков підкладати вбі¹. Сідайте, прошу. Не дуже сідець файний, але най буде, — і змахувала запаскою ковбочок, що лежав збоку, і просила Марусю сісти.

¹ Обидві.

— Тра підкладати цесу ватру, аж докив когут не запієт, бо то, ади, проти чередінниць, проти відьмий тотих.

— Ї то всюда будуть вогні тримати аж до півнів?

— А всюда. Бо то відьма ласа сеї ночі ходити за молоком та й гет би зопсувала корову анінащо. Ото Штефан пішов також проти чередінниць кидати кецков. Бо вна, відьма тота, страхат ци, ади, того та й гляба їй приступити.

Штефан відійшов убік. Брав заготовлені «кецки», оббивав їх сухим сіном, запалював і кидав, кілько було сили, вниз по царинці.

— Ї-і-і-хха!.. — кричав при тім таким голосом, що не треба було бути й відьмою, аби перелякатися.

Кецки скакали, як невидані вогненні звірі, і, здавалося, свистіли проразливим свистом. Наскочивши в польоті на купу зікладеного каміння, підлітали догори і відразу гасли, розбризкуючися тисячами іскор доокола. Маруся плескала в долоні, як дитина, і тупотіла ногами, регочучи, тішачися й скачучи від радості.

Ї довго сиділа потім, час від часу підкладаючи патики в огонь, задумчиво слухаючи, як Анниця оповідає усяке ворожіння на Юрія.

— ...А витак попіл, що то, ади, з сего курища позістане, тра розсівати царинками, маржині добре си робит ви¹ того на усеке. Сира така буде, ек глина, а вівці мут обростати, ек земня травов.

Маруся двоїлася, слухаючи й дивлячися. Виростали таємні образи нерозгадані з вогняних язиків, тріщало і гілля, оповідаючи казку передсмертну, і билися лицарі, криваві королі поблискували скіпетрами, і мінилася зізда на безціннім уборі молодой цариці. А з-за костра, прориваючися через гостре полум'я, доносилися слова:

— ...Треба ще перед сонцем, бо то би не файно було, ек би хто завидів. Голіська меш бічи, от їк мати породила. Назбирати зілля Юрочка, а витак до мурашковиня до того, що то на благовішене закопуєт ци усечіна. Тото си вибирає і даєт ци сіль з тов булков маржині, а до того ше дрібоцько посічет ци тот цвіт. Та й си примов'єє при тім: «Даю ті манну з усего світа, що мурашок наробив, що тут наносив — та й би моя голубаня так ми з усіх свіків молока носила та й так аби старала, ек мурашок си старав». А витак дойти тра коро-

¹ Від.

ву через тот пацьорок, що си викегне з мурашіня, та й так видоїти, щоб ані-ні молока не позістало. Бо то є така ворожка, що ме корова цілий рік давати тільки молока, кілько го' дасть на Юрія самого. Та й тому маржині підкладат ци перед цим днем сіна побогато найліпшого, та й живит си добре, та й все.

Вже на плебанії почали непокоїтися, що так довго нема їмості. Стара пані казала Оришці піти пошукати, але та не фатигувалася йти далеко: стала на перелазі та й загукала, як на черево:

— Ї-мо-стеч-ку, го-о-ов!

Та так старанно, що старша пані аж знетерпивилися й вийшли до перелазу.

— Та що це ти гукаеш на їмость, як на корову? Посоромила би ся. Не піти та не пошукати!

— Та вони у Анниці — де би їм ше бути.

— Ну то що з того? Треба піти гречно попросити, а не так галайкати на все село.

Оришка побігла, ляпаючи босими ногами.

— Їмостечку, любі! Там старі їмость такі лю-югі-і, шо аж пудно си дивити, бігме. Ідіт скоріше, бо вже ків тримают, мут бити.

— Ти не лякай, а сідай ліпше підкладати.

Оришка не давала себе довго просити, присіла перед ватрою і, ломлячи дрібно гілочки, любиувалася, як вони спалахують. Потім зскакувала і, щезаючи в тьмі, кричала:

— Чкайте! Я знаю, де ше є гліг. Бага-ато-багато! — і за кілька хвиль тягла оберемок нового пруття, сикаючи, як залізе котра колючка у тіло.

В тихій бесіді, в гляданню мовчазливім тайн неговорених серед царства вогню минула ще яка година, аж сама Маруся згадала нарешті, що таки треба йти додому. Напустилася на Оришку:

— Ти по що прийшла? По що тебе післано, га? Аби їмость до хати вести? А ти сама бавишся?

Оришка реготала.

Їшли потім вузьенькою стежечкою, лізли через воринє. Дим'янчучка кричала Оришці услід:

— Прийди завтра будза їсти!

— Не требую!.. Я газдівська дитина! — відгукується Оришка, і голос її, дзвінкий, гострий, свердлує вухо.

— Який будз? Шо за будз? — питала Маруся.

— А то, ади, завтра, на Юрія, по раз перший вівці си доят. Зара' молоко гледжуют, та роб'є будз, та несут до церкви

разом з колачами перенними. А витак того свете¹ та дають кому бінному, аби бога молили та просили, аби вівці давали бирше молока. А я не требую тими будзами — ци я не маю шо їсти? Ой га!

Їшли, близько притулившись одна до другої, в нічних потемках. Близькості хотілося перед цими темними несподіванками, в свіжій вогкості першої весінньої ночі.

Маруся кріпко цілувала Оришку.

— Що се мені цілуватися так хочеться нині?..

IV

Прийшов Юрій — і розрішив. Сказав: «Плодіться, і розмножуйтеся, і наповняйте землю, радуючися», — і жажда життя, жажда любові, жажда єднання розлилася в повітрі. Нею дихалося день і ніч, нею переситився напіток, і хліб, і тогорічний овоч. Ї всюди, де сила, де природа, де творці, — там широкою рікою розливалася вона, перетворюючися в поезію, в радість, в саме життя.

Ї Маруся відчула це веління, але не зрозуміла його. Щось прийшло. Живіше забурхала кров у жилах, око заблищало, хтось велів бігати; співати. Неясні думи, неясні бажання заворушилися в грудях, звідкись налітало зітхання, мимолетний сум — а потім знов хотілося дзвінко реготатись, повиснути старій їмості на шиї, пеститися, як кіточці.

Ї було солодко... Спочатку...

Але ріс і повнився місяць десь за горою; світло-зеленим хором grimнули нараз пісню нові бруньки на деревах; земля запишалася материнством... і легіні фуркали потоками, як молоді олені, викликаючи дівчат; і яку червонішу фустку надівала молодиця в свято, а пацьорків стільки чіпляла, що аж шия вгиналася, — і Маруся все частіше й частіше попадала в задуму і тихий сум. Щось росло, виростало, кликало кудись, а хто кликав — не знала, не уміла відгадати.

Хтось могутній ходив селом від хати до хати і сіяв одураючим зіллям. Підійде, кине у відчинене вікно і йде собі далі, а від того зілля шаліють веселим солодким шалом люди, множитися хотять, вічність творити. Ї земля пристроюється на празник єднання, земля вагітніє, земля родить, земля велить бути собою всьому живушому. Чари, чари, чари весняні ро-

¹ Святять.

зіллялися темним небом зоряним нічним, першими цвітами яблунь і слив, рожевими хмарками на сході і темно-пурпуровою, налітою жагою пеленою в час західній.

А Маруся ходила в незрозумілій тривозі, шукала — і не могла знайти. Їшла двором — з-за стайні випорхувала, як пташка сполохана, вся зашарівшиися, Оришка і лопотіла босими ногами, а через вориння штрикав хлопець і, згинаючися, біг у корчі.

Сідала під старенькою дзвіницею дивитися, як сонце заходить, а внизу, не бачачи нікого за густою вербою, шепотілися... Мужеський голос, стримуючи схвильованим, говорив, перериваючися:

— А я ті то все дарував... Єк ти з Васьком заходила собі — я ті дарував. Ї з Федорчуковим колач ек розтегали на пальцях — гадаш-сми не видів? А я й то ті дарував

А повний грудний набалований голос жінчини, мало стримуючися, дзвенів і дрижав вабливо:

— Фе! Було би не дарувати. Я ті кажу, шо з тобов нічо в нас не буде, та й іди собі гет.

Але ніхто не йшов геть, тихли згодом слова, чувся шепіт і довгий, щемливий поцілунок...

Могутньо співала природа! Ї діти її знали, що вона співає, квапилися виконувати її приказання. Без намислу, без рахунку, як птиці, і пчоли, і цвіти. Ї лиш Маруся ходила неприкаяною в тім чаді, серед тих екстаз і не знала, що з нею діється.

А як зіходив над Добушінками млосний місяць, таємний властитель приливів, притягань, як натягнув свої струни і тоскливо задзвенів мелодіями покликів і питань, — гострий неспокій заповзав у душу Марусі. Простягалися стомлені в самоті руки, заломлюючися в гнучке коло, вигинався в солодких хвилях стан, а уста розкривалися, пили холодне повітря, принесене хвилями місяця, пили й не насищалися.

Ї міцно в таку ніч тулилася Маруся до свого попа, жадібно й гаряче цілувала. Піп сопів, розпалювався, довго возився коло жінки, а потім, відвалившись, засипав у ту ж хвилю і хропів. А Маруся, півголодна, роздражнена, довго лежала, вся в огнях, і хотіла стогнати. Засипляла під ранок неспокійним, жарким сном, до пізнього потім не вставала з ліжка і виходила аж під обід, стомлена, вимучена, з великими синцями під очима.

Запитливим оком поглядала стара їмость то на сина, то на невістку. О. Василь червонівся і потупляв очі в таріль, а Маруся, не розуміючи, як загнана ланя, дивилася великими очима кудись далеко-далеко.

А приходила ніч, знов вставав проклятий мучитель-місяць і, мов злий чарівник, трубив у свій ріг, кличучи до жажди, до польоту, до усолод, і простягав руки, тайну відкрити обіцяючи.

...Сюди... сюди... шепотом-шелестом шуварів на високих полонинах, шумом потоків, свистом вітру в смерекових сглах обпою, обвію, засиплю цвітами, дзвонінням крапель...

...Тихою вільною вічною казкою я обів'ю твої скроні рожевії, з слів і таємних заклять зачарованих буду сплітати вінки срібноцвітнії, тайни розкрию гірських моїх схованок, зроблю тебе Черногори царицею!

...І царевич полонинський приїде з топірцем блискучим, свисне, крикне по-легінськи — гори-доли затріпочуть! З пістолета-двійки стрілить — що аж кінь спряде ушима, і ухопить тя, царице, понесе понад верхами, понад прірвами, лісами, понад тими потоками, що рокочуть вдень і вночі, що манять дівочі очі.

Ге-е-е-ей! Злітайтеся, орли! Викрешіть вогню з скали і тими крильцями із криці для гуцульської цариці! Та запалим ватру, пишну, дивну, чудно гожу, щоби на три світа ясно, щоби красно, дивно щасно!

...Розстелю, постелю, приголублю дорогую... обійму, притулю, до півсмерті зацілюю, заспіваю, вколисаю, снами казки спеленаю, місяць в хмари зачочу, вітром тихий сон примчу... Спи, моя царице красна... спи, кохана зоре ясно... спи під тихі шепти гір, береже твій сон простір... Спи і сни солодкі сни... спи, моя царице, спи...

...І заснули з нею гори, повились в туман ізвори, ніч притихла, хвилі стали, тіні світла вколисали. Лиш ген-ген, не знать далеко, там, де в синь верхи повіті, тужно, тоскно, мелодійно грає гуцул на трембіті...

.....

Що творилося з нею по тих піснях нечутних, по тих снах неснених, по тих думках недуманих, по тих злбних, жорстких, безумно-солодких і прекрасних покличах, — не могла би уповісти. Ї тужила би, тужила, русою косою шию овиваючи, і причитувала би над кимось помершим. Ї шаліла би в танці безумнім, при вогнях, обнажена ціломудрено, жаглива при огнях — і молилася би, на холоднім каменю священного підземелля, в чорних шатах вклякнувши, без світла, без празника.

Тісно... Тісно й душно в нудній плебанії. Нудно зі старою Гафійкою, нудно з одноманітною в любові бабцею. Їшла б і йшла вгору по місяцевій срібній струні, грала би на невиднім і невиданім інструменті і, мов лунатик, вдивившись у місяць, усміхаючися, ходила би з верха на верх, а гуцули дивили би ся й чудувалися: «Шо то, варе, най си преч каже, лешує кичерами?..»

І кінчалося те все рясними безпричинними сльозами. Паладала головою в подушку і мочила її, гейби дрібним дощем. А стара їмость не знала вже, на яку й ступити, яким духом дихнути.

— Шо тобі, моя ясонько, що тобі, золото? Чим тебе скривджено, чим уражено? Скажи ж мені, рибонько, скажи, донечко моя, втіхо моя, скажи мені, чим тебе рятувати, чого тобі бракує?

Але що могла відповісти Маруся, коли вона й сама не знала. Не знала, чому палять її місячні ночі, чому зове невидимий голос, чому в журкотінню струмка чуються шепоти, а в шумах смерек сопілкові, фльоєрні ноти. Шо їй бракувало? Нічо. Достаток, свобода, безклопітність, молодий муж, за котрого йшла, не почувуючи відрази; добра, на світі добра свекруха, милі люди, любі верхи, — чого ж їй бракувало, ну, чого?

І, лиха сама на себе, казала, що більше так не буде, що то від безділля, з жиру. Казала собі, що з завтрашнього ж дня почне працювати по господарству і забуде дурні хвилювання. Але безсонна ніч приносила під ранок тяжку, розломлюючу втому, нило молоде тіло, руки не підіймалися навіть учесатися.

Борзо йшла весна цього року: на бистрім коні приїхав святлицар Юрій.

Ще Чорногора вся була в снігах, і, піднявшись трохи вище на ґруник, можна було бачити блискучі шапки, і в лице повівав прозоро-зимний вітер, а внизу вже так потепліло, що хоч купайся. І Черемош так борзо очистився, опрозорів, і зелень так буйно й відразу розвилася.

Наближався Великдень.

Клопоти передсвяточні уйняли трохи неспокою Марусі: не було часу. Хоч усе робилося, власне кажучи, само, а проте все ж і на Марусину долю випало чимало праці. А тут іще, мов на біду, навчила Анниця писанки писати, — і Маруся ціла потонула в цій цікавій забаві. Двадцять горнят і мисочок відразу було запаскуджено усякими жовтилами, зеленилами, красилами, чорнилами; у всіх наймишок кінці носів

були пофарбовані, а сама Маруся, випадало, більше була подібна до папуги заморської, як до високоповажаної жони пастира душ. А сидячи над гранею і капаючи туди з незручності воском, вона так наїдалася того незносного чаду, що очі рогом лізли, і довший час не могла прийти до себе та, блимаючи очима, крутилася по хаті, як дурна вівця.

Але зате, як привчилася трохи, дивувала усіх своїми писанками.

— Йой, їке ж то ладне! — вигукували наймички і просили кожна собі наперебій. З радістю віддавала Маруся, і любо їй було знати, що таки й вона щось уміє та ще так добре уміє. Написала ще більше, ще ліпших, положила до кошика і побігла до своєї професорки похвалитися.

Дим'янчучка була задоволена з учениці, дійсно похвалила, а при тій спосібності оповіла цілу історію, звідки пішли писанки на світі. З якимось надзвичайним зацікавленням слухала завше Маруся усякі оті гуцульські оповідання, повір'я й приказки. Розкривали вони перед нею нові світи в туманах невідомості, квітли квіти незнаємі, плелося рожевеє марево. Потім кілька день блудила Маруся в казкових підземеллях, передумувала свої мрії, волічкою¹ шовковою їх оплітаючи, позліткою позолочуючи. Фантастично проста різьба народної фантазії знаходила якийсь короткий приступ до її душі і заволодівала нею цілковито. Щось, було в тім і рідне, й невідоме, і солодке, й страшне.

— Та й доти буде світ стоєти, докив люде мут писати писанки та вогні на Юрія палити. За високими грунями, за шумливими потоками, дес далеко, не в нашу думу, у безвістях безвістенних, у темнім ізворі на дванацїтьох ланцюгах сидит найстарший ірод — Пекун, прикутий до чорної скали. Сидит — і ек день, так ніч ірвет си з тотих ланцюгів, уриває, ади. Та посилає юдів, ослужалих своїх на землю: «А йдіт ви, юди, йдіт ви, ослужалі мої, довідайте си — ци ше говорє люде до себе, ци ні, ци гнівають си помежи собов, ци ні, чи шенуют дедя та й неню, ци братя й сестри не ворогуют із собов, ци сусід на сусіда не закладає. А ци пишут ше писанки та ци вогні пале на Юрія?»

І долітають юди тоті, перегледають, а ек назад приходе — вповістуют: «Ой біда, біда! Сповідаят ци ше люде і мирно межи собов жиют. Та й дедя-неню шенуют, та й брати з се-

¹ Ниткою.

страми мирно межи собов жиют, і сусід на сусіда не закладат. А писанки пишут іще люде, й писанчері ходє, й кокуцарі, та колєдники. Та й вогні на Юрія ше пале».

Та й тогди Пекун тот плаче гірко, говорючи: «Ой, не скоро, варе, ше цес світ ізгине!» — та й зелізе тогди на си потужат. А єк гнівают си помежи собов люде та си и сварут, ба то-то, ба сесе — тогди май легше стає Іродові у ланцах, смієт си тогди. А от ік не станут люде писанок писати та на Юрія класти вогнів, — ізгібне світ цес і памнеті по цім си не лишит!

Щось передчувала народна душа, що прийде чес — і не мут уже більше писанок писати: у Косові на фабриці їх нароблять. А відтак мине потреба і в писанках самих, і в тім, що викликало їх писання. Згинуть повір'я й віра з ними, не стане гуцулів з їх оповіданнями, ношею й культурою минулих віків. «Згібне цес світ — і Пекун розкуєт си!»

Але настане інший світ, на Пекуна нові ковачі скують нове залізе: з розуму людського варене, доброю волею бгане, чистим сумлінем щеплене!

V

От і Великдень!

Минула «бечкова неділя». Нахльостували гуцулки свою їмстечку по плечьох прутєм, приговорюючи шепеляво, як до дитини: «Не я б'ю, бечка б'єт. Віннині за тиждєнь Великдень».

А легіні з дівками так хльоскалися попід церквою, що кожухи тріскали. Не одна та й не один пішли д'хаті з доброю смугою через лице.

Минула й живна середа. Кокуцарі бігали з галасом та реготом селом, ставали вряд під хатами й кричали щодуху:

Грійте діда, — дайте хліба!

Грійте діда, — дайте хліба!

Грійте діда, — дайте хліба!

Аби вам овечки!

Аби вам єгнички!

Аби вам телички!

А газди виносили кокуци та обдаровували дїтву, а дівчаткам давали до того ще й сіль лизати, приговорюючи:

— Лижїт-ко, лижїт, дівочки! Може би так бог дав, аби на-рік мої овечки чинили єгнички.

Село принаряджувалося, приоздоблювалося. Газди опоряджували свої осєдки назверхе: вивозили гній з подвір'я, обкутували маржину, чистили кошери, назношували сіна та на-

рублювали дров на цілі сетки¹, бо якби рубав дрова під час свят, то би птаха кукурудзи рубала.

А газдині давали лад всередині хати: мили столи, лавиці, ослони, мастили припічки, опецьки, учічковували образи зіллям, та писанками, та голубцями; робили «дідів, зв'язуючи кукурудзяні шульки у гушму хвостами та рівненько внизу обтинаючи чівки, відтак, поплівши з шумеління кіски, завішувати на «бегариках».

Мився посуд у шафці та в намиснику: усі тоті миски, глеки, черсаки, боклагі, горщета, пугарі, блехівки, колачі, що так вигідно виснуть на руці, аби мож і наливати, й випивати. А газда — тот прикрашує стіну: чисто випуцував² топірці, тобівки старовіцькі блеховані, порошниці, гарапники, які файніші дзьобні; дав поредек стрюбі — отим кресам, пушкам та пістолетам, бо будуть у роботі через цілі сетки, а поки що мають хату закрасити; повісив ред конечий на клинках, тарниці зі стременами, аби кожне виділо, що не без шкап'єти си жие. А газдиня вже вчиняє паску. Місить тісто з побожними думками, стараючися гнати від себе всяку злість і нечисть. А як пора уже ставити паску у піч, виходить газда з хати, — то він має не пускати нікого: доки паска в печі, нікому не вільно входити, бо би врік.

Ще хвилька — і чутно то там, то там, то там вистріли селом: то газда, заглянувши знадвір'я у вікно, бачить, що вже суне жінка паску в роззявлене жерло печі, і бавкає тоді з пістоля. А газдиня любо приговорює до паски і просить: «Йка-с лізеш у піч ладна та гладонька, така аби-с і вилізала...»

І Маруся захопилася водоворотом тої усеї передсвяточної суєтливості. Пов'язалася білим рушником, мов наміткою, і з великим трагізмом колотила, мішала, рідила, коштувала всякі масти й омасти. Щохвилі підбігала до бабці запитатися — чи досить муки, чи не мало цукру, чи не густе, чи не рідке, і в дев'ятьох випадках з десяти кінчалося на тім, що бабця брала миску в руки й робила сама. Правда, Маруся протестувала і то навіть дуже голосно, пищала, вириваючи з рук, але врешті корилася.

О. Василь, заморочений службами, обтяжений людськими гріхами, що тягав їх на собі тепер тисячами, ходив завжди злий і роздратований. Кричав на паламаря, на дяка, гуркав на

¹ Свята.

² Вичистив.

гуцулів, а коли в плебанії бачили, що він іде вже додому, — всі стрімголов кидалися, чим би йому запхнути горлянку скорше, аби заспокоїти.

Уже вигнали газдині з хати божку посту, що на збиток людям апетит наганяє — їв би, та й їв, та й їв. Шурхаючи лопатою по всіх кутках, приговорювала Анниця:

— Ей ти, нетленна божко! Іди собі надвір — вже тобі тут не вольно бути ані раз.

А відтак здіймала з себе пояс і перев'язувала греди у куті, над ложем супружеським.

— Не зав'езую греди, але себе в'єжу з газдов, аби-смо жили, їк дотепер. Та шоби він не міг другій дати, а друга йому, аби лиш зо мнов і жив, і газдував, і не дав си нікому ані перемовити, ані переговорити, та й нас аби ніхто не розірвав, як цесі греди з цим поєсом ніхто не розірвав.

Таки боялася трохи за свого Штефана. Хоч і був то солідний газда і ніби не заходив собі ні з ким, тримався своєї Анниці, але — все ліпше, як безпечніше. Бо то біда не по камінню ходить, а по людях, шезла би.

Наступала тривожна хвиля — витягати паски.

Перехрестившись разів, може, сто і штиринацять, посягла Анниця у піч і тремтячими руками витягла першу паску.

Все, що було живого у хаті, навіть кітка, сунуло до припічка. А на нім — дишачи теплом в усі боки, красувалася пишна перша паска. Перша паска!

Є що показати на столі, є чим перед людьми похвалитися, є про що говорити цілий тиждень. Уже зарані уявляла собі Анниця Одокійчине лице — як вона увійде до хати і на-самперед зиркне на паску.

— Ой, у тебе, Анничко, паска нівроку. А в мене шош сего літа не так...

А у неї так шогид¹. Бо одно — не вміє, а друге — нехарна, а коло того тра охайності.

І, зложивши руки напереді, скромненько вимовить Анниця:

— Ей де, кумочко!.. От так, аби-аби, — а в самої аж рот до вух хоче си розкєгнути.

Повитягала менші паски, повитягала перепічки. Трошки потривожилася була, як тягла паскевник: натикано в нім глухим кінцем яець стільки, скільки є душ у хаті. Та котре яйце трісне, — та душа має вмирати сего року.

¹ Щороку.

На щастя, усе було ціле. Словом, не знала вже Анниця, як і радуватися. І сама стала така добра, що сорочку би попросив — віддала б. Та що! Навіть Штефан, завше суворий і мовчазливий, мов посвітлішав і, задоволений, сидів на лаві. Хотів курити, але жінка не звеліла: каже, що не вільно. Ну, як не вільно, то й не цільно.

Пішла винесла дорінник із комори. Е — то не простий дорінничок був! Брат Анничин, що у Космачі сидить, канцер був до таких робіт: таке владсть, як схоче, що вже раз. А над цим дорінником сидів був щось місяців чотири — але ж бо й виробив! Хоч би королівна сама несла паску до церкви у сім дорінничку, то би си не повстидала! То вже ті був вицвекований, та пацьорочками побиваний мудро, та й ще раз мудро. Давали барана Анниці за цес паскевник, але де!

Тепер почала його опоряджувати. На сам спід дору поклала хліба, худоб'єної паски, сира букату, ковбасу, ракву з маслом, солонину, яйця, а між ними сире одно — бо то проти згаги добре. Флешу з тов водов, що яйця си варили, — від очей помагає; збоку натикала хрину з косицями, часнику і всього-всього, що треба.

А опорядивши паскевник, поклала його в одно вухо бецаг, а в друге — першу паску, перепічки, свічки, кусні, солонини, буджениці. Штефан важив тото на руці, довго похитуючи, з серйозним лицем; Анниця запитливо дивилася.

— Шош... от ік цесе переважає.

— Йке?

— А з дорінником. Тра шош докласти. І Анниця доклала, а Штефан знов важив на руці. Нарешті бецаги виважені, завішені на кілку, хату опоряджено, все готове. Лягають спати. Там того спання буде — от, аби очима кліпнути. Як у верхах сидять газди, то май опівночі встають, бо докив си вмити, докив си прибрати, докив газдиня дівкам волосе опередит, то вже, диви си, чес і до церкви.

А церква — уже прибрана, прикрашена: дяк з дячихою та з дячеңятами і паламар з тою ж гієрархією вже доклали рук, що й самі любуються тепер на свою роботу.

Днина обіцяла бути файною. Добрим світлом розсипалося сонце по ясній зелені трав, грало на ніжних нових пуп'янках смєрек; де-не-де вже й дерева були в листочках, а поважна задумлива зелень старих смєрек давала тло. Тихо стояли гори, мов говорячи: «Бачили ми, бачили... бачили не раз... Ще й не те ми бачили... ого...»

Вже починала з'їздитися гуцулія. По всіх пляях і плаївках зачервонілися сардаки, фустки, мов по величезнім зеленим мурашковінню порозповзалися черлені комашки. І обличчя у всіх радісні, веселі, кричать усі дзвінко та голосно, цілуються mocno, зі смаком. Аж нема де коням ставати коло церкви — тільки їх напратало си.

Паламар навив цілий оберемок витиць і тепер продає; люди купують, ліплять на паскевники. Обділюються всі взаємно дорогою з приговорами, з бажаннями всього найкращого, з ласкавими усміхами, цілуючи одно одного по руках.

Маруся стояла на узгір'ю, і в неї аж дух захоплювало. Перший раз в життю бачила вона таку картину, і хотілося самій упасти на коня, крикнути так, як оті гуцульські амазонки, і летіти, летіти, щоб вітер у вухах свистів, щоб іскрами з-під копит дорогу собі освічувати.

Але найцікавіше було ще впереді: се два багачі найбільші криворівські. Один по цей бік ріки сидить, а другий на там-тім боці, але до бері їм разом. І щороку, як сусіди, ставлять вони паски рядом, разом їх ксьондз святить, разом зав'язують у бесаги, разом сідають на коней — і от тут вже починається.

І хоч усі зайняті кожний собою, але в ту хвилину, коли тихим кроком виїзять на дорогу Харук з Якіб'юком, — все зупиняється і завмирає. Заповняють цминтар, лізуть на ворине, на верби і то не хлопчища, а газди; дерево ломиться, все, що йде-їде дорогою, стає осторонь: то значить Харук з Якіб'юком женуть! Але як!.. Очі рогом у коней лізуть, нім вони цей кавальчик до бері перелетять.

От і тепер... Не спішачися, по-газдівськи зав'езують у фустки багачі свою свекість — але mocno! Бо зара' не буде вже часу дивити си за пасков. А якби згубив — ого! Сміху було би на ціле село — та де! На цілі гори!

Зав'язали. Перекинулися словом-двома — от так, про щобудь. Відтак приклякнув кожний, повагом, не кваплячися.

Ідуть... Зводять коней на дорогу, бо церква повисоку. Один другого гречно вперед пропускає...

От уже на дорозі... Подали один одному руки. Останнім нервовим поглядом пробігають кожний по своїм реди: чи все в порядку, чи не сповзе тарниця, чи не станеться прички якої. А потім — мовби сила неземна підкидає їх обох — зскакують на сідла один з другим. Рвонули коні! Каміння, болото бризнули з-під копит. По товпі мороз пробіг. Гейкають, присідають, кричать щось незрозуміле для самих себе.

А багачі вже далеко. Вріши в сідла, пруть, не розбираючи, чи є хто на дорозі, чи нема: не встиг утекти — сам винен. Зуби їм затиснуті, руки аж застрягли на вуздах. Летять — мов чорти від води свяченої.

А товпа — живе з ними й за них. Ахкає, коливається, мов поле від вітру. Десь заїдуть коні на хвильку за горбок, за купку смerek — мов затріпає хто товпою, розриваючи її в кусні.

— Е-е-е-е-е... — частить якийсь гуцулик, себе не пам'ятаючи. От стоїть собі у лисій киптарині, убогу свою пасчину тримає під пахов; може, зроду й не бачив коня на своїм подвір'ю, — а горить, усе забув, нічого не бачить. Настоптав дитині ногу, здусили, змяцкали йому паску ліктями, а він лізе комусь на шию, на спину, витягається увесь.

— Ой не дай си, не дай си, не дай си, не дай си, — і разів з двадцять викрикує це «не дай си» з найдивнішими інтонаціями і електризує своєю екстазою і без того вже наелектризовану товпу.

— Ой, браччику Васи'!.. Ой, браччику Васи'!..

— А ігій на тебе! Та ббий коня, ббий! — і се «ббий» вимовляється з таким притиском, наче там сто «б» стоїть.

От уже на закруті коні... От уже, може, яких п'ятдесят до шістдесят кроків до бері. Що робиться з товпою — годі вповісти! Забули про церкву, забули весь світ. Та що! Сам єгомось забув про решту пасок та так і застиг із кропилом у руці.

І шарпнулися, хто міг, вище, д'горі — щоб видніше. І бачать, що лупцює, лупцює коня Якіб'юк, але де!... Скок за скоком, поволі, але твердо, невпинно, з залізною силою випирає Харук своїм конем дорогу. От уже його терх коло голови Якіб'юкового коня, от уже фіст... От уже він коло бері, але не може повернути — лиш раптом, підскачівши високо та тріпнувши обома руками, кричить дико в торжестві — дає всім, всьому селу, всім горам знати, що — він випередив у сім році! Не дурно кохав коня, випасаючи його на ліпших травах, не даючи важкої роботи. Будуть сусіди приходити, дивувати си, чудувати си...

Заревла, загоготіла товпа. Довго ще не могли отямитися гуцули та кричали, доказуючи щось один одному. Вже доспівав піп молитви, вже дяк повідбিরав до коша, що належне, і пішли вони до церкви, а гуцулія все ще непокоїлася, мов схвильоване море, вигукуючи, розмахуючи руками.

...І, мов зачарована, стояла Маруся й дивилася. Чи то сон їй сниться, чи то казку лицарську хтось оповідає? Але се був не сон і не казка — лиш гуцульський Великдень!

Минув Великдень — і якось одразу настали теплі дні. Скінчився період боротьби початків, шаленої битви скованих і схованих сил, коли все живе мало одну ціль — проявитися, родити й родитися.

Ї весела, й жорстока, і радісна, й безжалісна скінчилася гра. Слабші погибли, сильніші переторжествували побіду — почався зріст.

Росте. Все росте. Синім благосним шатром розпростерлося небо, в спокійнім спочиванню лежать гори, зеленими укриті. Міцно врзується корінь в грудь землі, смочче соки і гонить їх в смереку, в буче, вільху, калину.

Ї навіть стара верба над потоком не дається обігнати: вибила, виштовхнула з трудом з-під грубої шкіри кілька молодих паростей і гонить, та й гонить тепер на них лист за листом, галузку за галузкою, мов приговорюючи: «От як у нас!... От як у нас!.. Ми ще постоїмо за себе!.. Ми ще покажемо, як то ся робит...»

А молоді верби підсміхаються. Легко, свobodно, он далеко вже погнали віттям, а одна якась, злобна сусідка пре великою гілкою таки старій прямо в сад молодих прутів і заступає дорогу до сонця. Лютиться стара, а вже нічого не годна вдіяти — безсила боронитися. Он на ній самій, пустивши коріння в струхлілу середину, кілька літ вже росте куш рябини, і о. Василь, чи йдучи, чи їдучи попри сю вербу, ніколи не помине, аби не сказати за кожним разом одну й ту ж саму фразу:

— Он як у нас на Гуцульщині: скоро на вербі груші будуть рости, а на осиці кисліці.

Марусі, як казала стара Гафійка, «попустило трохи». Жура втомилася і пішла собі за високі гори, за дев'ете море, де кури недопіввають.

Повільним кроком, довго йдучи, виходила Маруся ген на високий верх, лягала на угрітій сонцем царинці і, утопивши очі в бездонну глибину небес, лежала так цілими годинами. Мислі пливли от як ті білі хмарки в небі — такі ж чисті, такі ж безцільні, такі ж фантастичні.

Ї легко було з ними, безм'ятежно. Спокійними очима тихої задуми дивилася, дивилася на далекі сині верхи Буковини, на суворе пасмо Чорної гори і на тоту яскраву плямку снігу, що блищить сліпучо під заблуканим сонячним променем. Ї любила в ті дні говорити зі статечними газдинями, древніми дідами; не прикучувалися їй вічні оповідання о тім,

як то було давніше, що нарід май не був такий кручений, ади, та збитошний, оповідання довгі, нудні, пересипані скаргами то на поперек, то на кривди від властей, від природи, від злих людей.

Ї йшла відтак додому тим самим меланхолійним кроком; лагідним рухом пестила корову, що попалася на дорозі, а стрічної наймички питалася — чи дома єгомость?

— Сплять, — була стереотипна відповідь.

Іноді, от так по обіді, в вільну хвилину підсідала до Марусі стара їмость і починала розмову, але тонко, політично, здалека. Говорила о тім, як її колька колола у бік сеї ночі; про якогось Штефурака, що приходив сьогодні до ксьондза з орудов про телицю, — словом, про всякі дотичні питання.

А потім, так ніби непомітно, зводила розмову на діти, починала захвалювати їх взагалі, яке-то воно миле, гарне, маленьке, як-то приємно коло нього ходити, але зате вже ж і берегтися треба, особливо в тяжі. Не можна тоді піднімати що тяжке або серцем печалуватися — то так погано потім відбивається на дитині, що страх.

А підготовивши таким способом ґрунт, стара їмость притулялася до вуха Марусі і питала:

— Ну... а ти, голубко?.. Чи не чуєш чого? Отак ніби... ніби якось під серцем що смокче, а?.. Ніби так іноді захочеться чого з'їсти такого — ні?..

Маруся хитала, заперечуючи, головою, але стара їмость не вірила: після її рахунку то вже слід би було щось почувати.

— А може, ти лиш не звертаєш уваги? Може, ти не помічаєш? — і починала оповідати детально, як то буває, що жінщина чує при тім, які об'яви.

Маруся нічого того не почувала, не мала жадних об'явів, і стара їмость, зітхнувши глибоко, йшла до себе.

— Що би воно за знак? Сама, як орішок, здоровенька і все. Тут би діти та діти — а от дивися!.. Ні, таки, мабуть, з моїм Василем щось та не так...

А то нараз підхоплював Марусю якийсь вир радості й гострого відчуження розлитої доокола гірської краси. Тоді співала цілими днями, як пташина, літала садом, лізла в поточчини, де ще й нога людська, здавалося, ніколи не бувала. Мило було продиратися між кущами ліщини, крислатими буками, колючим смеріччям, любуючи на кожному кроці все новими й новими фантазіями вибагливого потоку, малими водоспадами, озерцями, заточинами. То пропаде вода між камінням і вурчить десь в глибині, то знов вискочить, засмі-

ється і миє пласке каміння, тріпає гілкою, що упала вздовж. А Маруся стане на рухавий камінь і гойдається, як дитинка, сама собі підкрикуючи; великий камінь то плюсне краєм у воду, то вирне знов, то плюсне, то вирне, а відтак, змокрівши, посунеться вниз, а з ним і Маруся. Ї скрикне, і замочить черевички, і вискочить, і регоче потім, регоче на весь ліс, як русалка.

А то стане тихенько-тихесенько під хіхлатою віковою ялицею і слухає... Довго слухає, як в південній спеці коло насиченої жаром землі десь бринять невидимі мухи; як чорний метелик, не знаючи людини, летить і сідає на білу ручку, мов на лілею пахущу, і шукає хоботочком поживи; як коник великий важко скочить на билину, билина погнеться аж до води, і маленькі хвилі хлюснуть на коника; перестрашений, вилупивши великі очі, хоче лізти він вище, хоче скакнути, надрабляючи крилами, — і падає в воду.

А доокола так сліпучо, так гаряче світиться біло-яскраве каміння, дишачи жаром; маленьке змієнятко порскає десь у щілину між плиттям, а Маруся випорпує його звідтам патичком, але де!.. Воно вже не знати куди проповзло між камінням.

Ще кілька кроків вище потоком — і мов у другий світ попала...

Величезний храм із прозорчисто-зелених стін, зеленим гонтом побитий, наповнений фантастичним зеленим півсвітлом. Десь-не-десь прорветься промінь, упаде на гнилий пеня — і мов запалить його! Ген далеко, мовби в сутках, стоїть всохла смерека; обілляло сонце її червону фою — і аж дивно глянути: звідки тут сей інший колір в сім зеленим морі.

І все тут, в тих вічних тінях, все тут якесь вогке, приросле, нерухливе. Потік зі срібного став чорним; переплився чорним корінням; сире сире каміння поросло мохом, а поміж всіма ними малими — один, величезний, мов патріарх сивий між правнуками, лежить від сотворення світу уламок давно неіснуючої скелі. Порепався він від лютих морозів, відвалени непокірливі діти самі вже мохом поросли. Вода нанесла землі жменьку — і от росте вже в щілині зелененька смерічка, радуючися наївно своїми блідо-зеленими пучечками. Таке дурненьке... Сміється, а того й не знає, що ще рік-два — і висилиться випадково нанесена купка землі, не стане чим жити. Ї судорожно простягатиме, засуджена, тоненьке своє коріннячко в усі боки — але всюди зустріне холодний, злобний камінь, непоживний одвічно й непривітний невмолимо. Ї зів'януть зелені безжурні пуп'яшки,

згорбиться стан, вже не сміятиметься більше смерічка, задрижить передсмертно.

І до сердечного болю жаль стане Марусі дитини-смерічки. Сідає коло неї, цілує м'ягонькі зеленці, пестить, як хоре немовляточко. А камінь сірий лає і б'є сердито ніжною. Глухо говорить камінь у відповідь:

— Ой, не бий мене, молодичко, не бий мене, чорнобрювочко, а вислухай. А я розкажу тобі казку — не казку, билицю-небилицю, бо багато, сонце, бачилося, бо багато, миле, вичулося.

...Розкажу я тобі, як дівчаточко вибігало сюди, сідало от там саме, де ти тепер, — легіника чекало, постільчиком, нетерпливлячися, било-вибивало — от там саме, де ти мене вдарила.

...І легіник приходив. Цілувалися, милувалися, білими руками обіймалися. Шо було, то було... шо сми видів — не видів, шо чув — не чув...

...А відтак пібрали си... І забули про камінь... А я не забув... Го-о-ой, шуме мій, шуме, зелений мій шу-уме. Та веселії квіти, тоненькі віти... віночок сплітається, чоло квітчається, серце з серцем таємно стрічається...

.....
...А то ще було раз... ек мати з сином прощала си... Шо як закувала зозулиця святої неділі, а іскликав д'собі тісар хлопці молодії, то так зробили-споредили, шо у бінної удовиці, у нещасливої сироти одним одного сина-юнака брали.

...Ой же й не плакала й не ридала стара Василина та й об землю головов не біла си й ні, лиш сивим волосем камінь вимітала, сльозами лютими скелю пропікала. А легіник говорить:

— Ой не плач ти, моя нене, журов не вбивай си — лиш за штири неділеньки мене сподівай си...

...Та як минуло їх штири, п'ета си зачела, — темної ночі дошової стукав у віконечко молоденький жовнерочок, а стара неня виходила, дзьобенку наладовану виносила, пістолета¹ мосендзові, рушничку набивану. Та ішли сюда і тут, от на сім місці, де ти сидиш, прощели си, випрощели си, неньчини сльози з потоковими філями мішели си.

— Ой і сину ж мій, ти жите мое, буду ті питати: звідкив му те вигледати та й коли видати?

— Ой, у тотій полонинці ізродили рижки, а іду я, моя нене, тепера в опришки. Ти ж набери, нене моя, біленького

¹ Пістолети.

цвітку — широко за мене бога проси на сім білим і світку. А їк ме тот сухий цвіток черешні родити — та й тоги д'вам, моя нене, буду приходити.

...Тріснув барткові по камені, — он диви си, ше й досі слід видко.

— Ой га! — крикнув. — Най же тепер кемує, хто має кемувати, шо я цесу барточку в ручках тримаю!

...Та їк свиснув, шо аж лист з вільхи покотився, як шугнув д'горі — посипалося дрібне каміннячко з-під постолів, а ті камінчики неня у пазуху сховала...

...О-о-о-ой сльози, сльози, сльози нелічені, душі покалічені... Хто вас, сльози, збиратиме, хто вас, душі, зцілятиме...

.....

...А темної ночі сталася новина — шо іскев¹ побратим побратима. Не за воли, не за вівці, не за білі сороківці — лиш відобрав віку за пишну Маріку...

...Ішов легіник, в сопівочку вифівкуючи, постільчиками камінчики потручуючи, а з-за смерічки, темної схованочки, звисла бартка-стальованка, та не влучила ба й голівоньку, лиш правее плече...

...Скочив легіник усюда, от де ти сидиш, лівов ручков си відбиват, правов ніжков по мохові ховзаючи си. А воріг кев уводно² геть посік-порубав — і впало тіло легінське-молодецьке, увпоперек потоку упало, воду загатило тогди й на мене вода пішла, кров злизала, принесла смерековее дзерно та й ви'тогди ся смерічка на мені ростет. Дурненька, як ест... я їй уже казав...

...Е-е-е-е-ей гади, гади, гади коло серця в'ються, шо буйнії легіники поміж собов б'ються. Потоками й на увбочі, за ті дівочі чорні очі...

.....

В руки коліна защемивши, тихо колишучися з хвилею разом, слухала Маруся дивних оповідань сірого каменя, бачила плями крові на м'якім мосі, крапельночку сліз діамантову, слід ноги закоханої дівчини. І завидувала каменеві, шо випив він усю поезію гір, шо бачив життя і записав його на своїх незрушних скрижляях, розкриваючи лиш тому, хто вміє читати.

¹ Зарубав.

² Ворог рубав раз за разом.

І стільки радості, стільки щастя приносила Маруся із собою з тих прогулок, що наповняла веселістю весь дім. Як листочок квітаний злітала, трошки голодна, трошки притомлена, і радувала всіх. Кігочкою терлася коло старої їмості, просячи їсти, а бабця робила суворе лице й буркотіла:

— Бігає світами не знати де, не знати по що, а ми їй тут маємо семеро обідів наставляти. Он там, у печі, пригрівається, що слуги не доїли, — бери собі та й їж, коли хоч, а не я ще тобі буду подавати.

Маруся накидалася на страву і, переплітаючи пізній свій обід оповіданнями про чорного метелика та про великий камінь, сміялася дзвінко, мов срібні дзвіночки на кінцькім реді би сколихнув. А стара їмость лиш похитувала головою.

— Ох-ох-ох, біда, біда! Правду гуцули кажуть: узев собі наш піп не жінку, а дитинку.

— Поки єнчої не маєте, бабцю, най я вам за дитину буду... добре?

— Ну, а коли ж я — матиму єнчу?

— Фе, бабцю! Встидали би-сте ся таке серед білої днини говорити.

А ввечері сідала стара їмость коло постелі і розпочинала свої допитування:

— Може, тобі квасного чого хочеться? Може, стіну лупати та й тото їсти? А може, хочеться гарно вбиратися, гуляти?

— Ой, того мені завше хочеться, бабцю!

— Ну, то одна річ, а то друга річ. Бо як хочеться строїтися та танцювати, — то певний знак, що дівчинка буде. Лиш я, доню, знаєш, не хотіла би дівчинки на перше. А втім, буду любити, буду берегти вас обох, як зіницю в оці... Буду вночі уставати, гріти тепле молочко...

На рісницях старушки тремтіли сльози. Вона замовкала і лиш жувала беззвучно старими губами. А Маруся, дрімала вже, угрівшись під легеньким ліжничком, усміхаючися крізь сон. Схилялося над нею віття смерекове, поточчина журкотіла...

— Гм... Але ж то дивно, напrawdę таки дивно. І ти так-таки нічого й не хочеш?

— Ой, хочу, бабцю.

— Чого ж, моя доню? Чого, люба?

— Спати, бабцю... — і тут же засипляла з дитячим усміхом на лиці.

Стара їмость гасила пальцями свічку і тихо, навшпиньках виходила пріч.

Наступала гірська чарівнича ніч. Таємне небо зорешливе, вічний шум вічного Черемоша, тоска темно-зелених смерек... А потім чорна-чорна хмара наповзає з Чорногори, оплутує верхи, сон нагонить... Твердий, здоровий, як дерево полонинське.

VII

І от раз пішла Маруся незнайомим потоком — тут іще ніколи не була.

Ішла собі та йшла, з каменя на камінь перескакувала, співаючи щось, — вабили все далі й далі чарівні картини. Потік біг химерно вижолобленим коритом, раз падав зі ступеня на ступінь, раз протискався між чорними голими ребрами. От стала рівна, мов гибльована¹ стіна на дорозі, і потічок, що біг досі вузькою гадючкою, розливається тепер в широке плесо, з небом у воді блакитним, зі спокійними площами, з дрібоцьким шутром на дні. А потік спочиває, любуючися, але на те лиш, щоб за кілька кроків знов забитися, запінитися, спішачи, перекидаючися між камінням, стискаючися між двома плитами, щезаючи під одною з них і знов винирюючи коло смерекової вивороті облизати їй обідраний бік, жовтогарячий від ударів сонця.

Любо!

Любо скакати з каменя на камінь, мити ноги в прозорій воді і темної гущавини весело боятися!

Любо звуки пити і пісні гірського потоку, безміром життя упиватися, топити око в ніжних розміряних світлах!..

Любо жити і чути себе дочкою Великої Матері Природи, відчувати себе в гнучкім стані, в бистрім погляді очей, в волосиночці отій, що рухне нею легіт, — і залоскочеться чоло.

Любо!

Любо рівною чути! Рівною всьому: і дереву, і потокові, і небесам, і мушці над водою, і пстружкові під каменем.

Скачучи то в той бік, то в другий, чогось чекаючи на кожному завороті, поринаючи то в холод вогких тіней і мокрого звисаючого коріння, то в море зеленавих снопів сонячного світла, — Маруся опинилася нараз на якійсь високій скельці. Потік шурхнув кудись усвід; над головою звисли лапаті, неповоротні віти баштанника; грубе, мов ноги слонів, корін-

¹ Вистругана.

ня повилізало з усіх боків і простягало лаби, неначе величезний павук шукав здобичі.

Маруся стала і прислухалася...

Було дивно тихо. Десь унизу ворушився, мурмочучи, потік, мов виривався, а його не пускали, надавлювали. Не знати з якої причини трісла галузка на гаджучці і — тихо...

Величезний віковий ліс мовчав, як дитина у сні, і в тім мовчанню було щось священне, а разом і... страшне. Маруся нараз почула, що якийсь... холодний жах починає її проймає, їй подумалося — що, якби в сім лісі почали душити людину? Таже тут можна кричати стома голосами — однаково ніхто не вчує, а ворог, сміючися, все сильніше душив би за горло.

І чим довше стояла непорушно, тим страшніше ставало, тим частіше билосся серце. Треба було чути щось. Хоч щось, хоч шум потоку бодай, хоч гомін хвилі живої. І, не роздумуючи довго, скочила вниз з високої скельки.

Скочила — і закам'яніла...

Прямо проти неї, в двох кроках, хоч і на другім боці потоку, стояв легінь. Стояв в хижій позі, очі блискали неспокійно, рука схопилася за пістоль.

Але се тяглося лиш одну хвилю. Побачивши перед собою жінку, легінь заспокоївся і навіть набрав молодечої постави — от як завше легінь перед дівков.

Маруся не так скоро вийшла зі свого оторопіння й переляку і довший час не могла вимовити ні слова. Мовчав і легінь, усміхаючися.

Першим рухом Марусі, коли вона прийшла до себе, було — тікати.

Але куди?

Глянула в один бік, в другий — виходу не було. Стрімко стояло голе каміння, потік розлився широко, одна лиш була дорога — власне, попри того легіня.

І, мабуть, ця безпомічність надто вже яскраво відбилася на лиці Марусі, бо легінь, все так само не рухаючися з місця, усміхаючися, сказав:

— Не бій си, молодичко, не бій си — нічо ті си не стане.

Голос був приємний, ласкавий, його звуки заспокоювали. Аби сказати щось, Маруся спитала:

— А відки ти знаєш, що я молодиця?

— Та вже так... — відповів легінь і розсміявся.

Сміх був густий, горловий, і в нім чулися заразливі нотки.

Страх Марусі поволі минав, і вона з цікавістю почала приглядатися молодцеві.

Та й справді це був молодець! Рослий, стрункий, кріпкий і на руку, і на ногу. Викохався в цім цілющім гірським повітря, в дорогих пахучих травах мати купала. Легко і свobodно стояв на камені, мов урісши в нього червоними своїми постолами.

Уберя на нім була незвичайно багата — такої Маруся не бачила і в найдужчих газдів. Киптар вишиваний шовками, саф'яном, з якимись камінчиками по ньому, з позлітками; широкий у півстану ремінь, весь орнаментований, бляхою мосяжною ціткованою побитий, прикрасився зверху ретезьком, зчепленим напереді незвичайно красною турецької роботи чепрагою, емальованою і, здається, ще й з дорогими камінчиками. За ременем стирчала пара пістолів, а з-за плечей визирав кріс.

Обвита тонкою жированою бляхою крисаня була зачічена готурами й павичами, дармовиси й китиці бовталися по боках. Через плече висіла красна тобівка, вибивана мосяжними бовтицями та бобриками; навхрест мудро рехтовані різьблені порошниці. На друге плече накинтий був червоний гаптований сардак, в руках сяйливий, дорого битий топірчик, котрим легінь грався, поблискуючи на сонці, — це було щось дійсно надзвичайно красне в цих відлюдних дебрях і пущах.

Мимоволі задивилася Маруся. Не був це лицар, що приходив у неясних мріях місячної ночі, але щось подібне.

Задивилася Маруся — і усміхнулася. А легінь помітив цей усміх жіночий, однаковий в усіх станах і класах, помітив і знав уже, як поводитися.

— Хто ти такий, легіню? — питала Маруся.

— Я? Газдівський син.

— А що ж ти тут робиш?

— Деревини на хату шукаю. Маю хату будувати, а сим потоком, дедя казали, добра деревина на хати.

— Ну що ж — знайшов?

— Не знайшов-сми смереки, лиш одну гаджучку молоденьку, — і легінь розсміявся. — Та шош не знаю — ци ї рубати, ци так узети.

Маруся не зрозуміла.

— Як прийшов по дерево, то рубай.

— Ой, шкода би була... А ти звідки, молодичко файна?

— А ти мене хіба не знаєш?

— Ні, не знаю.

— Я ж попадаю ваша, їмость.

— А-а!.. Я не знаю, бо я з єнчої парафії.

Розмова увалася на хвильку. Маруся вже зовсім перестала боятися, навпаки — їй приємно було стояти та розмовляти з цим незнайомим красним легінем. Бо легінь таки й на правду був дуже красний: суті рум'янці грали на здорових, темного кольору лицях, поблискували рівні зуби з-під вуса; набік кинена крисанічка відрізувала косу тінь на одній стороні обличчя, тоді як друга була розбарвлена сонцем. Очі грали і солодко шулилися.

Чомусь зітхнула Маруся і сказала, що хоче йти додому. Легінь питався, чому так борзо. Відповіла — так.

— Ну то давай руку, молодичко, я ті поможу. Бо то й каркту поломити мож у таким шпиткім.

— Не треба, я сама. Ти лиш покажи, де йти.

— Усюда, — і показував стежечку коло себе.

Маруся скочила, але не цілком зручно. Дужою рукою підхопив її легінь.

— А видиш? Так мож упасти.

Взяв за руку та вже й не випускав. А Маруся не висмикувала. Так легко ще ніколи не скакала з каменя на камінь.

Вийшли на якусь полянку. Крізь смеріччя показав легінь Марусі церковну баню. Жаль було розставатися.

— А зведи мене вже й на царинку.

— Ой, не можу! Бо дедя ме сварити, шо сми не врубав нічо.

— Щось не виглядаєш ти так убраний, як до роботи. Борше як на весілля налагодився.

— То про всечину. Гадаю — може, дівку йку файну зустріну, а ци молодицю, — і легінь сміявся, блискаючи зубами.

— То ти так любиш дівки та молодиці?

— Не лиш я їх, а й вони мене.

— А яких ти більше любиш — чорнявих чи білявих?

— Таких, ек ти.

Маруся розреготалася і грозила пальчиком.

— О! Таких, як я, не вільно любити, бо за таких піп у церкві виклинає.

— Та най собі виклинає, мені шо до того? Ек тот відповідат: «Вже набив си він мене шо набив, та вже ж і я го си набештав!» — «А він чув?» — «Та де!..» — Отак і мені з того уклєтя. Най собі він свою роботу має, а я свою.

— Як я бачу, ти дуже ласий до жінок, — задумчиво сказала Маруся.

Легінь нічого не відповів. Підкидав топірчик високо вверх і ловив. Дармовиси теліпалися, скрипів ремінь.

— Прощай... — тихо сказала Маруся. На неї найшла хвилька перелетної якоїсь безпричинної задуми.

— Майте си гаразд.

Маруся ступила крок і зупинилася. Хотілося іще що-небудь сказати легіневі.

— Видиш, ми скільки проговорили..

— Та дай, боже, наперед бирше.

— Наперед? Не знаю... Не знаю, чи побачимося ми ще...

— Та й чому би ні?

— Не знаю... А ти би хтів?

В цю хвилю сталося щось несподіване.

Легінь зігнувся, витягнув вперед шию, очі напружилися. Хвилю стояів він такий напнений, мов туго натягнений лук; відтак рвонув крисаню кріпко на голову, шепотом швидко щось проговорив до Марусі і в два скоки шез між смереками.

Все те сталося так блискавично, що Маруся не встигла отямитися і стояла без руху.

Але доокола було так тихо, так ясно, світло, так дружлюбно мовчав ліс, так привітно поблискувала бляха на церковнім куполі, що не могло бути місця і страхові, і Маруся, вже лиш дивуючися, почала поволі зіходити стежечкою вниз.

Доріжка, як звичайно з гори, не йшла безпереривною лентою, а була витоптана слідами: сотні ніг ступали в одно місце, і там вибивався великий слід. Але ті сліди були раховані на замашистий гуцульський крок, і Марусі незручно було попадати своїми маленькими ніжками в ті ями.

Йшла й дивилася на церковку, шулячися від сонця. На півдорозі зустрівся їй пушкар з Жебйого — Гордіюк. Пишно вбраний, в крисані з високим наголовником, оббитим кованою бляхою, він ішов, як цар, гордо несучи голову.

Побачивши їмость, він навіть не вступився дуже з дороги, лиш підняв трохи крисаню і уклонився злегка. Маруся теж не з надзвичайною ввічливістю відповіла на уклін, — не любила цього пушкаря.

Взагалі, здається, мало хто його любив. Повідали, що був в опришках колись, але, піймавшись, обіцяв за ласку свободи перейти на службу поліційну і виловити всіх своїх бувших товаришів. Суд прийняв ту оферту, і от таким чином Гордіюк став отаманом пушкарів, а разом із тим і царем своєї околиці.

Направду: часи були неспокійні, опришківство росло й ширилося. Ніхто не міг поручитися, що, лігши спати поренним¹

¹ Порядним.

газдов, не встане опришком; ніхто не міг поручитися, що завтра або й сьогодні уночі не прийдуть до тебе пушкарі, не скажуть, що ти опришок, не зв'яжуть, не кинуть у катуш. Поки збереться суд, поки розглянуть справу. А розглядаючи, можуть присудити на муки «для прискорення справи» або засадити в темну яму «для вилічення від упертості». І щастя твоє, коли ти, хоч і з ущербком для здоров'я, а вирвешся з пут: то був ще ліпший кінець; в іншому разі можеш і повиснути, ніхто тобі того не візьме за зле.

Не дивно, що таке владичество над душами людей робило пушкарів самодержавними деспотами гір. Гинули, правда, часом від якихось таємних куль, що не знати звідки вилітали нараз з-за смерек, але все ж при певного рода обережності можна було проносити своє пушкарське достоїнство таки досить довгий час.

От таким пушкарем був і Гордіюк. Коли до тих усіх прерогатив первобутної власті додати ще брутальність необмеженої можливості задоволити кожне своє бажання, упоєння тою своєю високістю і могутністю, свідоме відчуження своєї богорівності, недотичності, — ми будемо мати Гордіюка.

З ним ніхто не відважувався говорити, бо ніколи не можна було бути певним, що під кінець розмови не вийде якого непорозуміння. Щодо гуцулів, то Гордіюк розумів лиш одну форму відносин: низький уклін, підслесливу ухмілку і виконання всіх, найдурніших навіть, велінь. Все, що виходило за ті межі, найменший опір приводив його до шалу, очі наливалися кров'ю, і тоді він був страшний.

Маруся прийшла додому задумчива й мовчазна. З'їла щось там трошки без охоти, а потім вийшла на ганок і довго сиділа сама. Слухала, як завмирає життя на селі.

Сонце вже впало за гори. М'яке, всюди рівне, без початку і кінця світло благосно постелилося на всім, не положивши тіней. Он молодиця на Черемоші добирає білизну, часто й сильно б'є праником, а з-під нього розлітаються бризки, мов дощ дорогоцінного каміння. Дві дівчини сперлися на заворотницю, шепочуться, а потім враз дзвінко, розкотисто регочуть, відкидаючися тулубами. Чийсь коні перебрідають на той бік ріки, а маленький хлопчик хоче їх завернути, та приступити боїться: узяв прут, вимахує ним, а коні йдуть, попустивши голови, і не звертають уваги. Далеко, на Бережниці, торкотить млин, і в тиші передвечірній широко розноситься його ритмічне тарарахкання.

Тихо-тихо, нечутними кроками наближається вечір. Товар'є заруло десь далеко на дорозі, уїдають котюги. Повагом, в царственній величі підіймається місяць з-за Синиць, і невідомо звідки ледве-ледве доноситься трембітання... Високо-високо підіймається вільним польотом рідна гірська мелодія, переплететься з зітханнями сонних уже вершин і, відбившись від далеких, ледве позначених контурами хребтів, вернеться назад, блакитна, прозорчиста, вся пронизана тими високими променями, що біжать іще десь там, в недоступній вишині, і освітлюють, мабуть, дашок на найвищій стаї в Чорногорі... І жура якась ущемить серце кожного, хто чує ці невидимі звуки. Стане, тихо зітхне...

— Умер хтось... — тихо сказала бабця. Вона давно вже стоїть тут тихесенько.

Маруся не обернулася. Не хотілося нищити очаровання. Синіли недавно ще золоті верхи, місяць підіймався, і глибшими ставали долини, наповнюючися синюватими туманами.

— Йдім вечеряти, голубко...

Зітхнувши, встала Маруся. Ще б сиділа, ще б любилася, ще б пісню вечора слухала — але що ж... не вільно: чоловік буде сердитися. Він любить, щоб усе було в порядку.

І цього вечора не слухала вже Маруся ні розпитувань бабці, ні Гафійчиних оповідань та пісень. Сказала, що хоче спати, і рано лягла. Але не спала. Неясні мислі, неясні бажання, мов ембріони будучих істот, ворушилися в грудях, серце билось тоскливо, і хотілося чомусь плакати.

VIII

З того дня щось змінилося в життю Марусі.

Насамперед нарешті вона могла сказати бабці, що ніби... ніби чує щось під серцем. Радості бабці не можна словами сказати. І без того вона ходила за Марусею, як за дитинкою маленькою, а тепер і поготів: з очей вичитувала кожне бажання, берегла від найменшого роздратовання, від найменших турбот. А з сином мала довшу конференцію, звертаючи його увагу на скомплікованість теперішніх його подружних обов'язків, на потребу подвійної обережності і так далі. О. Василь червонівся, блимав очима від ніяковості і згоджувався на все.

А другим фактором, що вніс нове щось в життя Марусі, були згадки про красною легіня... А так, так!.. Стояв він не-

відступно в уяві і манив. Іноді до того, що заволодівав усіма помислами, кличучи, обіцяючи незвідану ласку, непережиті солодкі муки — і як земля, довго палена жорстоким сонцем, жадібно чекає на краплю дощу, так ждала Маруся і думала... несвідомо думала про дощ поцілуїв і шептаних слів, про болючо солодкі обійми.

Мріяла...

Він здавався їй півбогом таємним, рожденним морем одразу в усім блиску і сяйві. Під звуки його чарівного рога танцюють гори й ліси; його кінь золотогривий літає понад хмарами, пашить вогнем із ніздрів, побрязкуючи срібними підківками; його зброя валить тисячі ворогів, гонить в пустині, а він сам, прекрасний, могутній, царствує десь за високими горами, за глибокими синіми морями. І прилетить він на своїм бистрокрилім коні, схопить, понесе понад борами непроглядними, ріками змістими на коврі-самольоті, примчить до палацу прозорчисто-мармурового і скаже: «Ти тут королевою!..»

Радісно усміхаючися, в дорогоціннім уборі, відбившись усією постаттю в сотнях дзеркал, піде вона оглядати своє царство. Над басейнами нахилиться, заглядаючи в сріблясту глибіню, послухає дзвонення незчислимих водограїв, запашних цвітників потопче радісний килим, приголубить ласкавих звірят заморських приручених і засне потім, солодко втомлена, на пишнім, усіянім цвітами ложі...

І настануть потім дні солодкого щастя, полетять, помчаться безперервним дзвенячим ланцюгом. Рано буде прокидатися під звуки невидимих флейт, лебедів білих буде годувати на блакитнім озері, а увечері — буде бал!..

Пишно, сліпучо освітяться золоті палати, сотні розкішно вбраних вельмож, галантних кавалерів, красивих дам будуть плестися в граціозні, гармонійні вінки менуета під ніжні звуки невидимих оркестрів. А під час прогулок освітленими алеями молоді красавці будуть шепотіти своїм дамам любовні фантазії, поезії, мадригали...

А серед всіх тих сяйливих, блискучих товп — вона, цариця балу, йти буде зі своїм лицарем, зі своїм владикою. В сукні, зітканій з повітря й сонячних променів, із жемчужовою діадемою в волоссю царствено буде шестувати серед загального поклонення і, ласками відклонюючися, сіяти білі рожі дококола. А з кутка, з-за густого лісу пахучих пальм ревниво будуть стежити за кожним її рухом гарячі закохані очі моло-

дого юнака: він ще в сьогоднішню ніч закінчить свої рахунки з життям через нещасне кохання...

.....

Марусю тягло до потоку.

Приходила, сідала на тім самім місці, де була з легінем, і шукала очима сліду. Он тут він сидів, от придавлена травичка, листочок, що лежав на крисані, а потім упав на камінь від молодечого повороту голови.

Ї перебирала в гадках усе, що тут говорилося, усміхалася, пригадуючи собі оригінальний який-небудь гуцульський вираз, і вдивлялася в зелену темноглибінь лісу — чи не роздвигнеться завіса, чи не з'явиться легінь, ще стрункіший, ще кращий, ніж перший раз.

Ї не було їй страшно, і соромно не було. Кого ж би мала соромитися? Ніхто не чує дівочих дум, ніхто не знає мрій дівочих.

Але його не було.

Хоч би знати, як він називається. Забула спитати. Вже зуміла би якось так хитромудро допитатися хоч би, скажім, у баби Гафійки. Почала б здалека. Наприклад, спитала би: а чий то взагалі потоки? Хто їм газда? Властиво, чиє то дерево, що росте поточчинами? А цей потік до кого належить? Властиво, я хотіла сказати, до якої громади? Ну, і так далі. Вже би вона потрафила. А тепер...

От уже третій раз приходиться сюди, на камінь, а легіня немає. Ї втома якась душевна нападає на Марусю. Вертає до хати — все обридло, все таке нудне, скучне — очі би не дивилися.

В такі хвили не знала, куди себе дівати. Їшла на церковну царинку, під свою улюблену вербу — там не було спокою: дві баби, стоячи кожна на своїм подвір'ю, лаялися скільки було духу, і далеко розносилися їх міцні, на простори раховані голоси.

— А бодай би ті так легко на свікі жити! Суко! Бодай би ті викришило до дитини, до пня й до сухого листу!

— Пес би ригав на твої слова, гадино ти з-під їлового коріння. А зійди лиш суда — я ті висмикаю тоті косиці кошечі, що легіні по коршмах недовисмикали!

Марусі ставало нудно. Нудно від сеї милої розривки гуцулок, нудно від тихого, недвижного повітря. Ї навіть гори, теплими синіми хвилями купані, обридали, уїдався шум Черемоша в уха, — і Маруся йшла до плебанії.

А тут іще гірше. Все таке одноманітне, все таке відоме-перевідоме. От крісла місцевої продукції. Солідність роботи їх, без сумніву, була понад всяку конкуренцію: вже висиділо на них п'ять поколінь і ще п'ятнадцять висидить. Але беручи з поглядів естетичних, їх іще в третім поколінню треба було порубати на дрова.

От гуцульський таріль різьблений, з писанками гуцульськими на нім; таріль красний, правда, і писанки ладні, але бачити сей таріль рано й вечір, день в день, день в день — ставало невиносимим.

Он якась плутанина зі смерекових гілочок, ніби рамця які, чи що, але в тих рамцях немає нічого, порожню стіну видко. От консолик із векелеї, а на нім фігурка божої матері в яскраво-синіх шатах із традиційно-скорботним виразом обличчя. Ой, як же то все наобридло, яке ж то все нудне, остогидне, настобісіле!

— Скучно мені, бабцю!.. Скучно мені, — скаржилася свекрусі, єдиній людині, з котрою можна було поговорити.

Але бабця не розуміла. То старалася потішити вже справді, як дитину, солоденькою булочкою, сушеною грушкою, то вигадувала неіснуючу хворобу і заливала липовим цвітом на ніч.

— Це все від вагітності у тебе, це все від того... Ти не бійся, ти нічого не бійся — все йде дуже добре.

Рано, ще Маруся була в ліжку, прибігла Оришка. Упала на коліна, зарила лице в ковдру коло ніг Марусиних і, нічого не говорячи, почала плакати.

— Що з тобою? Чого плачеш? Розбила що-небудь?

Оришка не відповідала і ще гірше заходилася плачем.

— Та ти хоч скажи, в чім річ. Перестань плакати.

— А йк він мене призвів, так би на тім свікі було би му легко, йк мені тепер! Та й шош я дедеві іскажу? Бідна ж моя головочко нешліслива... Шо виволочит мнов дорогу та ше й гірше ме карати.

— Та за віщо, за віщо?

— Бо я, ади... заверемініла... — і знов починала ревти.

Маруся сплескувала руками.

— Ти?! Та що ти говориш! Таже тобі, мабуть, ще й тринадцяти нема!

— А я знаю кіко?.. Він на того не дивив си, лиш... Ой бідочко ж моя кервава!..

Маруся стояла безрадна, не знаючи, що почати. — Питала — хто. Показалося — син сусіди, також молодий хлопець, літ п'ятнадцяти.

— Він казав: «Ти лиш ми іскажи — ци ти хочеш зайти, ци ти не хочеш зайти, бо я, — кае¹, — можу й так, і так». А я му кажу, що не хочу, бо дедю маю злобного — ме на мені шкіру до сім раз ізтегати. А він тогди кае: «Візьми ти, — кае, — іми мотиля, йкого-будь, та вирви му голов, а витак з лилика крила, та очі з миші та з кертини, а витак уломи вухо з голки та з обірничка денце візьми, а витак троха згури та ладану крішку та й усе тото змішей, та найди тогидний воріх, шо то зиму перележів, та не зійшов, бо му чірвак середину виїв, та й тото усе поклади у вотой у воріх. А їк меш класти, примовей: «Так наді мнов аби Пилипко пролітав, їк цес мотиль усі дороги пролітав. Та й аби я так не могла від Пилипка закежити, їк перехінна дорога та й не може си з морем споїти. Та й аби так Пилипко не мав мені путері² дитину зробити, їк цес воріх не має сили навесні сходити, а я би тогди ви'него дитину мала, їк цес мотиль ме літати, цес лилик ме цего мотиля ловити, а миш цими очима видіти, а кертина з тов мишов си бити, а згура у цій шкаралущі горіти, а дівка цев голков шити та й цим обірником реміне прикрашети. Та й Пилипко аби наді мнов тогди силу взев та й мені дитину ізробив, ек си зо мнов ізвінчєє, а доки си не звінчєє, то аби ми так нічо не зробив, їк я цес гудз зав'езала, а він самий си не розпустив, так аби мені дитину не зробив».

Оришка оповідала з запалом, горда з такої ученості свого Пилипка, і забувши навіть, що це про саму її йде річ. Але потім нараз згадувала і, заревівши, знов утикала лице в ковдру.

— І ти все тото робила?

— Ае! Та сми робила усе, їк він казав, та, ади, ношу цес горіх, запав би си, й дотепер, на голім кілі, — і Оришка підіймала сорочку, показуючи на тонкій бронзовій фігурці шнурочок коло бедер.

— Фе... що ти робиш, Оришко?... Встид.

— Аби-сте виділи...

Але чим допомогти справі, Маруся так-таки й не знала. Сказала о. Василеві; гадала, що він, як пастир духовний, прийме цю вість близько до серця, але, на превелике своє здивовання, почувла рівнодушну відповідь:

— Ну, та й що? Ну, та й що?.. Що ж я тому винен? Що ж я тут можу порадити? Я нічого тут не пораджу. Гадаєш, що

¹ Кажє.

² Сили.

вона одна? Та таких дванадцять-п'ятнадцять на рік отут, у одній моїй парафії. Бо ті гуцули — то як дики. То такий зіпсований нарід, що поняття переходить. Що я наговорюся їм, що си я набештаю, — і то все мов об стіну горохом, а то все ні до чого. Та вже не хочеться мені й губи отворити: дідько вас бери, чи я маю за вас у смолі кипіти? Дав би бог свою википіти.

Маруся хвилювалася, обурювалася, але о. Василя розворушити було неможливо.

А вночі Маруся лежала, розпалена думами, і... завидувала Оришці.

«Вона взяла свою частину. Надіялася на якийсь там горіх — і свобідно любила. Чому ж мені не дано навіть украсти свого щастя? І де воно?.. Чи не той легіник чорноокий носить його на вістрю своєї бартки? Чи не в камені тим великім заковане, за дванадцятьма дверима? Де ж? Де моє хоч маленьке, хоч коротесеньке щастя?»

IX

Раз якось, коли думала Маруся про того легіня, прийшло їй у голову, що, певно, він мусить бути з яворівської парафії. Яворів межував верхами з Криворівнею, той потік біг, власне, з яворівського боку — це все наводило на думки.

Рішила їхати до Яворова: там в неділю мав бути храм. Властиво, між яворівським і криворівським парохами майже не було жадних відносин: ні о. Василь не їздив на храми до Яворова, ні, знов, яворівський ксьондз не приїздив сюди. І тому о. Василь, почувши, що Маруся хоче їхати до Яворова, здивувався і навіть розсердився.

— Таже ти не знаєш там нікого! Я сам з тамошнім парохом знакомий от так, лише з реколекцій та соборчиків.

— Ну, то що? Я можу й зовсім не йти до священика: побуду лиш у церкві та й назад.

— Та ти збожеволіла, чи як? Та вони ж образяться: була коло церкви, а до хати й не зайшла.

— А коли образяться, то зайду.

— Нікого не знаючи? І тебе ніхто не знає.

— Видко попа по халявах, як то кажуть. Зрештою, то мені зарахується за першу візиту.

О. Василь лиш руками разводив.

— Та що на тебе найшло? Чи об'їлася чого, чи як?

Маруся здвигала плечима. Якась упертість заволоділа нею і просто хотілося поставити на своєму.

— Хочу, та й більш нічого. Хочу на храм подивитися.

— Та хіба ж у нас то вже й не храм? Або по сусідніх парафіях, з котрими жиємо?

Маруся навіть не відповідала. Знала, що буде так, як вона хоче. Стара їмость прийде на поміч.

Так і сталося: бабця уже говорила ласкаво синові:

— Та поїдь уже, поїдь з нею. Що тобі? Подивися, яке ж воно молоденьке, їй же розірватись хочеться, на людей подивитися, себе показати.

О. Василь висував останній аргумент:

— А служба божа? Таже і у мене неділя якась, не можу ж я кинути свої обов'язки та їхати світами для жінчиних примх.

— А ти згодом трохи приїдеш. Ми поїдемо наперед, побудемо в церкві — служба ж буде довга. Зроби вже так, Василю. Молоде ж воно, хочеться радості. А тут все сама та сама.

— А що ж я їй — паничів зі Львова буду спроваджувати для розривки, чи як?

— Та й то би не завадило. Правда, Марусе? — жартувала стара їмость.

О. Василь уже починав бурчати собі під ніс. Це було знаком, що подається.

— Люди живуть ще й гірше нас. Нам ще дякувати та й ще раз дякувати богові треба. Парохія не зла, їсти-пити є що і в чім сходити — якого ж їй ще, за перепрошенням, дідька треба?

Але врешті збиралося й їхалося. Маруся скакала з радості, викликаючи остереження старої їмости. Тиждень борзо проминув в приготуваннях: все ж треба було між чужі люди неабияк показатися.

А в неділю з самого рання у Марусі був якийсь святочний настрій, котрий іще вдсятеро побільшився, як сіли нарешті на візок і поїхали. Радувалася всьому, що лиш попадалося їй на очі: хмарці, рельєфові гілок на ясно-голубім небі, пишним картинам гірського життя.

Е, та й було ж таки на що залюбуватися! Все зелене докола. По-весінньому яскраво-зелене. Навіть небо набиралося зеленавих тонів — мов уся земля окуталася надією. А на тлі цього зеленого моря, мрійних контурів далеких верхів, мов рухливі чічки барвисті, посіялися гуцули й гуцулки. Ось вузький, не видний в траві плаїчок — ним тягнеться безпереривна лента постатей. Ярко світяться черлені, переткані сухозлоттю запаски молодичь, кричать фустки яскраві, пере-

блискують на сонці стародавніми прикрасами на головах дівчата, легіники топірцями, а поважні газди сардаками пишними. Щось чарівне, до поеми фантастичної подібне, — і Маруся переповнялася почуттям безграничної радості.

От і Яворів. От і церков яворівська. Дококола повно народу. День був чудовий, і всі понадівали найліпше своє лудіне. Молодиці, сліпучо блищучи на сонці білими рукавами сорочок, щохвилі під'їздили скорим кроком на конях; легко, граціозно, вигинаючися станом, здоровкалися зі знайомими, і кожний рух дихав природною красою й радістю життя.

Жартами, дзвінким сміхом перенизуючи кожне слово, віталися.

— Єк днювали, Адно?

— Гаразд, шо ви май?

— Ци дужі, Мику'?

І не можуть, щоб не зачепити сусідки. Киваючи головою на якусь Василину, кричить одна:

— А ек кажете, кумко, — ци в добрім перебутку цес день си опровадит?

Це натяк на сварливий характер Василини, про неї-бо кажуть, що вона ні одного дня не може пробути без лайки. І Василина розуміє, в чий це город камінчик, але що має дуже добру вправу, то відповідає їдучо, влучно, б'є в саму болячку.

— Сокотіт ліпше свої вуші, аби-сте вигодували на добру маржину та й скором йкийсь з того мали.

Молодиці троха не в сих, ідуть уже на мир:

— Та чо ви, Василинко, оперед служби та у гнів заходите?

— Я си нікому не зурічую, най і мене не чіпают.

— А йдім, кумо, най си преч каже з таков заходити. Ади, у неї зуби на продаж.

— А ви не молитися до церкви приходите, а гріх на гріх закегати. З вами нема доброї бесіди ані раз. Йкби-сте мали добрий розум, то би-сте не пашекували таке ні до чого не зда-ле. Ади, йкі пересмішниці ми си повдавали!

Молодиці тікали в товпу, не раді, що зачепили таку зубату.

Поважні газди вели поважні бесіди. Де-не-де по купках переговорювалася найновіша подія тижня: любас забив на смерть чоловіка своєї любаски. Один з очевидців оповідав подробиці:

— Я йду, а так вже темнічко си ізрбило, а вна, сука, вибігла, кричит: «Ой, ретуйте!.. Ой бідочко!.. Ой душічко ж ма нешіслива!..» Зоздріла мене та д'мені: «І Танасієчку, і сусідо ж мій любий, не дайте ж ми пропасти...» А я вже таки скі-

мував-сми, у чім річ, та лиш си питаю: «А хто?..» — «Та Онуфрій, — кае, — мого чоловіка, — кае, — забив...» Ага, суко, кажу, дограла си?

Газди злобні. Попадися їм тепер ота Параска — побили би камінням. Дивна ненависть двох полів...

— Іду я д'хаті, а він лежить на порозі, та вже й крові з него полили: «Декувать ті, — каже, — Парасочко», — лиш уповів. А вона, сука, дріжить, от їк лист дріжить.

«А я ж тому винна?» — вповідат. А він вже нічо й не каже, лиш харчит...

Сонце ярко світило. По горах повзли тіні хмар, і здавалося тоді, що, замість одної гори, стоїть дві: одна темніша, друга в світлі.

Стара маленька церковця могла вмістити дуже мало народу і була набита по береги, хоч дев'ять десятих парафіян стояли надворі. Впрочім не кожний і пхався досередини, хіба вже як відбувалося там щось занадто урочисте, — тоді тислися, завішуючи в притворі на колічках крисані й топірці; хто не пішов досередини — клякав на одно коліно, на царинці, не перериваючи розмови з сусідою.

Хоч і стала Маруся у церкві на упривілейованім місці, але за кілька хвиль вже почула, що не годна стояти: нічим було дихати. Вся мокра від поту, ставала на пальці, щоб хоч одним оком побачити кавальчик синього неба, але, окрім чорних, сивих, довговолосих голів, нічого не бачила.

Маруся вийшла на цвинтар. Доріжка зигзагувато вилася поміж могилками; сиділи жебраки й співали на всі гласи, що хто хотів і умів, перетворюючи слова апостольських молитв у якесь ідолопоклонське чревовіщання. Кожний з калік старався виставити свою біду якнайефектовніше: один висовував на дорогу обрубок ноги, змазавши його насамперед маслом, аби блищало на сонці й різало око; другий відкидав з чола волосся й задирав голову догори, аби усі бачили його непідроблену сліпоту; третій, не маючи можливості похвалитися хоч яким-будь каліцтвом, бодай натягав на себе надзвичайні лахмани й виставляв уперед загорілі мохнаті груди, що на них можна би й залізо кувати, а на грудях тих теліпався в усі боки величезний металевий хрест, котрий краще було би поставити на церковну баню.

І кожний з жебраків хотів звернути увагу лиш на себе; милостиня, подана сусідові, здавалася видертою із власних рук, і тому щохвилі серед цього повзаючого і стогнучого населення підіймалися люті суперечки.

— А проклетися, котюго! Коли я вже бога си домолю, аби напавду ті очі і лоба виперло, аби-с не дурила людей преславних!

— Та змовчи хуч коло церкви, сучко ти годована. Нагулив си ті окоман і спереду, і ззаду.

А в крайнім кутку сталася ціла драма. Зайшла з того що жебрачка зачала дорікати своєму сусідові багатством:

— Та встид би-с мав на прошечу дорогу сідати. Таж — єс газда, маржину мішеєш, а в бінної удови з рота видираєш.

Каліка вважав, що того вже забагато, схопив камінь і торкнув ним бабу в лоб. Баба скричала скільки було гласу, ухопилася за голову — з-під пальців капала кров. Ранка була невеличка, але наслідки могла дати великі, і баба це зрозуміла.

Верещачи кілька далося, сама непомітними рухами розмазувала кров собі по лиці і роздирала ранку більше. Потім, мовби в нестямі, хапалася закривавленими руками за сорочку, покриваючи її плямами, нахилилася й капала кров'ю з чола дококола себе — словом, грала варіації на задану тему, весь час не перестаючи голосити й причитувати.

Каліка вважав за ліпше благородно віддалитися. Чуючи крики, почав збиратися коло баби нарид.

— Хто ж то так бабу покервавив?

— Та, ади, ростіцький тот каліка.

— А за віщо?

— Гроші баба хтіла украсти. Упали з пазухи, а вна...

— Та брешете, вибачейте, не до вашого гоніру кажучи, бо сми ту була та й виділа.

— Та я шо? Люде повістували.

— То прошек тот так си вимов'єє.

— Ади, вни так сиде, а вна баба бінна, незарібна, а він, рахувати, газда.

— Газда?

— Ає! Четверо товару держит.

— Та й попід церкви си хилее?

— То вже раз погана душа!

— А та баба му вогорит: не мав би-с устиду ручку корчити. Ліпше би маржини сокотив. А він тоги чим-таки вхопив камінь, тим-таки морснув бабу по голові.

А баба тим часом робила не злий інтерес: вставляючи в слова подяки репліки про своє гірке нещастя, швидкими рухами збирала монету.

— Простибіг, простибіг, газди мої... Аж ми, си у голові закомашило... За ваше здоров'є, за господарське старанє... На

бінну бабу й здохлек гавкне і усека пеня зачепит та й си збиткує... Христос вам напереді, Христос вам назаді, аби-сте діждали... Та так ми в грудех іздусило, шо гляба й відітхнути... Ой бідочко ж ма кервава.

А у каліки геть цілком попусувалися влови. Звістка про його злочин обійшла пару разів доокола церкви, що мабуть, о тім вже й попи у вітварі знали. І де тільки не показувався каліка, всюда зараз підіймалося:

— Цес бабу вбив?

— Ає, ає! Тот самий.

— Ой діду! Посувай си назад у Ростоки, бо шос над тобов нині бучки си крутують.

— Газдочки мої любі, та й солоденькі, та й файні... Я нічо... Бо тій бабі на дідька би вже переходити... Аби йкий був терпець, то мусить си врвати. Та в'онно та в'онно... а я вже не кємую, ек у мене й тот камінь у руці си знайшов...

Але, очевидно, це нікого не переконувало, і каліка, бачачи цілковите зіпсуття інтересів, надумав направити наслідки свого войовничого запалу і поповз перепрошуватися до баби. Штурхав її голим ліктем у бік.

— Та-бо той, Вась... Та ну...

Але баба знов занадто яскраво бачила всі незчислимі вигоди свого положення і миритися в жаден спосіб хтіла.

— А йди ти від мене, аби те й очі мої не виділи й вуха не чули, ек ти мене навіки здоров'я збавив. Ади, люде добрі, шо нема мені ек і рани відоткнути, — ек бих видомокла, тут би мене й смерть моя посіла. Ой-ой-ой, побило мене трьома нещестями!..

Жебрак совався коло неї, заповзав то з одного боку, то з другого шепотом обіцяв грошове винагородження, але баба, певне, була того переконання, що ліпше синиця в руки, як журавель в небі, і не піддавалася. Стративши цілковито надію, каліка махнув рукою.

— Рустиме тепер цілу ннину...

А доокола стояли газди, підсміюючися, дивилися на ідилію і жартували:

— Ци бисте, діду, не казали: та вибачеї, бабо мила, бо з тобов на слюбний на коверець стану.

— Та змилуйте си наді мнов, божі суди, та й ви, люде добрі! Та й кобих винен, та й кобих винен, а то нічо в свікі.

— Е, нічо! — вмішувалася якась енергійна повновида молодиця в білім кожушку; мабуть, з другого села. — Добре ми нічо! Та йкби то в нас на храму си стало таке, то би в Череві

мош такого діда вергли. Пху, кат би вже далі брав таких прошеків, шо си б'ють.

— Та й що ти таки си роззіпала¹ на мене, молодичко, бог би те вкрив? Та сми й не бив ю ані раз, лиш морснув отак-о!

— А камінь на йку маму в пазуху сте сховали? Ше й другого кого бити?

Каліка спішно підв'язував свої милиці й тікав. Очевидно, сьогоднішній храм му си не вдав.

Маруся пройшлася кілька разів цминтарем, обійшла церков. Знайомі гуцулки з Криворівні радісно вітали свою їмостечку, цілували руку, говорили звичайні слова — що от, мовляв, файна днина, що під добре верем'є і храм добрий, а під годину, то би си не вхрамував. Одна молодичка, жартуючи, запитала:

— А кого, їмостечку, вигледаєте? Може, йкого легіника файного?

Жарт був звичайний, гуцульський, але від нього чомусь зашарілася Маруся, як маків цвіт.

Казань відбулася перед церков. Дек скочив поза пліт, укев штири гаджючки та й вбив посеред царинки. З того замаєня говорилося проповідь. Гуцули потисли туду і збилися такою лавою, що нею хияляло, як хвилею на морі. Мало хто зрозумів, о що там ходило попові, але хто був ближче — скорботно зітхав, підіймав очі догори; хто стояв май далі, бесідував собі потихеньку з сусідою о маржині, а одна жінка положила собі кожух під голову і заснула, сказавши збудити себе, як казань си скінчить. Дві баби плакало зі зрушення; впрочім, на кожному казаню плачуть дві бабі.

А потім був обхід доокола церкви. Сяло полуплене золото церковних святостей на сонці. Дяки галасали, стараючи-ся перекричати один одного, бо то гонір бирший — май-май високо, понад усі деки голосом повести; а при тім виверчували, завивали мотив, роблячи його подібним до гуцульської вбері, де все кручене, верчене, здоблене. Любить гуцул «дрімнеє завитечко» — така вже його вдача, як сипле що або вирізує, — кладе туди сто орнаментів, сто мотивів, сто барв. Так же убирається, так же й співає, таку ж і психіку має покручену, незгадану, многогранну: вибачає такі речі, їх ніхто би не вибачив — і нараз образиться через ніщо, через дрібницю — і хапається за топір. Їде до війська, блукає геть сві-

¹ Розкричалася.

тами, царями, а вернув д'хаті, знов убрав свій сардак, постолу взув, і ні чім ви не пізнаєте, що він у Відні пуцував¹ коні капітанові, у Пешті маширував, шукав любовних приключок в «златей Прадзе». Сів собі на ґрунті оседком і сидить сам-саміський, і все життя, і все, що в нім, сам собі творить. Лиш те своїм узиває, що відвоював природи, у звіра та ще ніби у бога випросив. Ані потреби сусідства, ані користі групи, ані сили єднання він не розуміє — він індивідуаліст.

А історія летить невпинним маховим колесом, насувається молот культури — і недовго хіба проносити гуцулові його своєрідність.

Х

Нарешті служба скінчилася. Нарешті! Похриплі дяки ходили, роззявивши роти, а коли говорили, то мов повішельники, яким пощастило зірватися з шибениці. Тричі скупані у власнім сосі, попи їй голодні, як... впрочім, обійдеться без порівняння. Ближні гуцули забирали д'хатам своїх кривих, знайомих, гостей з других сіл, але більшість, маючи зі собою все потрібне для храмування — як гусленку, бриндзю, масло, мед, різні-різніські кулешінники, бурешінники, голубці, а також обов'язкову прикрасу святого храму — добру посудину з горівков, — ця більшість розсипалася знов-таки по цминтариську, і там, серед зелених могилок, під захистом хрестів та смерічок, ішов правдивий гуцульський храм. Гуцульське кладовище і в звичайні часи ніколи не буває смутне, бо гуцул до смерті відноситься цілком філософічно і не боїться ані її самої, ані її царства. Не раз можна бачити на цминтарі натерховану кобилу що мирно пасеться між могилками, з'їдаючи траву, порослу, може, з частин тіла попередніх газд її предків, а сам теперішній кобилин владика, трудний ходом, спить собі, положивши голову на чиюсь могилку. Часом забіжить сюди й закохана пара, вишукає собі захист, і тоді в царстві смерті совершається таїнство зародження нового життя. Словом, гуцульське кладовище — це зовсім не хитар юдолі плачу і скорбот, а просто собі кавалок землі, який обов'язково треба було відрізати для одної конечної потреби життя.

А вже тепер, під час храму, то цминтарисько веселилося, грало життям, сміялося. Та де там сміялося! Таки попросту

¹ Чистив.

реготало, за боки узявшись. Самим мерцям, певне, весело було лежати та землю держати, а не один, може, був такий жвавий, що й сам би вискочив та дзенькнув чарчиною-другою. Але шкода заходу.

І ллються речі гучні та веселі, сиплеться град гуцульських жартів, іноді неотесаних, вузлуватих, але завше влучних, що попадають просто в око, а головне — природних. Те, що в устах іншого здавало би ся безсоромністю, в устах гуцула або гуцулки, на тлі цих могутніх верхів, під небом синім безконечним, під немовчній гомін Черемоша, здається природною частиною безконечно різнородного життя.

А в плебанії собі йшов храм. Так, як завше.

Перемучені попи накидалися на їду і не мали часу говорити; господиня звивалася, як вужівка, стараючися, аби все було якнайліпше, аби любі гості не взяли потім на зуб. Властиво кажучи, всі ті старання були цілком даремні, бо однаково, роз'їхавшись з празника, попаді будуть судити й пересуджувати кожну дрібницю: і сос був пересолений чи недосолений, і сукня була комічна, і дань було мало.

Але тут — усміхи, похвали надміру, і тьма-тьменна повітової гречності. Попівни піджимають губки і не хочять їсти, кавалери кібіцують і до поту стараються якнайдосконаліше наслідувати шляхоцькі маніри, а іноді, мов каменюкою в лоб, садять якимось dowсіrem¹.

Серед гостей старшої генерації йдуть поважні розмови на сучасні теми, про останні новинки, а втім, очевидно, найбільше про послідні виступи нового молодого отамана опришків Марусяка.

Звідки він узявся, цей метеор на галицькім небозводі, — ніхто якось докладно не знав, але про його безумно смілі і в такій же степені щасливі напади вже ходили цілі легенди. Ще так недавно появився він в ролі отамана опришківської ровти, але встиг уже здобути собі славу найпершого ватажка.

Появлявся цілковито несподівано серед переповненого народом ринку, починав пекельну стрілянину і наводив паніку на всіх; грабував, палив, забирав здобич — і щезав одразу, мов у воду падав, для того, щоби вирнути десь на другім боці гір і, зірвавши голову якомусь біреву угорському, знова щезнути безслідно. Всі мандатори з ніг збивалися, ганяючися за ним грунями; от-от, здавалося, тримають вже в руках,

¹ Жартом (польс.).

а він виховзне, мов в'юн, і під носом властей дозволяє собі такі авантюри, що панове мандатори волосся на собі ривуть.

Ті, кому довелося його бачити, оповідали, що Марусяк був просто красавець, отже, не дивно, що мав успіх серед представниць прекрасного полу, і дуже можливо, що всі його оті незрозумілі появлення та щезання залежали в певній своїй часті від тих успіхів.

От навіть тут, на яворівськiм храму, коли зайшла річ про Марусяка, молоді попаді почали шушукатися між собою, і якби хто з попів довідався про зміст отих сповідей, було би, може, не одній попаді кепсько.

Господар казав, що вони тут, в Яворові, опришків не боються.

— Чому так, отче добродію?

— Бо у нас випадок тут був такий, що з того часу не хотять опришки сюди приходити.

— Який випадок? Коли? Де?

— Коли — сего вже не можу вам сказати докладно, алє був. Раз прийшло до нас сюди на Яворів на толоки дванадцять опришків. Посідали, витягли бербеницю горівки, ладяться пити — а заїдати нема чим. Дивляться — іде один наш-таки, яворівський, газда: «Мой! Сда йди!» Той підійшов ні живий ні мертвий — боїться. Та й хто би не злякався — дванадцятєро хлопів, як дубів.

Велять йому опришки, тому газді, принести харчів на дванадцять душ... «Але дивись, кажуть, не дуже хавки розтвирай, бо може бути біда. Неси мовчучи — спокійніше на тебе буде».

Пішов той хлоп за харчами. Що було лиш у хаті, — все позабирав. Приніс, почали опришки пити-гуляти, баювати. І самі п'ють, і хлопів дають, але він все відмовляється, не хоче. Ну, не хоче, то й не хоче — як собі хоче. Будемо пити самі.

Та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та й п'ють, та допилися до того, що де хто був, там упав, там і спав. Порозкидалися по толоці, гей колоде.

Бачить хлоп, що твердо вснули опришки, взяли його думки. Бо він видів, як легіні пересипали золото в бордюгах, а потім, кладучися спати, положив кождий собі свій бордюг під голови.

Взяла заздрість хлопа на тоті гроші, і рішився він на велике діло: ухопив сокиру й повідрубував усім опришкам голови. Так-таки усім дванадцятєм. Потім забрав усі дванадцять бордюгів, поховав між каміння, а сам пішов до мандатора і замельдував, що от я, такий-то й такий-то, замордував на

яворівських толоках дванадцять опришків — прошу мені за тото нагороду. Та ще й нагороду дістав, не гадайте собі — от який був митець.

От з того часу оминають нас опришки, бо тут, у Яворові, нещасливе місце для них. Всяда б'ють, всяда розбивають, а сюда бояться йти.

Але не встиг егомость закінчити фрази, як сталося щось цілком несподіване. Надворі почувся шум, гвалт, якісь крики, потім розітнувся вистріл. До покою влетіла якась дівка, кричачи: «Опришки!.. Опришки!.. Чорні хлопці!», а вслід за нею, нагинаючися в низеньких дверях, один за одним, один за одним почали входити високі, рослі молодці. Стали під стінами, мов дуби, і чекали.

В першу хвилю всі гості окам'яніли. Відтак жінщини почали плакати, мужчини стовпилися, мов гуси, і зі страху не знали, що почати. В хаті, і без того не дуже просторій, стало зовсім тісно. Опришки стояли мовчки, очевидно, чогось чи на когось чекали.

Ждати довелося недовго. За якусь хвилю до хати сміло, свобідно увійшов... той легінь, о котрім дні і ночі марила Маруся...

Троха не крикнула!

Легінь увійшов, зняв крисаню, поклонився.

— Єк днювали, їгомостику?

Але ніхто не обізвався й звуком. Ніхто не поворухнувся.

— Єк вам си храмує? — казав далі опришок. — А чо ж, їгомостику, нас, легіників, не покликали-сте на храм? Виджу доста гостей наскликали-сте, — і опришок повів очима по хаті. Погляд його упав на Марусю... На хвилю щось блиснуло в очах, але опришок здержався.

Маруся помітила сей бистрольотний погляд, і серце її забилося частіше.

Тим часом першою прийшла до себе господиня дому. Низько кланяючися, підійшла вона до отамана.

— Пане юнацій!.. Хіба ми вам що злого зробили? Хіба ви від нас яку кривду виділи? Пощо ж ви нас так налякали, і гостей наших, і от дітей?

— А котру ж то я вам кривду роб'ю? Що сми на храм ід вам прийшов, так тото за кривду собі маєте?

— Борони боже! Се честь нам, велика честь. Ми б і самі вас просили, лиш не знали, де шукати вас, куда вість давати.

Опришок розреготався.

— Файно сте, їмостечку, сказали, таки нема шо. Але не бійте си, нічо вам си не стане. Єк сми прийшов, так піду, лиш окуп візьму, бо то не є честь — отаманові з порожніми руками відходити.

— Та якого би-сте окупу хотіли, пане ватажку? Люде ми небагаті, самі сте знаєте попівські гаразди.

— А я хочу окупу. Та ще й не простого — Ї як спочатку, бачачи, що опришок сміється, всі зітхнули вільніше, так тепер засумували: Марусяк звик брати добрі окупи.

А опришок стоїть, підпершися у боки, і згори поглядає на всіх. Дійсно був красень. Сила тремтючим потоком переливалася в жилах, біла ключем. Весь у червонім, тримаючи в руках життя і смерть усіх присутніх, він стояв, мовби який бог-громовержець, що злетів з недоступних гір, — і чув це, чув свою міць, свою власть над душами цих людей.

— Ой, беру я окуп, беру не малічкий! — поволі цідив опришок, поблискуючи зубами. — Грошима не хочу, фантем не хочу, лиш хочу...

Опришок зупинився. Приємно йому було тримати усіх в напруженні. Завмерли всі... Ану ж чийого життя захоче?

— Хочу, аби мене онна молодиця поцулувала.

Мов гора в усіх з плеч звалилася. Загальне зітхання полегкості пролинуло по хаті і — як уже воно так сталося, хто його знає, — лиш очі всіх присутніх чомусь звернулися на Марусю. Вона це почула й згоріла відразу. Опришок теж зупинив на ній свій погляд і усміхався.

— Яка ж молодиця? — питала господиня і до того осміліла, що навіть дозволила собі зажартувати. — Може, я?

Всі уже посміхалися підхлібними, далековидними усмішками. Скажи опришок усім ставати на голову — стали би.

— Ой не! Я хочу, аби йка найфайніша мене поцулувала.

— У нас всі красні, пане ватажку, ми поганого не тримаємо, — вискочила вперед юрка, весела попадая білоберезівська. — Може, би-сте самі вибрали, бо ми на ваш смак не годні потрафити. Котру ж вибираєте?

— Цесу, — і опришок показав барткою на Марусю.

Маруся чомусь перелякалася. Ховалася за чиїсь спини і, мотаючи перед лицем руками, повторяла:

— Не хочу... не хочу... не хочу...

— Та побійтеся бога, їмость! Рятуйте нас усіх! Що ж тут такого страшного?

— Через вас одну нам усім пропадати, чи як?

Смілива білоберезівська попадая знов вискочила:

— Давайте я вас поцілую, пане ватажку!

— Ой не! — похитав головою опришок. — Їк приходит газда що купувати, то не берет, що му крамарчук підстав'єє, може, гнилого, лиш того берет, що му си вдало.

Хтось із панів порснув сміхом. Опришок, прищуливши око, подивився в той куток — там стало тихо.

— Ну, ек же вно буде? Ци дают окуп, ци сам беру?

Тепер уже всі як єсть напустилися на Марусю. Вона не знала, що говорити, що робити. Поглядала на свого попа, але о. Василь як сів, вилупивши очі та розкривши рот, так і сидів без руху, від страху нічого не розуміючи.

— Та йдіть уже, йдіть, попаде, — підштовхувала Марусю білоберезівська їмость. — То вона, проше пана юнація, так не хоче цілуватися, як муха меду не хоче.

Страх минув уже в усіх. Почули, що біда скінчиться жартом. Маруся, розчервонівшись, підходила несміливими кроками до легіня. Підійшла, зупинилася і — сама не знала як, пощо в неї вирвалося:

— Чи й обіймати?

Всі розреготалися. Сміялася навіть пасивна опришківська гвардія. Усміхнувся й сам Марусяк.

— Аекже! Без того не поцулунок би був.

Маруся зрозуміла, що сказала щось не до речі, і, бажаючи вже скорше того все закінчити, борзо обняла опришка і поцілувала в повні губи.

Гомін одобрення, трохи насмішливого, трохи заздрісного, пройшов покоем, а Маруся, уткнувшись головою в груди першої-ліпшої попаді, не знала, що робити з сьюбою

— Славно! Славно! — кричали гості.— Ще раз!

Марусяк зняв крисаню і низько кланявся господині.

— Ой, декуват, газдинько люба, шо сте мі дарували так файно. Не від учера ватагую, а такої пишної здобичі ше сми не мав ніколи.

А відтак звертався до товаришів:

— Ано-ко, йдім-ко, легіники-брата! Та не будьте на мене гнівні та й лихенькі — вже відплачу си. А тобі, молодице, шо-с мя цулувала, скажу — сокоти си! Бо так-єс мя злакомила, шо я ше й до Криворівні на храм прийду! — і, підігнувшись у одвірку, вийшов пріч. За ним опришки.

Не одразу по таких гостях прийшли до себе всі присутні, але коли вже всі заспокоїлися і переконалися, що небезпека цілковито минула — жартам і сміху не було кінця. Центром їх, розуміється, була Маруся. Вона, бідна, буквально не знала,

куди очі дівати; їй і здавалося, що всі, ек єсть усі, уже догадалися про її попередню стрічу з легінем там, над потоком, і про її мрії, і про її — о боже! — про її таємні, нікому не відомі, самій собі не висказані бажання.

А о. Василь так і не прийшов до себе цілковито. Щось мурмотів незрозуміле і дуже швидко згодився їхати додому, коли Маруся о тім натякнула.

— Ага, ага... А так, так, так, так... їдемо... А звичайно, їдемо. Я тепер уночі не поїхав би ані за які гроші. Їдьмо, їдьмо, поки ще світло...

XI

Стара їмость не пізнавала Марусі — так розвеселився та розшебетався її пташок. Та й сама Маруся не могла зрозуміти — чого це їй так весело.

Була певна, що ще побачить Марусяка. Як, де, в яким характері — не знати. Чи на потік прийде, чи справді, розбійничим звичаєм, влетить до хати — трудно відгадати, але що прийде, то це певно.

— Він Марусяк, а я Маруся, — повторяла сама собі і усміхалася.

З відмінним уже тепер почуттям слухала пісню Гафійки про Яношіка, славного опришка. Гадалося — гей, коби то я газдинькою була в тім ластів'ячій гнізді! Прилітав би до мене сокіл щоночі, і вміла б уже я його оплутати, аби не літав більше.

А вже по цілій Косівщині з уст в уста передавалася пікантна новинка о тім, як попадає криворівська цілувала привселюдно Марусяка на храму в Яворові. Різні з того факту виводили комбінації.

О. Василь, їдучи до Бистреця, умисне поступив до пушкарського отамана Гордіюка. Скаржився.

— Що то має бути, справді? Скільки маємо пушкарів, а опришки, мов не знати що, ходять дорогами та хатами, нападають. Та ще нехай би на гуцулів чи там коршмарів — н-ну, най би вже там. А то ж на попів!.. Та бійтеся бога — на попів!

Гордіюк хмурих брови і приймав зневажливий вид.

— То лиш до чесу, егомостику, лиш до чесу. Най ми з Юрашком поговоримо, бесіду най маємо. А витак погладимо доріжку тому Марусекові. На високий верх погладимо му доріжку — аж на шибеничку.

А Маруся з дивним якимось почуттям вислухувала те слово — «опришок». Воно звучало в її вухах майже як «лицар»,

і не лучилося з ним поняття про нічні напади, кров, огні — була лиш поезія верхів Чорногорських, дрижала в нім вільна воленька гуцульська, красиве свавіллячко.

Опришок — це той, що як на свято вбирається щодня, що грошей не шкодує, розкидаючи їх жменями в товпу, що любить шалено і свистом тягне женщин за собою на високі гори, в каміння, в потоки. Опришок — це той, що ввібрав у себе запашні соки гірських цвітів полонинських, що ріс, як смерека, на вільних вітрах і виростив руку зі сталі, груди з каменя, горить очима, як вугіллям, а свище так, що коні рвуться й і поки стають.

Як це воно тягнуть опришка на шибеницю, цього не могла собі уявити Маруся. А от як він орлом злітає зі скелі, вривається в село, як, гнучкий і блискучий, обіймає і цілує шалено, як сєє топірцем в дикім танці, — це уявляла собі легко. Ї солодко мріяла про стрічу, і боялася її.

Ї стріча відбулася. Таки знов на тім же самім місці, на потоці.

Вибігла Маруся до потоку, скочила зі скелі — а легінь точнісько як тоді, стоїть перед нею і усміхається. Мовби чекав і дочекався.

Він же перший перервав і мовчанку.

— А-о видиш? По раз п'ятий приходжу сюда.

Маруся хотіла сказати, що вона, може, й двадцять разів була тут, але не сказала нічого: ще що погадає собі...

— А я до того не звик.

— А до чого ж ти звик?

— А я звик до того, що йк мені йка молодиця ци там дівка впаде в око, так я посилаю свого легіня до її дедя чи там чоловіка, аби велів їй вбрати си у шо найфайніше та й випустив у таким а в таким чесі на таку й таку ріжу.

— Ї виходить?

— А виходить. Ше не було разу, аби не вийшла.

— Ну, і шо ж потім?

— А шо потім, то хіба вже сама знаєш.

Маруся почервоніла.

— Ні, я не про те... я... А потім, ніби зовсім потім?

— А потім, їк подобала ми си, кажу йти за собов, та й ходит із нами. Витак відступ'ю кому з побратимів або д'хаті відішлю, ек' укемит си. А ек не вподобат си ізразу, — наб'ю си поренно, та й іди си куда хоч.

— Пощо ж бити?

— Таку вже натуру маю. Лиш я не б'ю так, от пусто-дурно. Лиш ек писката дуже та на рот drankава. Але ж бо тогди й б'ю!

Маруся сиділа у відлюднім потоці, близько-близько коло неї от сидів цей розбійник, що б'є женщин, коли не вподобалися — а їй зовсім не приходило в голову, що й її теж може взяти цей опришок, мов кавалок будза: що з'їв, то з'їв, а що не з'їв, псові кинув.

А опришок дійсно поводився зовсім не по-розбійничому: ні словом, ні рухом не налякав Марусі, і сам навіть не розумів, звідки в нього ця повздержливість.

І пішли з того дня стрічі за стрічами, все тут, на цім камені. Це було найбезпечніше місце, бо сюда ніхто ніколи не заглядав, а до того було ще так красиво, так поетично.

О чім вони знаходили між собою говорити, — хто їх знає, а тільки як наставала хвилина розлуки, — не хотілося уходити Марусі.

— З тобою не скучно, легіню...

— А йк весело, то тра нам іще поговорити. Вийди сюда завтрічко о цій порі, і я вийду. Ти не бій си — я ті нічо лихого не зроб'ю.

— Я й не боюся, але...

— Вийди, вийди. Оннаково то недовго.

— Чому?

— Та чіму? Бо я не можу на оннім місці довго бути, то не є безпечно мені. Тра буде роздекувати си скоро.

— Ах, правда!.. Ти опришок... Розбійник, — тихо додавала згодом, і якась нотка печалі перевивала її голос. Підіймала очі на опришка.

— Чому не кинеш того, легіню? Чому не сядеш на ґрунт, не оженишся? Випасав би маржину на полонинах, бив бриндю, старшим братом би тебе наставили, а відтак війтом.

Опришок скривився, мовби оцту випив.

— То ти ми ек би по перченій ковбасі гнилого сіна на заїдку дала. Ой га! То сми не видів-на ґрунт сідати? Ци орев¹ на дземню сідат? То галич на дземню сідат та й дземню їст, а орев — подиви си!

Марусяк показував барткою в небо.

Високо-високо, під хмарами, летів цар птиць, ледве примітною точкою чорніючи в синяві. Царственно пропливав

¹ Орел.

під сонцем і, без льоту, без маху крил, підіймався все вище... вище... вище...

Задивилася Маруся, піднявши голівку. Опришок тихо, ніжно приторкнувся до неї і підтримував... І від сього дотику солодко якось стало Марусі і трошки туманилося в голові...

Уже щез орел... вже не видно було орла...

Маруся зітхнула, відхилилася. Опришок пустив руки.

— Так ти орел? — сказала мов про себе з тихим зітханням.

— Ає! Орєв. Лиш люцький. Єк сєду на грунику, єк заграю у флоєру, — видно мені всі плаї й доріжки, видно кожду хату і знаю, шо хто в єкі' хаті йку гадку тримає. Та й не має мене ніхто зачіпати. Бо йк злєчу з верха та йк дзьобну отсिम дзьобиком чіченим, — і він блискав своєю важкою барткою, — так уже, ади, скємит си на тїм свікі. Бо я не знаю, єк хто б'є, а я знаю, йк я б'ю. А я б'ю так, шо йк улїп'ю, то тра вже й свїчку давати. Бо вже остатні того дороги.

Він говорив ці слова бутно, підкреслюючи. Вся гордість його була в тїм, шо от він уміє так добре бити. А Маруся й тепер не рисувала собі дійсних картин із тих слів, не бачила в тїм биттю нічого, крім красної казки.

— І шо ж то тобі радїсть дає, шо ти тїлько душ загубив?

— Та й чїму ні? Усек си боїт. Газда — хуч йкий з тебе, газда, а все тобов хтось помітує. А надї мнов нема пана. Одєн пан надї мнов — моя шибєничка, шо ї тєшут ми у Надвірній ци у Кутах.

— Таже грїх то великий.

— А шо ж грїх? Я, видиш, так мїркую, шо єк іде кїнь уверх та й має терх на собі великий, теркілу, ади, тежину. То вже їк я до того до терха своїх пару постолїв довергну, то видїв конєві ви' того не будє кєжше¹. Та й тотї мої грїхи так само. Тїцько сми їх напрєтав, шо вже, ади, йк тот повїдав, мокрий дощу си не боїт.

І він безклопїтно регєтав, показуючи рївні зуби. Дїйсно, такі деталї його не клопотали. Брав життя за той кїнець, яким воно до нього повернулося. Сам був життя. А шо, може, кому не сподєбалася його профєсія — ну, та то трудно. Кожна профєсія має свої неприємні сторони, опришкївська також, але і тїльки ж, не бїльше. І Марусьяк, раз рїшивши собі усю оту справу, бїльше не клопотав собі нею голови.

¹ Тяжче.

Маруся забувала, що хотіла вже відходити, знов сідала на камінь, знов слухала свобідних, сміливих оповідань опришка. А він чув цю владу своїх слів, і вони лилися в нього складно, зв'язно, набиралися поетичних форм.

Сонечко тим часом наближалося вже до заходу, в поточчині ставало темно. Маруся згадувала, що таки вже насправду треба йти додому.

— Ой легінику, красно говориш,— казала, встаючи, і усміхалася. Ще почувала себе попадею перед цим опришком; могла ще так усміхатися.— Красно говориш, легінику, та й не одну, відай, заговорив.

— Та... було усеко... Я ще й грати вмію. Вийди завтра, я винесу фльоерочку свою. Маю таку фльоеру, шо... екби ми хто ісказав — маєш свою любаску в Черемошу втопити або фльоеру об камінь розбити, то бих...

— Що? Топив би любку?

— Бігме топив бих.

— Ну-ну... Завзятий же ти, легіню.

— Такий вже си вдав.

Прощалася. Не обіцяла Марусякові вийти завтра, але він уже знав, що вийде.

І в дивний вінок сплелися дивні дні. Мов у чаді, в голубім тумані ходила Маруся, не здаючи собі справи, що з нею, що докоола. Вдома говорила, сміялася, відповідала на питання, а сама була не тут, блукала десь гадками, десь заблудилася у запашнім лісі чудових цвітів і не шукає дороги.

Стара їмость і чоловік клали все то на рахунок вагітності, і Маруся не розчаровувала їх, хоч сама давно вже помітила, що помилилася. Так їй було вигідніше. Не розпитували, не причіпалися. Могла лягти і мріяти, могла не приходити до обіду, до вечері, могла ухилитися від прісно-несміливих ласк о. Василя.

Не було гадок — були лиш мрії. Лиш колихалася в хвилях пахучих, ішла незримиими хмарами білими. Думала тільки про нього, про того легіня пишного, чекала лиш тої хвилини, коли можна буде вибігти до каменя, лягти на ласкавий мох і чекати, слухаючи. Нудилася, місця собі не знаходила, коли вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати; а коли потім зіходилися з легінем на другий день, — була задумчива і мало говорила.

Марусяк приносив фльоеру. Говорив, хвалився, бундючився, був і гордим, і смішним, але брав фльоеру в руки — виростав недоступно. Мов підіймався високо понад цими

смереками, понад вершинами гір і звідти, з тих висот, розсипав жемчуги, чарівні звуки.

Маруся завмирала тоді. Скулившись, вона лиш дивилася, мов зачарована лісовим богом наяда, дивилася безсилями, змученими наглою тоскою очима, мов говорячи поглядом: «Бери мене... бери... лиш не муч...»

А легінь не бачить нічого. Сидить, такий прибраний, такий яскравий; сардак висить на однім плечі; лице якесь задумане, мов у падшого ангела в хвилину згадок о загубленім раю й тоски по нім.

Ї була в тій флоері душа. Билася в сумнівах, в печалі надземній, плакалася й скаржилася на недосяжність гармонії, недостижимість щастя. Горличкою сизою зраненою трепеталася, сумувала шелестом трав сухих, нескошених трав, півзрубаного дерева. Сльози гір лилися, стогнала народна душа. Бо не Марусяк-опришок то і грав — то грали з ним усі, що творили пісню гуцульську, що ліпили хатки на стрімких убогах, тяжко працювали у бутинах, весілля співали, тужили по умерлім. Що від пня великого прастарого відірвалися і тоскують до сьогоднішнього дня по своїм Дунаю, ясних королевичах, беззлобнім життю.

Все те грав Марусяк, сам того не знаючи. Красиві губи склалися сумною лінією, притмівалися очі, і сам весь ставав лагідний, ніжний.

— Шос цеса флоера зі мнов робит. Такий мнекий роб'ю си — от ік хліб. Хто би маму рінну просив, — віддав бих, бігме.

Ї оповідав журно, печаливо о своїм життю, як з газдівської багацької дитини став голосним на всі гори опришком і котиться, котиться по цій розбійницькій дорозі, аж поки не докотиться до свого страшного кінця. Ї глибока тоска чулася тоді в його словах, віковічна тоска робітника землі, одіраного від своєї матері.

— Шо ми з одягу доброго та з грошей моїх, ек однаково змію маю під серцем...

А Маруся слухала... слухала...

XII

Там, де Біла і Чорна ріки си сходє, де славне село Устеріки — понад Білою рікою, і на Ледчину й на Волощину лягло-простяглося село Стебни. Невелике, але красне. На пологих узбочах розложилося, сонце якось м'яко паде, і садовина тобі доспіває, і все.

А в тім селі, по лядськім-таки боці, був газда Марусяк. Добрий був газда: мав полонину, щось із вісімдесят маржин випасав, лісу мав добрий кавалок, толок коло хати доста, город такий, що варт, — там таке кукурдзє гнало, ік гаджуга.

І був у того газди одним один син, Дмитро си називав. Парубок файний, сильний, здоровий — прото флекев.

Наступали парубкові роки. Задумувався вже дедя — що би за пайку дати синові та й що би за дівку на ту пайку з сином посадити. І вже ніби от ж зважив си: багацька дівка, сама-одна; дає стариня добре віно, бере хлопця до себе на grunt; та й дівка сама файна, здорова, робітна.

Куда би вже, здавалося, ліпше? Але вийшло не так. Дмитро твердо сказав дедеві, що дівки тої не бере.

— Чіму?

— Бо не хочу.

— Чіму не хочіш?

— А шо ми з того? Дедя її багач, полонини має: ек засадит мене в полонину, — півжиття маю там пересидіти.

— А ти ек гадав? Шо ті скором сам у рот ме плисти, ци ек? А у тебе шо в голові? Дармуванечко сете?

— Я в свого деді так дармував, шо ціле газдівство на своїх плечах тримаю, а тої дівки не беру, бо в мене ше голов не болит.

— Ой, чекай, сину, — ще заболит.

— Та й тогди му знати.

На тім розмова й стала. Дедя гадав — молоде, дурне, най си набуває. Ну, а легінь іншу думку мав.

Ой, була-була в тих же самих Стебнях дівка Катерина. Сирота — дедя її взяв другу жінку. Та не жінку, а відьму пере-кручену, шо такої й світ не видів. Шо вже вона не назбиткувалася, шо вже не набилася тої пасербиці свої! А Катерина вже така вдалася — от як тиха вода: лиш гляне на мачуху повними сліз очима та й нічого не говорить. А мачуха від того ще й гірше лютиться.

— Чо мовчиш, суко, било би тобов у каміне та в плить, ек тими, шо б'єт? То, ади, раз не крискенцька¹ дитина, шо їй не болит. Відьмене йкес.

Хотілося їй криків болю, лайки, оправдання своїх знущань, а дівка, мов на злість, — ні слова ніколи.

¹ Християнська.

І кохалися Дмитрик з тов Катеринков. Буйний був хлопець Дмитро, а при ній якось тих, благий такий робився, лагідний. Уміла якось його без чарів чарувати, що не хотілося при ній ні гуку, ні співу буйного, ні данцю шаленого, а хотілося лиш сильним бути — аби її на руках носити, співати, аби вона лиш слухала.

Коли, траплялося, темперамент проривався і на запит Катерини: «Що діяв-єс сего тижня?» — доводилося відповідати про якесь дурійство, — і не ганьбила, і не шарила, а лиш, положивши руку на плече, питала, заглядаючи в очі: «Пощо робив-єс так?» — і тоді готовий був крізь землю провалитися.

Тихими вечорами зіходилися, благословенними тихими вечорами. Не часто, але солодко. Десь під оборогом, у лісочку, ще де. І дуже починав любити Дмитрик свою Катерину.

Коли оповів Дмитро Катерині свою бесіду з дедом про ожєннїня, попала дівчина в задуму, і не годен був Дмитро її з того розговорити.

— Але я ті на мій гонїр кажу, шо нічо з того варива не буде. Я си не дам.

Та Катерина нічого не відповідала, і не можна було догадатися, о чім вона думає. Лиш як ринули сльози в неї з очей рясним потоком, тогди лиш догадався Марусяк, і розірвалося в нього серце.

— Ой, не плач, Катеринко, бо я не знаю, шо си зроб'ю. Та й чого пачеш? Присєгаю ті на сету п'єтницю, шо не буду з ніким жити, лиш з тобов, лиш тебе візьму за жінку. Най лиш троха передурїєт дєдя, та й я тогди му своє скажу. А йк не схоче, — дїдько бери їх з їх гараздами. Маю руки, маю здоров'є — йкос буде. Ще дужче плакала Катерина і ховала лице на грудях у милого.

— Ой, не буде того, не буде.

— А чїму не буде? Ци ти міні не ймєш віри? А ци я брєхун перед тобов? А ци я багато тобі набрєхав? Ану, скажи.

Не годен був порозумїти. Зрєштою, вона й сама себе не розумїла. Щось кричало, щось пєрєривалося у неї в душі, якєсь залїзо краяло їй душу надєсятеро і скрєготало там: «Не буде того, не буде... нічого не буде», але звїдки то, чому — не могла би відповісти.

А Дмитро в той самий дєнь, не чєкаючи, нїм дєдя пєредурїє, з розмаху ляпнув, шо бере за жінку Катерину.

Батько в пєршу хвїлю удавав, шо не розумїє.

— Катерину? Йку Катерину? Ци їх у тебе мало?

Хлопець бачив, що дедя грає кумедію, і мовчав.

— Може, Місівчукову?

— Ає.

Старий Марусяк нічого не сказав, лиш лице його почало наливатися кров'ю. Відтак устав, глянув на сина, потім на образ, перехрестився і сказав:

— От ік я на цес образ си переірстив — не меш тої дівки брати, бо сми не на калаї свої маетки збивав.

А Дмитро теж скочив і теж перехрестився на образ.

— А я вам іскажу, шо йк я переірстив си на цес на образ, так візьму Катерину за себе, хоч би тут не знати шо. І ні грошей ваших не хочу, ні маржини.

— І-га! Такої співаєш?

— Йкої вмію.

— Мемо видіти, чий чорт старший.

— А мемо.

От з того часу й почалася між батьком і сином боротьба. Мовчазна, без слів, але завзята.

А тим часом Катерина принесла ще одну злу вістку. Прийшла раз перелякана, вся дрижить.

— Шо з тобов, Катеринко ма солодка? Била? Знов била?.. Ой!.. Най же б'єт!.. Най же б'єт... — І рубав барткою камінь, шо аж іскри летіли.

Розповіла, шо були свати сьогодні. Дмитро аж похолов.

— Хто?.. Від кого?

— Від Юри.

— Від Юри? Від Павличчука?.. Від Тихонюкового?

Катерина лиш кивнула головов.

— Ой га!.. А то шо си му стало?

Дивувався Дмитро, великим дивом дивувався.

Бо то був собі Михайло Павличчук Тихонюк знов у тих же таки Стебнях. Не був він як кожний гуцул: поля не мав, маржини не тримав, а зробив собі буду коло дороги та брав горівку наборг, та й тим торгував.

Не йшло му то так дуже добре, але йкось жив. Жив, та діти претав, та й напретав їх небагато, лиш дванаціт. А між ними дванадцятьма був один, Юра звався.

І єкийсь тот Юра... от не знати, йкий си вдав. Таке було понуре йкесь, не гляне, не заговорить. І не любили того Юра ні дівки, ні легіні-товариші, та й він якось від усіх бокував. Вибрав собі службу коло панів та й там коло них усе пробував — у Кутах, чи шо; мало й д'хаті навідувався.

І що, і як, і коли, і де впала йому в око Катерина, — не знати, а лиш прийшов він раз до батька та й казав слати сватів до Місівчука. Батько післав.

Мачуха, лакома якнайборше випхати пасербицю з хати, обома руками ухопилася за хліб, нашурхала свого чоловіка, дали згоду, післали за дівкою, але — щось уступило в дівчи-нише. Затялася, та й затялася, та й затялася і, хоч ти її по букаті рубай, шаламкотить одно: не хочу й не піду, ріжете ме-не по кавальчикові.

Іх, як не вхопить мачуха поліно, як не кинеться таки при сватах на дівчину, та вже ледве-ледве відборонили. Аж піни-лася та кричала:

— Але чкай же, чкай, невірної доби дитина, дідько б у ті ожив! Від моїх рук не втечеш!.. Ше тобі вогко стане від мо-їх рук. Пустить ня — най роздеру на шмате, аби й світу бо-жого не паскудила.

Ледве годні були втримати люди — так розстобісилася.

Пішло пекло у Місівчуковій хаті. Що й давніше не мед був, а тепер і овшім. Їла поїдом, гризла по ниточці на годи-ну. Змарніло, зісохло бідне дівчатко — як лиш ходила. Дми-тро аж кричав:

— Та я ї вб'ю!.. Та я різати буду й душі надслухати! — але Катерина тамувала всі його пориви одним поглядом.

— Лиши... Може, вно ше перейдет ікос... може, вно що си перемінит... — але сама не вірила в яку-небудь переміну.

Чорними ночами на твердому ліжку сідала, простягала ру-ки у тьму і синіми губами шепотіла: «Брав би мене... брав би мене... най си не караю... Бери мене в колоп'єну хату, бери мене на голу біду — буде біда тотя шестем для мене... Лиш бери... бери борше... борше...»

Так говорила вночі. А приходив день терпіння, наставала коротка хвиля побачення — і затискалися уста, не могла ска-зати, язик не повертався.

А Юра тим часом не дармував.

Прийшов чоловік із Кутів до старого Тихонюка: просить син батька прийти на розмову.

— Ова! Не син до мене, а я д'синові. Чіму ж сам він не прийшов? Адже так люде йкос говорили, ніби я старший ви' него трохи, ци ек.

Післанець здвигав раменами — не знаю, мовляв, наше ді-ло збоку. Та й звідки йому було знати, що Юра попросту бо-їться показатися в Стебнях; якби ймив Дмитро, то хіба би вже не з патокою було.

Нема що робити, іде старий Тихонюк до Кутів. Була бесіда в батька з сином.

— Дедику, — починав син просто згори. — Маєте довгів поверх голови, а платити не маєте й не будете мати чим.

Старий ображався.

— То вже моя річ. Відкив ти можеш знати?

— Я вже знаю. Знаю, що ек схоте коршмарі притиснути, то лиш луснете, ек воша на гребінці. Ше вни май трошка чкають, але витак — короткий вам буде бай.

Старий Тихонюк засопів носом. Він і сам добре бачив, що йому не йдеться якось із тими інтересами: таки гуцул не до того. А синок дивиться, як завше, у землю та править своє:

— А я маю гроші запрацьовані та й ваших коршмарів знаю: мої пани з ними шош мають та й, ади, могли би... або туди, або сюда...

Шкребтав старий Михайло в потилиці. Виходило ніби так, що він у сина в руках.

— Ну, та й шо ж я маю робити?

— Допоможіт мені, а я вам допоможу. Ек ізробите ви на моє, то я вам гет усі довги плачу.

— Ой га?

— Геть цалком, кобих так здоров'є мав.

— Ну... добре... Шо ж ти, варе, від мене хочеш?

Юра пройшовся хатою, заглянув у вікно. Помовчав.

— Зробіт так, аби Дмитро Марусеків до війська пішов.

Михайло лиш видивився.

— Їгі на тебе! А то шо тобі в тім?

— То вже моя в тім голова.

Старий не міг вийти з дива. І лиш згодом-згодом, важко перевертаючи гадками, мов колесами млиновими, почав догадуватися, що дівкою тут пахне. Катерина... Сватання... Ага! Зрозумів.

Хотів дещо випитати, але з сином то було трудніше.

— Ви, дедю, маєте робити своє, а я своє. Хочіте — плачу ваші довги, не хочете — викручуйте си самі.

— Та де я сам годен? Я сам не годен. Не мав би від синів помочі шукати, — закидав гачок старий.

— Сини за себе мають дбати.

Морщив чоло Тихонюк, сопів.

— Та ек же я тото зроб'ю? Ци я до війська легінів перебираю, ци я ввійтом?

— Ні ви до війська легінів перебираєте, ні ви ввійтом, лиш маєте з ввійтом добру злагоду чинити. Війт лакомий дес шос

троха випити — давайте му горівок мощних, містових, грошей не беріт, а все робіт так, аби на Дмитра говорити. А вїт має пизьму на старого Марусяка, і вже запхне Митрика, не бїйте си. А ек Дмитро до войська йде, — я гроші на стів.

Їще дужче зашкработів старий Тихонюк у потилиці. Присіли го довги, таки нема що казати: здовжив си так, що, ади, у рействах спати міг.

Розкидав тепер головою на всі боки. Правда, вїт мав гнів на старого Марусяка; то був газда достатний, незалежний, любив і правду сказати в очі, любив і вїта раком поставити перед громадою, і тому цілком зрозуміло, що вїт ненавидів старого Марусяка, але що міг йому вдїяти?

Але некрутація — о, то вже зовсім що енчого. Тут уже нема ні рахунку, ні рекурсу, — нічо. Налітають, беруть хлопця, беруть, кують у залізе, везуть до Станіслава ци біда го знає куда — та й авс. Шукай правди, коли маєш охоту. Доки ти ту правду знайдеш, то вже, варе, й свічки тра гледати.

Ї тому, коли за тиждень чи там за скільки, Тихонюк, підпоївши добре вїта, нагадав — чи не можна би... йкос... — то у вїта аж очі заблищали. Назвав себе дурнем, що не прийшла йому давніше тая гадка до голови.

— Чкай тепер, панку-баранку, — я те вірехтую! — і затирав собі руки.

Некрутація — це була найстрашніша пошесть Гуцульщини. Їти «у воянцьку службу» — це був такий страх, що не один легіник волів би смерті пожити. Взагалі відорвати гуцула від його гір, то все одно, що зв'язаного орла занурити в воду, а рибу пустити літати в повітря. Ї легіні тікали. В гори, ліси, куда очі дивляться — аби не впасти в руки, аби не датися зловити. А коли не вдалося і ставав легінь жовнерочком, — тікав при першій же можливості і ставав дизентиром.

От із тих дезертирів і рекрутувалися опришки. Відірваному від усього рідного, загнаному, затравленому легіникові була одна дорога — в опришки. До хати вернутися він не міг, бо могла статися зрада — адже за ворога не тяжко. Ну й прощався легіник з дедем-нєнев, брав кріс на плечі, бартку в руки і йшов зводити рахунки зі своїми й людськими кривдителями. Починав нараз відчувати всенародне гуцульське горе і ставав месником народних терпінь, а вже на сім ґрунті виростало все, чого хочеш.

Ї як уже наближалася бранка, кожний легінь, котрий кемкував, що його мають на приміті, — уже був насторожі, чекав, надслухав. Мало спав у хаті, розпитувався.

Але от горами, відбиваючися гримливою луною від верхів, проноситься крик: «Берут!! Уже, ади, берут!!» Все молоде, сильне, почувши цей остерігаючий гомін, летіло стрімголов у ліси, у дебрі, залазило в печери, під каміння, лізло на високі смереки. А селами рискають посіпаки, б'ють стариню за втікача-сина, знущаються, рвуть. І вистріли селом чути, і брязкання кайданів, і крики — і ще глибше заривається в землю легіник, ще вище лізе на скелю, стискаючи в руках зброю — спробуй його хто звідти узяти.

І от, як пощастило переховатися, — ласкава до тебе доля; ну, а як вже піймали — готов бранчик! Права му дорога — камінчиком брукована до самого Львова...

Так було й тепер.

Ой, вилинули з Станіслава біленькі кури, пустили ба її голосочок, а від того голосочку зарули сиві мами, заголосили дівчата, тяжко заридали молоді молодичі.

Затремтіли гори, заплакали потоки. Витягаються горщета з-під букових пнів, висипаються знов на божий світ старі сороківчики, а вже кілька вина-меду разом зі сльозами пролилося, — то й не сказати. Не один газда й пив, маєтку си збавив, нім викупив сина з кежкої неволі — зі служби воянцької.

Оживилися ночі, зажурилися дні. Тріщать плоти в присмерку, скачуть легіники потоками, гонять в далекі дебрі відлюдні, на Чорногору, на Угорщину; газдівські сини за робітників наймаються до бирешів волоських, чабанують, маючи свої, за чужими. Темними ночами в глибокі ліси йдуть матері оглядаючися — кулешки, буджениці вовкам несучи; дівки скачуть по камінню, як лані, і свистять, зупинившись, проразливим свистом, а відтак надслухають.

І тільки молодий Дмитро Марусяк нічого не боїться. Він одинак, а ще до того десь там чи у Косові, чи у Кутах дедя має пана знайомого, — так той пан на свій гонір безпечив, що Дмитро буде вільний з того жовнірства, хоч би його й забрали помилково. І тому не ховався молодий Марусяк і не тікав.

Ге-ге-ге!.. Коби був знав свою погибочку — тікав би не знати куди, порятівлі шукаючи. Але що ж, як не знав, не передчував!.. Що й котилися сльози людські горами, йшов плач великий шумом верхів — а все гадалося: чей же промине, чей же таки перекотит си. А воно не проминуло, не перекотилося, лиш упало лихо на Марусякову хату й запалило її.

Наперед вже довідався вїт, де спить Дмитро. Темної ніченьки безокої зібралися пушкарики, стрільці та гайдуки,

повно у двір їх набилося. Одразу двадцять душ навалилося на сонного хлопця. Ех, як прокинувся Дмитрик, як гойкнув, як кинув собов — п'ять душ пушкарів злинуло, як листячко, — але що ж, як других десять вже на сіло і на руки, і на ноги, і на голову, крутять линвами, ланцями...

Старий Марусяк ходить поміж пушкарями, по руках цілує; мати простоволоса об стіну головою б'ється; сполохана маржина шурхається в загороді, лякаючися огнів, криків; кутюги варводе; сусіди позбігалися, дивляться... А на небі копичаться хмари і женуть-женуть з-поза верхів, далі, далі, мов тікають від цього місця лютої скорбі. Чорними клубами перекочуються і спішать, спішать, спішать...

Забрали Дмитрика. Сум заліг у хаті Марусяків.

Попродав старий щонайліпшу маржину, голубії воли, коровочки красі, вівці біленькії, поніс гріш до панів. Казали сусіди, що пусто-дурно, шкода твого, куме, ходу, але не вірив, пішов.

Ой, смутний то був ходочок газдикові тому, ек ішов він з Станіслава у гори додому!.. І сина не видів, і грошей збувся, а що найгірше — надії збувся. Спитає жінка вдома: «Що казав-переказував Дмитрик?..» Ой га!.. казав ті: «Вимечи із городця зелений бервінчик — бо ти мені уже, мамко, не меш шити вінчик... А вимечи із городця запашне зілечко — бо вже не меш ти робити, мамко, весілечко...»

XIII

А Катеринка як довідалася на другий день, що Дмитрика взято, — мов скам'яніла, мов занімала. Сидить, не рухається, сухими очима кудись дивиться; що їй говорять, — не чує, не відповідає.

Потім наче відійшла трохи, але що ж... Порожньо стало їй в усім світі. Що й без того не радісно жилося, а тепер уже й зовсім. Мов закопалася по шию в могилу, привалилася землею. Нема ради, ні розради, ніколи сонце не світить, ніколи квіти не пахнуть.

Зійде на царинку, де з Дмитриком сиджувала. Тугою немовчною кричить кожна билинонька, плаче кожна квітка. Ухопивши голову в долоні, цілими годинами сидить безщасна дівчина непорушно, потонувши в безрадісних думках, як в ранах. І кожна згадка болить, кожне стебельце коле. І нарікає, плачеться дівчина... на матір на свою рідну плачеться...

— Ой нене моя, нене!.. Ци ти у церкові не молила си, ек мене носила, чи ти знехотя, з прокльоном мене зачинала?.. А ци в їдучих зільох, у гноївках та в гострих іглах мене купала, а ци, кленучи, колисала, запихаючи, годувала?.. Та й шо другим дїтьом мами, ади, долю випросують, а ти мені такі жорна на тіло повісила та й кажеш у тім ходити. А ти, доле! Усім добра, усім помічна... Чо ж ти мене так зненавиділа, чо ж ти мене вбійшла десетов дорогов, сльози мої під ноги пометала, долю мою порізала гострим ножем?..

Ї стогнала тихим стогоном, як горличка ранена, і безміром печалі розколихувалася, як бурею. В грудях не вміщалося. Хотілося вибічи на найвищу кичеру і кричати, кричати, довго, болючо, серце викричуючи. Ї вхопитися за волосся руками і дерти, по вітру пускати. Забитися під камінь в Чорногорі, щоб над головою вода йшла, переливалася, змивала ту муку нестерпучу, хоч по крапельці в пропасть уносила.

...Плакала берізка... роси ридали... темним печальним силуетом вирізьблювалася тонка постать на тлі догорівшого неба...

А приходила додому — мачуха зустрічала лайкою на порозі, кидалася з поліном, гнала на нехарну роботу. І в чорній обідраній сорочці пізно вночі перемітувала Катерина ховзький гній з одного місця на друге не знати пощо, а потім зїдала букату зимної кулеші і йшла з тим спати.

— Я те дошкробаю до живого, — підкрикувала мачуха. — Я си дошкробаю, шо підеш за першого похатея-латанника. Не хтіла-с за Юрішка — підеш за торбея, а вже я тебе позбуду си з хати.

А тут старий Тихонюк стрів Місівчука десь на вулиці і зачинає виговорювати:

— А то файно сте вирєдили мене оногди зі сватанєм! Вже так файно, шо варт. Ні від кого не мав-сми такої урази та й негонорства, а таки ж і я вже не з послінних послінний чоловік є ув селі.

Місівчук лиш винувато кліпав очима. Якийсь... плохенький він собі був, тихенький, як вода у калюжі. В порівнянню з Павличчуком так і зовсім зникав, бо Михайло — ого! Вже не той став Михайло. Згонорив си, усобив си. Хоч і не всі довги поплатив Юрішко, лиш половицу, але все ж і то велика була річ. Другу половицу, казав, віддасть, як візьме за себе Катерину Місівчукову; отже, треба походити коло старого Місівчука — пото й зачепив його Михайло по дорозі. Тяг до себе до шинку.

— Ей... та я маю роботу... ади...

— Робота не вовк, не ме в ліс кікати. Всеї роботи однако-во не переробиш. Ідім, йдім, — і тягнув Мафтея майже силою.

Посідали у світлиці, велів Михайло доброї горівки дати, мощної — вже ек то шинкар уміє. І трактує, й наливає, а сам все приговорює:

— Пийте, куме Мафтею, пийте. Не чкодуйте чужого добра.

Кум Мафтей не вмів відмовлятися і за яких півгодини був уже такий мнекий, от їк віск. Михайло пересів ближче, обняв одною рукою кума за шию, а другою тримав пугар на столі й говорив.

Говорив складно, довго. Говорив про свого сина Юрка, о його блискучій будучині, о тім високім довір'ю, якого Юрішко заслужив у панів.

— Шо гадаєте, куме? Таже то рахувати — панцтво! Слово одно — пан!.. А панові шо? Ти му догодив у чім у дрімнім, а він тобі узев та й висипав сороківців жменю ба й дві. Не?

Кум Мафтей підтакував, блаженно посміхаючися. Тепер він був у такім благословеннім настрою, що міг підтакувати всьому на світі.

— Ає! Хіба ми не розуміємо, проше кума любого? Таже так. Нічо, лиш так.

— О, видите! А тепереньки я вам іскажу. Зробили сте мені, куме, встид, на ціле село зробили-сте мені встид, але я не памнетливий. Я би таки такий, шо би хтів наші молоде-нета звести докупи. Бо мій Юрко влюбував собі вашу дівку, куме, та й най би вже раз си пібрали.

— А хіба ек, куме? Та я... Ци ви, куме, мене не знаєте або, най так кажім, я вас не знаю?.. Таже...

— І ви мене, куме, знаєте, і я вас знаю, а зробили-сте мені встид. А я лиш одно говорю — шо маєте тепер з дівков говорити, шоби ніби був склад. Маєте так, ади, приріхтувати, шоби не було ганьби, чуєте? Бо я лагідний та й добрий, але до міри, кумцю, до міри. А ек міра си переберет — ого! Тогди вже, Мафтею!..

— А я шо хіба кау? Таже ретенно воно так і є. Акурад!

І плівся потім дорогою і все бубонів:

— Дівка шо? Дівка має слухати, шо дедя з ненев іскажут. Бо то, рахувати, отец... от їк би... рахувати...

Якась баба доганяла його і, сміючися, кричала до нього:

— Шо дзвониш у всі сутки? Ти йди востро!

— Я йду востро, але моя жінка, ади, цеса, друга, то ше востріша. Ой га!.. Там таке ті востре, шо без брича бритити

си мож. Ї кує, й клепле. Та заїла мені дитину, їк ота гадина, пху. Ой Катериночко ж моя, донечко любя!.. Та шос ти в мене не набула си й не нарадувала си у хаті, лиш дрімними сльозоньками повмивала си! Ой запропастив-сми твій вік молоденький, гейби плитєв прикинув! — і плакав, повалившись у канаву.

А потім підіймав голову і п'яно грозив кудись кулаком.

— Але чкай, галице підкаменна! Чкай, чкай!.. Ше я ви-кегну ід тобі руки! Ше я не присилений! Ше мутьті кості йграти та й жили данцювати. Ой га!.. Висит ше плетінка у коморі на цвечку, я ї ше буду кивати та твійов кровйов полокати. Бо тихий-сми, ек вода, але й грізний-сми, ек вода. Виділа-с Черемош навесні, виділа? Ні, я тебе питаю лиш — виділа ци не? Виділа?.. Ага!.. То — мудрація!

А на другу днину десь так перед вечором, як пішла мачуха до сусіди, а Катеринка бурешку шкробтала на вечерю, — почав Мафтей чомусь крутитися без товку по хаті. Щось потужить волоку на нозі, у вікно загляне, чомусь у печі довбає довго і все мурчить щось про себе.

Катерина поглядає на нього. Потім каже:

— Шо би-сте хтіли казати, дедю?

Мафтей навіть перелякався. Оглядаючися, соромлячися, сів коло дочки і спішно пестив, гладячи чорною рукою по голівці. Ї зашкарубла, потріскана рука чіпала ніжне волосся, шелестіла, як по шовку.

— Дитино моя... любя моя... — і більше нічого не говорив...

Ї від немудрої цієї ласки стиснулося серце Катерині схилившись, заплакала...

— Ти... дитино... ти... Я ті кау, шо не плач... бо то, ади... — а в самого сльози течуть по зморшках і голос дрижить.

Ї була тиха бесіда тихим вечором у батька з донькою, перша з того часу, як увійшла мачуха в хату. Радив батько йти за Юрішка.

— Хто тебе ме брати без віна, голіську? Хіба жебрак каліка йкий або одовець дітний. Газдівські сини, ади, віно лакомі, на гроші. Хто тебе схоче? Диви си сама — вже не малічка, вже давно дівуєш, а хто присилав си? Хто?.. Та ніхто. Та й посивієш у дівках, мачуха ме гризти з раня до вечора... Їди, дитинко, за Юрка, йди... Він і сам не без сороківця, та й старий Михайло, так гадаю, не порожній — кого меш ліпшого чекати?

— А йк душа моя ід нему не навертат си? Пудний він мені... Бою си. От їк у воду — так мені за него йти. З'їст ліпше мачухи.

— То все пuste, дитинко. Я би в твої долі й за того, шо пек му, не при хаті згадуючи, і за того йшов бих. Меш мати свою хату, сама собі газдиня, сама собі слуга. А може, таки й Юрко полагоднієт із тобов. То він тепер такий, от ік би вовк, а з тобов не ме бути такий.

Ся згадка про улагоднюючі впливи говорила дещо Катерині. Пригадувався буйний Дмитрик, яким ласкавим та покірним робився він під дотиком її руки, — і важкі сльози ринули з очей. Спомини минулого коротенького щастя рвали душу, жель у серце в'їдав си.

І не почули батько з дочкою за своїми сльозами, як у хату ввійшла мачуха. Увійшла — й руками сплеснула.

— Ой божечку!.. Людочки добрі!.. Дивіт ци!..

Крунув си дедя сокири шукати по хаті, ніби лагодити щось; борзо отираючи сльози, зашкребла Катерина бурешку, а мачуха, як воїн, стала, підперлася руками в боки й кричала:

— Ах ви, дідчої матері діти вбоє, змори на вас не було! То ви роботи не маєте, шо си збігли, шляк би вас вибив до кришки й до прутя? Жерти так умієте? — і шпурляла якоюсь ломакою услід за чоловіком, а пасербиці сипала запотиличниками.

— Так я мушу на вас усіх сама робити? Так я роби на вас на усіх, ...би вам пес у рот!.. Ото побило мене трьома нещестями з отсими дідьками! Ой бідна ж моя головочко заплакана, шо сми йшла усюди у біду та в недолю з газдівського дому!..

Не одну відтак нічку перележала Катеринка з одкритими очима, передумуючи гірку, безконечну свою думу. Про Дмитрика й чутки не було — та й не могло бути: пішов на дванадцять літ, то вже й не вертатися йому. «Чекати йото — немислима річ. Може, він ожениється там, може, й дивитися не захоче, бо й я ж тоді буду вже старою бабою... Ой!..»

Замикався тісний залізний обруч над нещасливою голівонькою, гострими ранами, замість цвітів, сипало, кров точило з серця. Нема куди кинутися, нема де порадоньки шукати. Самі вороги доокола, весь світ повний лютих звірів. Мов у темному, страшному лісі заблудила глупої півночі і, куди вдаритися, не знає.

Стискала голівоньку міцно рученьками, — нічо не помагало. Дві було доріженьки: або за Юра йти, або повіситися.

А між тим сталася в Стебнях новина. Ї то така, що на много літ вирвала село та й багато других сіл зі звичайної життєвої колії.

Надали до Устерік нового мандатора — знімченого чеха пана Гердлічку. Прийшов — і одразу повіяло по Гуцульщині новим важким духом. Бачили люди біду, бачили по три біди зразу — а вже такої то ще не доводилося та най не дочекають і діти від дітей найтяжчого ворога нашого.

Перше, що почав робити, впавши до Устерік, — це будувати новий величезний кáтуш і то такий, що аж дивувалися люди, будуючи, — чи не має новий мандатор гадки усю Гуцульщину засадити за ґрати.

Оточив себе цілою гвардією пушкарів, в кожному селі понаставив нових котюг, а в сусідні Стебни отаманом пушкарським настановив праву свою руку, головного свого помічника і улюбленика — Юру Павличчука Тихонюкового!

А так, так! Юраша!.. Що виходив Юрішко обідранцем голоп'ятим зі села, ніхто не знав коли й куди, а тепер — ого! Гордо-чукітно увійшов Юрішко в Стебни. Дванадцять пушкарських душ чекають на його розказ, летять на його свист, з пушками, при усекі зброї. Канцелярня має си провадити, печетка...

А так, так... Страшну силу приніс зі собою Юрішко — і люди відчули то одразу, ще без її проявлення: зустрічали Юру, мов найліпшого приятеля, дітям веліли руки цілувати, знаходилися такі, що й самі навіть цілували. А на другий же день посипалися з найрізномроднішими скаргами.

Ніхто, не виключаючи й самого Юрішка, не знав границь власті отамана пушкарів. Їшов до Юри газда завідомити, що телиця пропала; до Юри йшла газдиня скаржитися на сусідку, що зі злою думкою якоюсь висипає попіл під оборіг; приходила молодиця з просьбою втихомирити занадто палкий темперамент чоловіка — Юра всіх приймав, всі скарги брав до переведення: шукав телицю, грозив різками молодиці за попіл, кликав до себе буйного мужа і читав йому моральні приписи. Взагалі все ялось так поплуталося, що ніхто не міг розібрати, що куда й до чого.

Ї завидною, дуже завидною партією став тепер Юріштан — так чомусь прозвали люди отамана пушкарів. Не одна дівка отерлася плечем, не одна мати принесла покладок пригiсного і просила відвідувати, але Юріштан завше був суворий, мов-

чазливий і, здавалося, не мав матримоніальних планів, не розумівся на дівочих принадах. А потім нараз, на превеличне диво усього села, — подруге післав старостів до Місівчука.

Стискали плечима люди, дивувалися.

— Що му в голов уступило? Що го причмелило?

— А я вам іскажу, куме, ек то у пісні йдет:

Допоможи мені, боже,
Тую дівку взети:
Хоч худоби не діжду си, —
Най з хорошов оженю си.

— Та вже бих не казав, коби була файна.

— Е, не кажіть, газдо. Дівка чиста, красива.

— Ні, куме. У мене тота дівка файна, що оборіг плечем перевернет, то у мене дівка файна си називає. А цеса? От їк каченя: пристолочи мезильним пальцем, а воно лиш гигнет.

— На добрім келтунку май відживит си.

— Ой ні! Не поможе вже їй жаден келтунок.

Баби, а найбільше ті, у котрих дівки коси заплітають, вважали то все за роботу нечистої сили. Та хіба ж і не дивно? Міг узяти Юріштан кого хотів за жінку, дитину найбільшого газди, з полонинами, з худобою, з грошима — а він, дивіться, люди добрі, злакомився на чисту посудину.

— Не без дідчої тут охоти.

— А шо ви гадаєте, кумочко?... Таже, варе, тоті Місівчуки... вони такі!.. Я ше памнетаю, ек стара Місівчучка, ніби оцего Мафтея мама, градусів хмари відвертала, — аби я так здорова, шо не брешу.

І тільки дівчата-подруги жалували.

— «Кого любила — того хибила...»

— Ой не мед та ше й не солодкий буде їй у тих у гараздах, запали би си.

Шкода травки та й муравки
Тому облогові, —
Шкода тої молодиці
Тому ворогові.
Шкода її, молоді,
Шкода її зросту:
Прийдет ци їй ба й втопити
З високого мосту.

А старости тим часом пішли. Як перший раз ходили, то мало хто о тім і знав, а тепер — все село говорило, розгадува-

ло. Але двох думок не могло бути: усі знали, що як таке шість-ке¹ голій дівці си трафее, то вхопит ци за молодого обіруч.

Ї не помилилися. На цей раз старости заміняли хліб, вернули, перев'язані рушниками, — Катерина Місінчукова віддавала си!

Юріштан о віно не дбав, ще й тестеві дав, аби було з чим доньку вирядити. А весіле так уже й зовсім ціле перебрав на себе. Та вже ж і накупив усечіни, уже ж і приготував, так де він того тільки й брав усього! Я сказав би, що хоч і панові якому найпершому, то не було би встид таке весіле, ає!

Але хоч і багато було горівки, і медів, і їди, й музики, — та невеселе було весілечко. Молода весь час сиділа мов з хреста знята, ні до кого й словом не обізвалася. Казав дехто, що вона удає, але занадто вже ясно було, що так удавати трудно.

Убрана була — як цариця. Вже такого повимудровував Юрішко, вже такого понавозив із Кутів ба й з самої Коломиї, що у Стебнях і не виділи такого. Очей си ловило! Сяла вся, як сонце, а в очах світилася незцілима мука.

Гадали було дівки зрушити її, до сліз довести, щоб заплакала. Бо тогди май легше на серці буває — ади, ек відкегне. Ї співали тужливо, жалібно виводили — самі плакали:

Ой чіму ти, зозулечко,
У лісі не куїш?
Ци ти, може, зозулечко,
Кежку зимку чуїш?
Ой чіму ж ти, Катеринко,
Так гірко сумуїш, —
Певно, собі, Катеринко,
Злу долю віщуїш?..

Ї виводили таким тонким виводом, що навіть у молодиць, котрі давно повіддавані, а й то сльози з очей скакали, ек біб, а Катерина мов не чує, мов не тут вона і не до неї співається. Голівка спущена додолу, у лиці ні кровиночки, замість уст, лиш чорна смужечка якась. Пишні убори, мов на мерця вбрані.

А дівки — розливом розливаються, всю землю цвітами жури устилають, душу вибирають:

Лежели берви бервінкові,
Крутоє дерев'єчко витое...
Коби ж наша молоденька така веселенька,

¹ Щастя.

Єк яблінка у садочку тота зелененька.
А яблінка не яблінка — зелена трепітка, —
Так дівочка ізмарніла, що лиш ї крихітка.

А мачуха не втерпіла, щоб і тут не вшкробнути, і шепотіла на вухо сусідці:

— Та то вна зі страхий попівніла, шо не справедливов дівков.

І Юр не був веселий, але надрабляв грізною міною. Чо-мусь був певен, що все минеться-перейдеться; вірив, що покорить собі й цю дівчину, як покоровив свою долю; і ця красавиця поклониться йому своєю любов'ю, як кланяються от усі оці люди. І бажалося йому тепер лише одного: щоб усе це гарканє, та пияцтво, та дупотіне скінчилися вже нарешті, та взяв би він сю дорогу свою теркілу д'хаті, міцно двері при-тулив від заздлого людського ока і почав би нове жите. Оточив би молоду жінку достатком, гараздами і добивав би ся любові. Не купленої, дійсної.

Настали провідини. Узяв старий Мафтей деревце доньчине, а мачуха Юркове, почалося цілування перед виходом — це ж молода навек лишає батькову хату!

Прошибла смиренна, скоро обтерта сльоза бідного Мафтея. Серце краялося на одну думку, що не дав доньці радості у своїм дому, що наплакалося, набідилося біднее сиротятчко. А тут іще дівки прокляті. Мов ножем начетверо ріжуть.

Ой не плач-ко, ти мій лельку,
Не плач же за мною —
Не усе я забираю,
Мій лельку, з собою.
Лишею круглесенькі
Слідочки по двору,
Ше й лишею дрібнесенькі
Сльозоньки по столу...

Аж стіни ревнули плачем. Баби заводили, як по мерлому. Жель усіх потис.

Глянули на молоду... А вона стоїть... очі виричилися, рот перекосився, чорний... Учепилася за стіл, що аж пальці за-дубіли, і от-от повалиться.

Кинулися до неї — але гляба від стола відорвати. Мов цвеками прибила си. І хилиться... хилиться... хилиться...

...Бухнула з рота червона, як калина, кров. Кричащим потоком заливала стіл і все, що на ньому...

Піднявся галас, метушня. Ніхто не знав, що робити.

Підхопили Катерину, понесли до комори, роздягли. Де-хто в замішанні починав уже був прокрадатися до дверей:

«Бог з ним, із весілем цим...» — але тут Юрішко крикнув. Та так крикнув, що аж шиби задзвеніли:

— А прошу милих гостей не кікати, бо весіле ме йти своїм порядком.

Ніхто не посмів не послухатися.

І дійсно — пішло весіле своїм порядком. Яко-тако висадили молоду на коня. Хилялася, їдучи, зі сторони в сторону, мов колосочок самотній на скошеній ниві, але якось заїхали до хати молодого.

Старий Тихонюк, чомусь гордий без міри, почестунок робив чистим медом зі шпіритусом, і поволі, поволі весільний чад почав заповняти хату. Уступала у люди охота! Хотілося радості, хотілося співати і збереженим пієтично давнім співом пов'язатися нерозплітним вузлом із тими, хто творив перед віками цю пісню, хто велів так гучно шанувати таїнство єднання, вити оці деревця, сипати пшеницею, зачаровуватися символами надій. Предка шанувати хотілося, не лиш потомка.

І все, що свобідне, і все, що широке, проявитись бажало. В сильнім русі, в дикім крику, в заволодіванні й побіді. А тому — данцювали так, що єми у долівці вибивали, з тіла шішнацятий піт іллєв; дівок шарпали — аж кожухи тріскали; гукали — аж у череві боліло й стіни си розсідали, а вже що з пістолів гевкали!.. Мабуть, в Чорногорі всі орли полякалися й літали чорною хмарою, не знаючи причини своєї тривоги.

Вимодовували усеке. Баби, як кобилиці, дупотіли ногами й такі співаночки ховзкі вигукували, що сало капало. І реготали при тім широким, зовучим реготом, вискотіли високо й тонко. А від того реготу й вискотіння, від тупоту ніг, від близькості розпалених тіл — кров вогнем розливалася, бажання рвалися на волю.

Непомітно виходили за хату. Короткі шепти, обійма потні, давучі поцілунки. Скакали потім через воринє, вломлюючися в кущі, і безумствували, скрипіли зубами, а потім, вдоволившись, шепотіли кілька хвиль і тоді лиш помічали, що хтось іще шепочеться за сусіднім кушем.

І ввалювалися знова в хату, знова голодні, знова жадні. Пили й співали, данцювали, біснувалися. Празник фалтуса відбувався в сю темну весільну ніч, празник великого інстинкту розмноження!

І-і-іх! Закрутив-завертів хижий бог усіх у своїм рвучім водвороті. Ой, не один віночок упаде сеї ночі з дівочої голівоньки, не одна голубонька прокинеться завтра з лютою змією коло серця і захоче кричати. Але то буде завтра! Завтра, а сегонне:

— Бий, брачку, з пістоля, аби гук був!

— Мой, скрипачі! А то таке ваше йгране? Люто ми грай, а то у писок увалю.

І люто грали скрипачі, зубами скрипки гризли. А під тіі шалені звуки — йшов данець... Лютий та ще й з лютих найлютіший. А дружби під окнами, ставши в ряд, як не двинуть, як не двинуть з дванайцятьох пістолів враз — так пуду давало, брачку! Земня дрижела, ає...

...Щось уступило в людей цієї ночі. Єкісь відьмаки крильми звієли, щось у зіллю було гнівне, у питтю. Старий Мафтей, п'ений йк земня, ухопив сокиру і почав каглу розвалювати. Це всім дуже подобалося, кинулися помагати.

А вже під кінець, то вже почали скакати на бабий, ек жеребці. Все забули люди, потуманіли...

Таке-то було весілочко пушкарське, на всі гори дивненьке!

А в той час, як літали поміж людьми невидимі духи шалу, в той час, як бісилися баби, казилися молодиці, розпалювалися газди, а молоді легіні готові були віддавати свою силу направо-наліво хоч цілу ніч, — в коморі, на м'яких ліжниках, витягнувшись, лежала Катерина, а коло неї на колінах стояв всесильний отаман пушкарів Юріштан.

Не смів... Не смів кинутися, не смів скористати зі свого права, зі своєї сили нарешті.

Таже, до дідчої матері — це ж все його! І хата оця, і ліжники, оті дорогі убори, і тонка сорочка, і це вутле молоде тіло, так довго ждане, такою ціною куплене, таке красиве... Все то його! Його, Юрішкове! Палив панам груби, прислужувався, приподоблювався, не одно витерпів, не одну зневагу перескрипів зубами — а все мав гадку, що тим купує оці очі, оці руки купує...

І от купив! Ось воно, безпомічне, лежить біле тіло, все в його власті. Що хоче, може з ним зробити! Що хоче.

І... не сміє... Замість веліти — просить по-жебрацькому, замість відбирання покори — сам клякає. Видно, й справді великими чарами уміє це дівча чарувати, коли вергло сего лютого пушкаря собі під ноги.

Шепотів, схилившись:

— Чому ж не хочеш мене любити, Катериночко?.. Ци я ті шо злого заподіяв, ци я у тебе шо вкрав? Я ж тебе люб'ю, йк свою душу. На жедну дівку не хтів-сми дивити си, з жеднов молодицев собі не заходив — все про тебе мав гадку. А ти вінчена зі мнов, а не хочеш бути жінов мойов...

І тихо, задихаючись, відповідала йому Катерина:

— Я тебе не люб'ю, Юро, — я ті тото говорила? Правда?
— Правда. Говорила.
— І тото ті сми говорила, що не за щіськем іду, лиш з великого болю у ще бирший біль? Говорила?
— Так...
— А ти мені шо казав? Шо таки береш мене, шо маєш надію на тото, ади, ніби вно йкос си перевернет.
— Маю. Маю надію!
— Ну, то чкай. Може, твоя буде правда, може, ше си на-вернет моє серце ід тобі, але сегонне — не руш мене. Видів-єс, іке моє здоров'є, видів, шо береш у хату не робітницю, а хорібницю, то хуч не забивай одразу. Най си подужею трохи, най зберу міць, шо мачуха та горе з'їли...
І замовкла, важко дишачи.

Понуривши голову, сидів пушкар на землі, і разом із доб-рими лихі думки вертілися у нього в голові. Крикнути б!.. А при тім бартков над головов гримнути у стіну!..

Але не крикнув і барткою у стіну не ударив, лиш тихо, не-сміливо, загикуючися, спитав:

— А може... може, ти... — і не смів далі.
— Ні, Юро. Чистою ід тобі приходжу. І буду вірною тобі, Юро, жінкою, вірно слюбу дотримаю до скорої могили сво-єї — лиш не руш мене нині, Юроньку, не руш...

І за це слово малее «Юроньку», за ласкавий дотик ледве теплої руки — не рушав пушкар своєї жінки сю ніч!

XV

Темної, вітряної й недоброї ночі тікав Марусяк... Чорні хмари тривожно копичилися на небі, тьмили стежки й доріж-ки, двоїли дерево в очах, запроваджували подорожнього в корч, над проваллям ставили.

Тікав!..

Весь час, кілько жив, кілько дихав, — весь час думав лиш про втечу. Били його в лице капрали, туркали йому до уха слова німецької команди — а перед його очима в'ється до-рога, що йде почerez Буковець коло Варятина, іде маржина нею на ермарок, пастухи гейкають... Пуцував коні офіцеро-ві — а думкою витав коло Ферескулі, Перехресних, Довгополя і далі, далі... понад Чорногорськими полонинами, стромими урвищами угорських верхів, стаями далекими, непомітними плаїчками поміж камінням...

В тиші касарняної ночі шуміли смереки до болю, до мукі любим віковичним шумом. Трембіта звучала, і чувся призивний крик легінів: «Ігі-і-і-а-а-а!..»

І зривається Марусяк у тьмі зі свого твердого жовнірського ложа, надслухує... Але то лиш хропе жовнір'я, чужі люди. Хтось лається крізь сон, і важкий дух стоїть в низенькій темній жовнерській кошарі. Тужив. Смертельно тужив.

По тім нектарі полонинським, на котрім зріс, міське повітря давило йому груди, затроювало кров із кожним зітханням. Першими тижнями то вже так було зле, що аж кров'ю почав блювати. Сам навіть злякався. Не смерті, а того, що могла би вона прийти сюда, могла би зітнути його тут, у чужій царі.

— Утечу тепер, най так кажім. Але куда йти, не знаю, де переховок мати, не знаю, де що яка дрібниця, — нічо не знаю. Спіймают — вже не виходити тоги звідцив. Ні, тра робити з рахунком. Вже перетерп'ю раз — але назавше.

І терпів. Гірко терпів. Може, так, як ніхто.

А терплячи, лиш одну гадку носив зі собов днями й ночами, лиш про одно міг думати. Обережно, але всюди і всіх розпитував про околицю, куда, де йти, яке село, як ся називає, де на Коломию шлях, в який бік, що по дорозі будуть за села, які люди в тих селах жвуть — геть усе цалком розпитував, бо на кожне хтів бути безпечним. А що мав, як усі майже гуцули, досконалу пам'ять, то скоро знав так околицю й дорогу на Коломию, як свою касарню.

А тим часом підсушував собі сухарів з комісника, уробив постолі, бо знав, що в чоботах далеко не зайде, а в постолах — хоч і дві доби буде йти не присідаючи, то нічо.

Знаходилися й товариші на втечу, і Марусяк на початках був зрадів, але потім почав роздумуватися — і взяли його сумніви. З одного боку, воно ніби було добре, бо-таки що два, то не один. І в пригоді якій, в випадку дорожнім — мало що може трафитися в дорозі — завше є на що опертися. Але з другого боку один — сам собі голова.

— Йк я сам — і в мишечу дерку си сховаю, йк до чого. А йди з товаришем, так ше й його тра сокотити та за него свійов головов гриміти. Ей не — йду ліпше сам.

І сказав товаришам, що тікати вже роздумав і що рішив терпіти до кінця. А сам тільки й жив, що надією на скороу втечу.

І той день прийшов нарешті. Радше сказати — тая ніч.

Тисячу перешкод переборов, перебув тисячу небезпек — але вибіг нарешті з касарні, виплутався з павутиння вулиць,

лишив за собою місто і — зупинився на хвильку серед рівних, безграничних, тьмою окутаних піль...

Величні простори дихнули на нього і сказали: «Вільний!»

Ніч розкрила нешумні обійми і беззвучно кричала: «Вільний!»

Небо порожнє, заблукані хмари, місяць невидний — все, все кричало йому: «Вільний! Вільний! Вільний!» І мало сам не крикнув Марусяк: «Вільний!»

Але не крикнув, стримався. Лиш пігнав у шаленій радості! Пігнав, як олень, розбиваючи весінньою кригою затяжені калюжі, пересікаючи поля з озиминою наскіс, видираючися на пригорбки, скачучи через межі.

Багато перебув, багато переболів, багато перетривожився, нім дістався до своїх родимих, виплаканих гір. А як дістався — упав на землю, і цілував її, і мочив сльозами... А потім скочив і побіг вперед з подвоєною енергією. Біг пляями, скакав через ломи, гнав облазами і чув, чув, що кожний крок наближає його до хати, кожний zostавлений позаді кавалок землі відсікає його від проклятого минулого.

І якось зовсім не гадав, зовсім не приходило йому до голови, що не може ж він прийти до хати от так свobodно, як завше. Йому здавалося, ніби вертає він з далекої полонини. Вже чекає на нього привітно неня на порозі, голову змиє, дасть чисту сорочку, гарячу кулешу на стіл виверне, а то й бануш заколотить. І теплом дише від печі, теплом обгортають милі слова, рідна ласка... хочеться спати... голова хилиться. А неня вже постіль постелила, теплий ліжничок приготувала — і спить так солодко-солодко.

І лиш от тепер, коли zostалося до хати, може, кілька годин дороги, — нараз шибнула Марусякові до голови думка, що він же, властиво, наближається до якоїсь прірви.

Та, може, ж його вже пушкарі чекають у селі! Облегли плаї, рагаші, прикучнули за огорожами, набилися в оборogi, наставили пушки набиті, фузійки — і поглядають лиш.

Хоч і міг сумніватися Марусяк у тім, що вість про його утечу випередила його самого, але — хто ж його знає! Може, гнали кіньми як день, так ніч направці, а йому ж доводилося кружляти. Може... та хто би збаг, що пани можуть?

І жаль стало Марусякові. Жаль самого себе, і свого ходу, і своєї радості, і своєї думи день-нічної.

— Пощо ж я болів тільки?.. Пощо ж я прийняв такі труди?

Але потім сказав сам собі, що нема чого печалуватися зарані: поживемо — побачимо. Та чим вихопився з Бутівця на Ісенево, тим-таки борше передав си на тот бік, вломився у

ліс, перебрів Красноїльський потік та лельков, лельков, лельков такими лісами, що аж пуду давало. Але тут уже знав він кожне дерево — бо цес ліс межував зі Стебнями.

Якась надлюдська сила уступила в нього. Стомився так, що впав би та й лежав без руху — а він усе біг і біг лісом, д'горі, д'горі, ломлячи віти, як ведмідь, скачучи вовком через каміння, через гниле коліде, через трупи смерек і буків. Задихався, зірвався в шмате, проколов десь ногу в дірявім постолі, кров чуріла, набивалася фоя в ранку — а він усе гнав, гнав і гнав, як одержимий, наче хотів від смерті втечи.

— Вибіжу наверх — а витак грунем... грунем... грунем, — шепотів сам собі переривистим голосом і ще надавав, ще ширше скакав, ще в більшу гущавину ліз.

А вже темінь почала залягати, вже десь зайшло сонце. Там, угорі, може, й золотяться ще останнім відблиском вершечки смерек, але тут уже зовсім потемніло. Тут червоне царство смерті.

Все сухе. І стовбури дерев, і віками сипана на землю фоя, і низенькі віти, що з надіями колись виростали, давно вже вмерли без сонця. Якась берізочка заблукана витягається до болю, хоче прорватися до світла. Все забула, всі радості по-нехаяла; сама, сама убивала молоденькі свої гілочки — і лиш витягалася, аж шкіра на ній лускала. І от потратила всю свою життєву енергію, знемоглася, а не добилася нічого: лопоче десь там угорі непомітною купкою блідого листячка і дрижить тонким стовбурчиком. Всім чужа, не потрібна нікому. А смереки і не помічають навіть її. Суворо-кам'яно стоять у великім мовчанню і царственно віють під хмарами сильною зеленню досягнутих вершин.

А внизу ні травиночки, ні грибка, ні стебельця — все покрите грубою передвічною верствою червоної фої, що в камінь зляглася там десь глибоко. За сто літ, може, не впала сюди ні одна крапля дощу, ніколи ні одна сніжиночка не торкнулася поверхні цеї червоної пустині, не цілував ні один промінь сонця. В півтемній прохолоді живе лише мох, м'яким килимом окутуючи кожний виступ.

Еге. Бережуть своє царство смереки! Стоять тисячолітнім муром і гадають витримати до кінця, до загальної погибелі. Коли й умре котра з них, переживши п'ять століть, — не дають їй упасти, не дозволяють ослабити ряди. Підставляють плечі, обхоплюють руками і держать.

— Е, треба підтримати. Це з доброго заводу, небагато вже у нас таких лишилося. Треба підтримати.

І тримають. Звідти гілкою підопруть, звідти другою, там молоденька гаджучка прислужиться в надії. І стоїть мертвець, як на багнетах. Як милості просить позволення упасти, спочивку просить, бурі, щоб прийшла і, немилосердна, змилосясердилася. Але mocno тримають хранителі престижу, не бояться й бурі, боротися будуть. Смертельно боротися! О-о-ой і шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі!

А ним, унизу, непомітною комашкою гонить Марусяк. Добре тут бічи, свобідно. Б'ють лиш неудачники, сухі галузки, в лице, дряпають злобно — он як шоку покривавили. Але то байка. От іще, іще, іще трошки — і толічка на самім ґруні. «В яким місці вибіжу? Може, нашу хату буде видко? А вже що шинк Тихонюків, то певне».

«...Тихонюк... Юрко... сватання... Катерина...» — і мов поліном хто у груди двигонув.

Як то не дивно, але мало думалося Марусякові про Катерину в касарні. Думалося, правда, але лиш часами, і то якось неясно, туманово, наче з вічним прислів'ям: «Чекай, чекай — от відбудемо головне, а тоді вже...»

І от лиш тепер, на Стебнянських верхах, в першій шепоті наступаючої ночі заворушилися думи, як змії. Що ж то там робиться? Що з Катериною, де вона? Чи жиє, чи любить, чи чекає?.. Йому здавалося, що вічність уже ціла минула з того часу, як виволокли його з села. Чого-чого не могло статися за такий час.

Став серед лісу. Обдумати хотілося. Але нема часу, нема часу. Треба гнати, гнати, гнати.

— Потім, потім... От уже нехай дома... От уже скоро.

Вибіг на царинку. Мов посвітлішало.

Он як Стебни розгляглися по Волоськім боці. Ще трохи пробічи — і наш бік буде видко добре.

Ондекки шинк — його звідусюди видко добре. А он там... за гніздом верб... лиш побойку троха видко... наша хата... Наша хата!

Серце билося. Схопився рукою за груди.

Летів би!.. На крилах би летів, але — не вільно... Ще не ніч. Ще лиш вечір. Уночі смієш лиш підходити до рідної хати. Коли люди поснуть, коли загаснуть всі огні — тоді лиш будеш серед тьми підкрадатися, як злодій, до віконечка і, зашкработівши злегенька, чекати...

Чекати й слухати, як дедя з ненеv мут шепотітися за віконом... як дедя ме шукати напотемки пістоля... загримить ненароком стручена з лави бартка... Бо хто би нічми си добував, ек не опришки?

Опришки...

Занило, застогнало серце Марусякові... Таже й він тепер опришок!.. «Чорний хлопець!..» І його ж доля віднині — все життя от так грунями бігати, від погоней вічних ховатися, нічки не переспати, днини не мати супокійної. І не бути йому вже газдою ніколи, не зариче маржинка д'нему, не поклоняться вівчери-наймити в полонинці.

Щемить, смоче в грудях. Вік вічний ганяти от так, як сьогодні, вовком висолопленим, не мати кутка, не знати щирої приязні і любові широї, все купувати за страх та за гроші — ой, важко...

Марусяк сів на колоду і звисив свою буйну голівоньку...

Як жити, що то за життя його буде тепер — невідомо. Щось жорстоке впалося, розбило, розтрошило, знівечило, розметало по морській хвилі, по вітру польовому — і стоїть тепер безоким стоголовим чудовищем, стежить костистими лабами, оскалює зуби.

І куди не поткнешся — всюди гостро, немилосердно. І ломить руки Марусяк.

— Кому ж?.. Кому завдечити маю? Хто ж мій воріг кежкий?..

Стогнав...

Здавалося йому, що якби знайшов ворога і відомстив, скупав руки у ворожій крові, — все минуло би ся, було би постарому. Розлетяться, як дим, навяні чари, пересняться страшний сон, життя потече тихим своїм руслом.

І шукав думкою своїх ворогів, перебирав у голові, рахував — і не міг знайти. Не було їх.

Ніч насувалася. Зарикали корови в селі, забляли вівці; то там, то там затеплювався ласкавий вогник у хаті, побої оповилися димочками. Мир і спокій стелилися селом, спускаючися з гір в невидимих колісницях. Волоські Стебни були троха ніби світліші — бо вони до сонця більше; на нашім боці то таки вже цілком темно.

Марусякові ніби захотілося їсти. Витяг кавалок засушеного хліба і гриз. Розмочити б...

Оглянувся за чуркалом, прислухався — чи не журчить де, але не було чути. Шукати не хотілося; зрештою пригадав, що й нема тут чуркала поблизу.

В усім тілі розгніздилася якась всемогутня втома. Ось коли почув, що зробив, власне кажучи, те, чого не в силі був би витримати ніхто, окрім гуцула. Щось притискало кожний член до землі. Так би й розтягнувся кілька довгий і лежав би вічність.

Але Марусяк не міг. Треба бути обережним.

Сидів на камені. Ранена нога одноманітно шеміла. Ласкавий тихий вітрець подув передсонно, приголубив і заплутався десь у гілках, повис... Сам не помітив, як заснув Марусяк.

Прокинувся — мовби хто в бік коцнув. Одразу скочив, прислухався — чи не тріщить де ломадже, чи не підкрадається ворог?..

Але все було тихо дококола, замовкло... Була вже ніч, і вмерли звуки. Неясною лентою вився далеко Білий Черемош, у важкім мовчанню дрімав величезний ліс.

— Пора! — сам собі сказав Марусяк. Пересмикнув плечима від холоду і, вглядаючися, мов ножами прорізаючи тьму, тихо поховзнувся вниз...

Довгою, не знати якою довгою, здалася дорога — наче сто літ нею йшов. А бігав же колись на цес грунь за пару хвиль.

Серце то билосся, то завмирало. Весь час готовився до всяких можливих несподіванок. Якби брехнула котюжка в сю хвилю — не знати би що зробив. Або кинув би ся тікати, або...

Кожний крок тут знайомий, кожне деревце: мов учора тут був. Он ялиця: ростуть дві з одного кореня. Одну скев дедя, а друга стоїть. І вийшов так, от їк би сідець: на зрубану сісти, а до другої спиною притулитися... А в ній дірки. Се він, Марусяк, вертів: заворітниці всуваються. І гною все мокро-го там повно, під тими смереками: вже й каміння намітував і землі, а каміне потоне тудя, от їк у безодню йку, та й знов.

Знайомий запах, знайомі колоди... Ще цілі. А от і нові ковбки лежать на подвір'ю: певно, сеї зими дедя прикег із лісу. Знаю й відкив.

Котюги не тримали. Тихо, як злодій, відчинив ворітця і скривився, мов від болю, коли вони зарипіли троха. Підійшов до вікна... Серце так билосся, що, мабуть, чути було його в хаті.

Підняв руку, щоби застукати — рука дрижала... І несміло стукнув тричі в шибку, а сам притулився збоку до стіни.

І чув шепіт в хаті, чув, як скрипнули хатені двері. Чийсь голос шепотів коло сінешніх:

— Хто там?

— Я... — сам дивуючися своєму голосові, сказав Марусяк. Але пізнала! Неня пізнала!..

Відчинила двері — і упала синові на груди. Зозулицею заголосила.

Коли минув перший чад перших привітань і грізна дійсність безжалісно заглянула в очі, — наче каменем одразу всіх привалило. Відобрало і радість, і слова, лиш сліз не відобрало. Змішалися сльози стрічі зі сльозами розлуки.

— Шо ж меш діяти тепер? — питався дедя, а сам, ой добре знав, що син ме діяти. — Хтів-сми викупити тебе з осьька, та не мож було. А вже з дизентирів так не знаю, ек і викуплювати...

— Немає мені викупу, дедю... В опришки тра йти.

Заголосила, затуркотіла стара мати — але що вдієш?

Справді — куди діватися? От, може, й зараз: обіймаємо його та цілуємо, а там уже обскочила ровта подвір'я та чкають лиш на знаки. Навіть післала чоловіка:

— Піди, старий, подиви си про всеке.

Вибіг старий, глянув туди-сюди, але всюди було тихо.

— Йшов-сми жевко. Так кемую, шо не бути сезонне погоні аж'ді тут. Може, завтра.

— То ше переночуєш?

З тоскою повів Марусяк очима по стінах теплої, милої рідної хати...

— Ой ні, неню... Тра безпечити си. Де прийдут — то лиш суда.

— Правда, правда, Дмитрику... Вже Юріштан не заспит.

— Єкий Юріштан?

— А ватаман пушкарський, Тихонюків.

— Хто?.. Тихонюків? То він за ватамана у вас?..

В одну хвилю зрозуміла мати, що про весілля ліпше не згадувати.

— А він же, він. Настановив го Гердлічка на нашу голов!

— Йкий Гердлічка?

— Ой сину, новини за новинами. То мандатор новий в Устеріках. Лиш такий, шо най би вже го біда брала з-перед крискенцьких душ.

Все то дійсно були новини за новинами для Марусяка. Неспокій заповзав йому в душу, не чув себе безпечним і в рідній хаті. Лишав гори в старім порядку, а тепер от ціла нова організація.

Квапив стариню, аби борше збирали. Переодягався, узброювався, борзо перебув важку нестерпучу сцену прощання і тоді лиш зітхнув вільно, як вискочив на грунь, на полонинку.

Починався ранок. Потягло вогкістю з дольного потоку. Самітний пустельник бук зашепотів листом, а в тім шумі слухав чомусь Марусяк пророцтва долі своєї:

«...Кешкі зимки ті зимувати, легінику... від люцького ока крити си... на крискенцьке жике наставати... Із ізвора воду пити... з торби хлібом жити, гойданочки сподіваючися. А й гойданочка пишна, на весь світок дивна — два стовпці з перекладинкою».

Защеміло серце. Скорбно глянув-поглянув на ближній лісок молодих смерек.

— З котрої ж то смерічки ми шибеничку втешут? Кобих знав — ізрубав бих, іскев те ше гаджучков і віворіть бих іспалив.

І лють нараз напала. Гостра лють!

Помсти! Помсти усім, хто вирвав його з рідного села, з рідної хати і кинув у вир розбійничого життя.

І в нападі шаленості вихопив з-за ременя пістоль і гевкнув із нього у бук.

Покотилася луна горами, розсипалася... Скачуть залізні кулі по горбах і ген далеко уже побігли. Там упали в якісь ізвори, зарилися в шкалубини скал, в поточчинах під корчі позабивалися, в воду пірнули і вмерли.

Так пішов Марусяк у талан у свій у гірський!

XVI

А Юріштан?

Темно, невесело та й гірко було в Юріштановій хаті. Каралася там Катеринка, карався Юрішко, а через нього люди.

Десь так тиждень по шлюбі прийшов свекор до молодят. Такий масненький, солоденький.

— А, невісточко люба! Газдуєш? Ну, газдуй, газдуй, най ті бог помагаєт.

Потім водив очима по хаті, мовби уперше її бачив. А шо то в хаті йкось... не так? Ци тут шо нове стоїт, шо сми го ше не видів? Ци тут, може, шо з віна стоїт, Катеринко?

Катерину мовби окропом хто обілляв. Нічого не сказала спочатку, лиш потім, піднявши очі, тихо вимовила:

— Виділи-сте перед весілем, шо сми не мала свого віна, — нема пощо тепер очі випікати.

Аж підскочив старий Тихонюк.

— Та ци я ті очі випікаю? Ци я ті шо кау? Не мені з тобов жити. Син брав — знав, шо брав, а мені в тім рахунку нема. Я з того нічо не мав та й нічо мати не хочу. Я лиш кау, шо би пішла ти ік дедеві — таки хуч егничку йку би дав. Не для себе кажу, бо тим не требую, — лиш про люцьку говірку. Бо в нас люде йкі? Зара' мут прикладати та кепкувати, шо взев си жінку з самов, перебачайте, дерков, та й шо з того? А чоловікові ек тото слухати? Та й буде на тебе гніваний, та й скаже йке там слово. Я вже знаю, ек то в хаті буває — ого!

Пощо він намовляв її — не знати. А ще більше не знати, пощо вона його послухала, пощо пішла, на шо надіялася. Але пішла.

Не застала батька вдома, а мачуха — як би наперед знала — вже сидить на порозі з поліном. Та ще й не наблизилася Катерина добре, а вже та почала горлати:

— За віном-єс прийшла? За віном? Тут наплетали б віна длі тебе, шляк би те трафив поганий, потеруха би те роз'їла до кості. Розтрусила-с своє віно по вечорницях та по гулянках, що їх сокотила-с та пантрувала, а не свої роботи. Ото кат не видів отих прощечок поганих, фурнуло би тобов об муровану стіну! Забирай си ми прич ізвідців, бо я ті привите зроб'ю!

Ї кидала поліном у молодицю, ще та не встигла й у двір зайти.

Заплакала Катеринка, пішла прич.

Ї треба ж було як на біду, як на гірший сміх — кіточка маленька. Пізнала свою добродійку і вибігла з хати. Біжить за Катериною, нявчить. Ї близько не підбігає, і ззаду не лишається.

А мачуха побачила то, іде ззаду, регоче та кричить, щоби всі чули:

— А дивіть-ко, дивіть, газдиньки! Виходьте з хат, бо такого ще сте не виділи! Пушкариха-вотаманиха теличку веде на нове господарство. Ей де теличку — таки цілу корову! Ой га! Біжіт борзо та кажіт Юрішкові, аби до кернички скочив дійнички мити, аби було куда набіл претати, га-га-га!

Ї свистала, й біснувалася, мов чортиця.

Горить земля під Катериною від сорому. А тут іще добрі сусідочки й собі піддають жару, а котра й зупиняє, то так, щоб ліпше би вже мовчала.

— Не чіпай, кумко, най си преч каже. Таже пушкар.

— Їгі на дідчу маму з пушкарем. Я си не боєла пушкарів, та й си не бою.

— Ти. А газду мут за тебе чіпати.

— Та й газда мій не воловід, не має чо си пуджети. Через тоту задрипану жебрачку би люде їв?

Бігла, як від пожежі, а баби фуркали услід. Злосна то річ — баби.

Ї завертілося, закрутілося зачароване якесь коло в хаті Юрішківій. Чув отаман пушкарський, що не наvertsється до нього жінчине серце, — і все йому остогидло. Опротивів увесь світ. Мов павук величезний, оплутав Юрішко все своє село і темною всесильною властю стояв у свідомості кожного гуцула.

Ї розпросторився Юріштан на цілу околицю. Часом у нього аж у голові мутилося, і він сам не знав, що робити зі своєю властю, щоб відчути її до кінця, щоб насолодитися до реш-

ти. І дивно, і боляче було іноді дивитися, як Юріштан, молодець, що міг би за сина бути якому старому гуцулові, — кричить на нього, б'є в лице, плює. А що поробиш? Треба терпіти.

І люди терпіли. Знайшовся був один охитний, що пішов проти Юрішка, але закаявся.

— Я не злодій та й не розбійник. Та й ні в кого не вкрав нічо, нікого сми не вграбував та я й си не бою. Най той си боїт, хто сумліне має нечисте.

Але одного гарного дня у двір до сього газди ввалилися всі дванадцять пушкарів, почали чогось шукати і знайшли чужу корову, на городі прив'язану. Забрали газду, дали «катуш» під руки, сам Юріштан і крутив, аж поки кров не бризнула, — та й пігнали бідного чоловіка до Устерік, до пана мандатора.

А пан мандатор і не розпитував довго — вірив Юріштанові, як самому собі. Та заховали газду до катуша здоровим, а випустили хорого навіки, та ще й мовчати веліли.

По таким випадку — все впало ниць перед могутністю Юріштана. Міг прийти до якої хоче хати, міг узяти, що му ся вподобало, і бути певним, що ніхто нічого не скаже, а ще будуть кланятися та дякувати.

Ішов до церкви — крисанями дорогу устинали, забігали наперед воринє розікласти. В церкві розступалися до самого вівтаря, першому Юрішкові піп кадив, проскуру чи там артос першому йому давав. З церкви виходив — не відіб'єшся: той просить ласки зайти до хати, той кличе на обід, той до корчми. Та все не хто-будь, все багачі, перші газди.

А приходив додому — і кудись дівалася вся його власть, щезала міць, чув себе безсильним перед сею блідою хоровитою жінчиною. І не міг крикнути на неї, не міг ударити.

Коли виринув з невідомості Марусяк і щось дуже борзо загриміло його ім'я в горах — допитливим, проїдаючим зором дивився Юріштан на жінку. Як приходив хтось із людей і оповідав про нові виступи молодого отамана, умисне кликав Юріштан жінку до хати, аби й вона чула. А сам дивився спідлоба, стежив за найменшим рухом, за виразом обличчя, за очима.

Але помітити нічого не міг. Завше рівна, завше однаково журлива, з однаковим, здавалося, почуттям жалю вислухувала вона оповідання про всіх опришків.

— Бідні люде, — говорила, зітхнувши, і йшла по господарству.

І повну безсилість чув Юрішко перед сею тихою скорботою. Здоровенний, дикий, коли ввалювався в село, то мов

ведмідь у загороду вліз межі вівці, — а в своїй власній хаті сам ставав вівцею. Опускалися руки зі знаменитою Юрішковою бартков-сталенков, не потрібен був і не менше знаменитий гарапник.

Ся бартка і сей гарапник — то були атрибути власті Юріштана. Важка, на топористиці з якогось мощного кореня, бартка була страшилищем для всіх: злегка ударити нею обушком межі плечі — одразу валить чоловіка з ніг. А гарапник теж: в ремінь був уплетений тонкий дріт; удар сього інструмента пробивав сардак, кожух і сорочку, а як попадав по голому тілу — робив рвану рану.

А так, так... Виходив Юрішко з хати надвір — і на його посвист півсела збігалося, товплячися, в очі заглядаючи, просячи приказань. А входив з двора в хату — покірно вішав гарапник на стіну, ставив бартку в куток, здіймав усю свою зброю і говорив тихим голосом. Не міг перенести ніколи своєї власті через поріг, десь вона там, у сінях, лишалася.

Іноді хотілося йому пишно, красно убраться, заблискати золотом, засяяти дорогоцінними камінцями і царем увійти до хати. Царем увійти, царем глянути і, як цар, покорити. Але уявляв собі погляд Катерини в сю хвилю... Як вона скине здивовано-іронічними очима і кутиком уст посміхнеться...

Пропадала вся охота Юрішкова при сій гадці. З якоюсь упертістю говорив собі: «Буду, коли так, жебраком ходити. Буду, буду. Коли так, то нічого мені не треба. Му ходити, ек старчук», — і ходив.

Аж дивувалися люди, дивлячися. Ідуть пушкарі, мов військо — по два... Зібрані — як павичі: в крисянях із високими наголовниками, у блехах, у гачах-крешениках; на грудях ремені порошниць, тобівок, густо вибивані. Та все то блищить, очей си ловить.

А впереді сього війська сяйливого — обідраний жебрак. Шепка на нім — страшилище якесь без форми й без кольору, замашена, що аж лубом стала; сардак був, здається, колись крашений, але тепер трудно було би те сказати; гачі з дірками, а постолі й онучі як взує нові, то так і носить, не здіймаючи, докив не потліє то на ногах.

А Юріштанові то любо; якесь щемливе задоволене в тім знаходив. Знають, мовляв, попа і в рогожі. Не дивися, як я вбраний, а дивися, хто я такий є. І радувався внутрішньо, коли віддавали шану його лахманам, але горе було, як попадався чужосторонній чоловік і не пізнавав в старчукові пушкарського отамана. Гірко карав тоді таких Юрішко.

Але що був Юріштан, темний гуцул, одурений своєю властю, нещасливий в родиннім життю і вибитий тим з нормальних відносин, — що був він у порівнянні зі безпосереднім начальником і повелителем цілої Гуцульщини — паном мандатором Гердлічков із Устерік! Дитина невинна.

Се вже було щось страшне. Се вже були наслідки якихось важких ненормальностей і дефектів організму в цілім ряді попередніх поколінь. Фантазія сього чоловіка щодо вигадування всяких мук була невичерпальною. Він перший вигадав і навчив Юрішка карати людей «остатнім огнивом», мукою, котрої гуцули не можуть забути й по сей день, говорячи як страшне закляття: «Побило би те востатне вогниво Юрішкове!»

На «востатне огниво» кував Юріштан так.

Брав чоловіка і кріпко зв'язував йому руки спереду, а ззаду, в лікті, просував линву, вставляв патик і починав крутити. Крутив доти, доки лікті не зіходилися до купи ззаду. Тоді брав обі ноги, закладав їх за кінці того патика і там їх сковував. Чоловік ставав ек яблучко. Мало того! Юріштан брав сардак і натягав рукав із нього на всю голову чоловікові до шиї — і тоді вже приковував до стіни.

Пекельна фантазія! Сам Юрішко спочатку соромився применювати це средство з власної ініціативи, куючи гуцулів на «остатне огниво» лиш зі спеціального поручення. А Гердлічка й овшім! Не треба було навіть надзвичайної провини.

Любив теж пан мандатор баб різками бити. Захльобувався від радості, коли баба попадалася вересклива і, в'ючися вужем, вискотіла на ціле село, як льоха. Часто бувало, що треба випарити бабу, а вона — «не сама собов»¹. Аби не тратити нагоди, мандатор винайшов і прилад осібний: корито з великою ямою посередині. Бабу клали черевом у ту яму й били.

Якось раз донесли йому, що один газда з Ферескулі уміє читати і прочитав навіть своєму сусідові контракт. Гердлічка велів пригнати того газду до себе до Устерік і, ні слова не сказавши, навіть не допустивши його до себе, велів тої ж хвилі засадити до катуша.

І сидів у тюрмі Танасійчук півтора року. Добивався все — за віщо? Бога ради — за віщо?.. Але пушкарі сміялися йому в очі. Хотів руки на себе накласти — згадав діточок дрібненьких, жінку.

Потім нараз випускають. Так само несподівано.

¹ Вагітна.

Іде Танасійчук до Гердлічки.

— За що ви мене так тяжко покарали, пане мандаторе?..

А Гердлічка сміється.

— Бачиш, голубчику. Було мені донесено, що ти бунтуєш нарід, говориш непоцтиві речі про цісарську фамілію і таке інше. Ну, як же ж ти думаєш — хіба не мусив я тебе узяти? Хіба ти сам, мандатором будши, не зробив би так само? Ну, а тепер я довідався, що те донесення було неправдиве, що то на тебе наговорили твої вороги... І от бачиш — в ту ж хвилю я тебе випускаю.

Заплакав Танасійчук, пішов. А Гердлічка регочеться та кричить йому вслід:

— То вже пропало, як дим із комина! А ти більше нікому аби не читав записи. Зрозумів-єс?

І все, що було коло мандатора, все помішалось на власті. Його жінка, глупе, заплиле товщем сотворіння, півдня сиділа на ганку спеціально для того, аби відбирати шану, бачити поклони і принижене згинання. А коли хто, йдучи або їдучи дорогою, не поклонився Гердлічисі або взагалі не зняв крисані перед будинком пана мандатора, — Гердлічиха пишала, бризкала слиною, бігли двоє-троє пушкарів, валили сторопілого чоловіка на землю і всипали двадцять п'ять нагаїв. Се була норма компенсації за непошановання.

Мимо катуша теж не можна було пройти, аби чого не сталося. Коли йшов чоловік і дивився на катуш, вартові пушкарі гукали:

— Ей!.. Що поглядаєш? Ци не співника маєш ту йкого?

Коли хто попадався такий, що огризнувся, — хапають, б'ють. А ідеш мимо і дивишся в землю — знов ричать:

— Ей!.. Що борзо так біжиш? Що очима землю риєш? Мабуть, сумліне нечисте носиш? Ану-ко, дайте му, браччики.

І далеко верхом обходили люди Гердліччину хату або понад самим Черемошем: тулилися стежечкою, в воду лізли, аби не попастися на очі.

Але зате вже як хто догодив Гердлічці — мав право його наслідувати. І багато підлоти, багато огидливості привив людям на Гуцульщині пан мандатор Гердлічка.

Велику мав силу. А надто видко було її в найболючішій місці Гуцулії — в некрутації. Мандатор одним своїм словом міг кого хотів увільнити від військової служби. От бере впрост за руку, веде пріч. «Іди — додому».

А коли йому хто з комісії скаже що впоперек, у нього одна лиш відповідь: «А з ким же я буду гори боронив?»

І ради того, ради вибавлення синів із пазурів того смока, служби воянцької — повзали люди перед Гердлічкою, по-собачому заглядали в очі.

Такі-то були владики Гуцульщини. І от коли загриміло ім'я Марусяка і то так, що аж «вища власть» о тім дещо почувла, прийшов до пана мандатора якийсь папір, мабуть, не солодкий, бо зараз же післав Гердлічка по Юріштана і кричав на нього:

— Мой! То я тебе на то в люде вивів, аби ти з молодих жінок цілувався? А то, що опришки скоро мене самого у моїй власній хаті будуть грабувати, то тебе не обходить ніц? Щоб мені сю хвилю порядок був! Щоб я більше нічого не чув про Марусяка, розумієш?! А то...

І от Юріштан ганяється з того часу за Марусяком, але не годен імити.

XVII

То все розказав Марусі опришок там, на потоці, в солодкі хвилі побачення.

Слухала тої мови, як журкоти потоку, лиш іноді затримуючися увагою на оригінальнім яким звороті, на дивнім факті; здебільшого ж попросту не вдумувалася, не підкладала реального значення. Лиш чари, чари, чари... Якусь дику свободу, якусь безграничну поезію вільної воленьки в шумі лісів, в пісні буйній, в звіриному крику на пустинній полонині.

Коли опришок, блишучи очима, оповідав о смілім орлинім нальоті на місто, на двір, — Маруся тремтіла, мов сама мчалась конем, мов сама стріляла, окутувалася димом, а опришок виростав на лицаря свободи, п'яного солодкістю життя, надміром земних утіх.

Не крив він того надміру перед попадею. Весело регочучи, оскалюючи білі зуби, оповідав він про свої безконечні любовні пригоди, і тоді жіночі імена звучним каскадом сипалися з його вуст, переплітаючися з деталями страсті, сльозами, розпукою, а все разом авреолю якусь творило доокола красивої фігури опришка і кружило Марусі голову.

— Ой, та кілька ж їх у тебе було! — сміялася вона, а в тім сміху було трошки болю й трошки торжества.

І уходила додому зрушена, з солодкою втомою по тілі, з хаосом недодуманих думок, непрочутих почувань. Очі то розкривалися широко, мов хотіли що зрозуміти; то притьмивалися довгими віями й снили сни наяв; віддих частився, солодкі

мари пересувалися неясними контурами в хвилястих туманах. І поезія, і звуки, і образи — все зрушувало, все розкривало схований гарячий смисл і усміхалося з глибини призивним усміхом.

А опришок все далекий, все коректний, як принц, все жаркий у словах і холодний в руках. Кола заточує виром малящих слів, регоче, як фавн, розбризкуючи заклики, мов воду русалкову під промінь місяця, іскрячи, блищачи й запінюючи, — а сам сидить далеко, на холоднім камені, і сам холодний, як камінь.

Але прийшов нарешті й той день, коли камінь присунувся, опришок сів близько і торкнувся плечем плеча... А голос став таким м'яким, вкрадчивим... Слова були все ті ж самі, але як він говорив їх! Голос, голос!..

І Маруся почула, як крутиться у неї голова, як туман застилає очі... хочеться похилитись, упасти... І як і той, що замерзає в полі, знає, що загине, коли засне, і бореться з усіх сил, — так Маруся.

Встала, мов зірвалася з місця. Прощалася.

Хвильку, одну хвильку довше затримав опришок її руку в своїй, а їй здалося вже, що то ціла вічність. Вирвала руку й побігла.

І добре, що не оглянулася. Бо побачила би перекошене, потемніле лице опришка, почула би, як скрипить він зубами.

В сю ніч вовком голодним ввірвався він до своєї любаски, лякаючи молодицю безумством страсті і шаленими своїми вигадками.

Шез спокій Марусі. З того дня ходила, мов затроена. Чула, що вже не має волі, що вже мусить іти, кидатися в якусь безодню з закритими очима, щоби потім, там десь, в огненній глибині, підхоплювали її чиїсь могутні руки і робили з нею, що хотіли.

Ночей попросту почала боятися. Боялася своїх розпалених мрій, свого огнем пересиченого тіла і самотнього ледяного ліжка. Коли б доторкнувся тепер до неї о. Василь, — кричала би на голос і відбивалася б ногами. Але, на щастя, її хоронило мнине положене.

Так довго тягнулися не могло. Щось же має статись нарешті! То нехай стається!

Тиждень цілий перемучилася Маруся, до крові кусала собі губи, а не йшла до потоку. Уявляла собі до найменших подробиць, як сидить тепер Дмитрик, обіпершиися на бартку, як дивиться горящим поглядом на камінь, з-за котрого зви-

чайно появлялася Маруся, як слухає вовчим вухом найменшого шелесту в лісі, які тіні перебігають в сю хвилю по його лиці і як пізно ввечері, не дочекавшись, сумно встає з каменя і цілує те місце, де стояли її, Марусині, ніжки.

Ї гнати серною хотіла через верхи і каміння, упасти на груди і плакати, але стримувала себе тяжким окриком:

— Стій! Будь тут!.. Вари кулешу. Маленька вутла душа не могла витримувати боротьби. Маруся бігла в садок, під свою любу остогидлу яблуню, заломлювала руки і звала, звала на поміч.

О, нехай би прийшов хто-небудь і розказав, пояснив! Або прибав би на хрест, рвав тіло, палив свічами. Нехай приходить люте, жорстоке, яке хоч, — аби лиш винесло відразу з сього моря ігол, що лізуть у душу з усіх боків!.. Ї стогнала, затиснувши зуби, а потім бралася рукою за чоло... а потім... бігла пріч... мимо церкви... далі... далі... у потік... на камінь... Дмитра не було...

Чи, переcheкавши тільки днів, укучився й перестав? Чи зовсім не чекав ні одного разу? А що, як зловили його і сидить тепер десь у катуші? А що, як умер?..

Роєм крутилися думки в голові і обезсилювали. Крикнула б: «Прийди!.. Прийди, коханий, бажаний, прийди!..» — але знала, що не почує. Бігла б сама — не знає куди. Тільки він, отсей вічний хранитель вічних тайн, камінь, мохом порослий, — тільки він еднав їх і був мостом. Більше немає дороги, пустиня.

Ї сіла на нім, на сім камені, й чекала.

Заспокоювалася поволі. Немовчно тікали маленькі хвили пересохлого потоку, і кожна з них уносила з собою крапельночку дівочого горя. Заколисували тихі пісні лісу, в снопочок маленький звивали тривогу й уносили пріч, а з-за синіх просторів, з невидимих царств на безшумних крилах приносили тиху благовісницю — журбу. То лиш осики листочок падав на голову, а здавалося, мов елей всезцілющий пролився, і питання рідив, і давав відповіді. Ї родилися вони, печальні відповіді, глибоко-глибоко в душі, збитою купою підіймалися наверх і викреслювали, викреслювали одно питання за другим. Ї зникали, розпливаючися, дрібні вороги у тьмі і лишали місце... лишали місце для одного величезного нерозрішаного питання:

— Боже! Пощо я живу?

Чула всею душею, що могла би жити лиш у щастю — а щастя не було докола. Блиску, сміху, здійснення мрій, тан-

ців веселкових — а замість того треба жувати твердий, як підошва, глевтяк буденщини. Ї страшно вертати знов до тої ненависної плебанії, до тої ховзької калюжі, до тої безмірної нудоти, вічної, непереривної, тягучої нудоти.

— Пощо, пощо, пощо?.. Вічно свині, кава, слуги, калачі, хавтури, і то все в атмосфері вонючого поту о. Василя. Ой!.. В Черемош, чистий святочний Черемош кинутися, щоб обцілував прозорчистою хвилею, заколисав у мрійнім сні, а потім виніс би трупа на Чорногору і бережно, як плащаницю, положив на високій скелі. Ї злетіли би ся орлами полонинські чорні хлопці, стали би на коліна в великім крузі, дзвенячи топірцями похоронну піснь. А відтак громом вистрілів наповнили би простір — і в тих пахущих ладанових димах розтопило би ся змучене тіло, шезло б у відблисках блакитних небес, а на тім місці уросла би квітка біла...

...Довго сиділа. Не помітила, як і сонце зайшло, як темніти почав потік, як зникла, сховавшись, мало топтана стежка у лісі.

Ї коли встала, оглянулася — мов по хоробі тяжкій, все відмінилося доокола. Тихою стопою в благоснім отупінню якісь ішла, всепрощаючи й благословивши, — і кілька день потім ходила, мов послушниця в переддень великого таїнства постригу. «Отрицаєши ли ся?» — «Отрицаюся»...

Ї не кликав її потік, сні не мучили. Спала мало, але спокійно. Мов вигоріло все в раптовнім вогні і росло тепер... до слідуєчої бурі...

Але коли зрозуміла нарешті, що се вже кінець, що не опустять уже її привиди, що лиш дають їй хвилевий спочинок, аби відтак рвонути ще сильніше, — стала безпорадна, попустивши безсилі руки, а горящим поглядом шукала в куті спальні опришка, щоби кинутися на коліна перед ним і кричати:

— Бери мене, роби зі мною, що хочеш, — лиш позбав мене сеї муки, сих наворотів незрозумілого шалу. Топи мене в воду. От так, візьми за шию і дави, дави, — і, мов вирвавшись з чийхось рук, побігла на потік. Там сидів опришок.

Ї... лиш устав. Не крикнув, не схопив в обійми, не схопив — а лиш устав...

Де він навчився такої тонкої гри, як умів не взяти ні одного фальшивого тона, — сам не міг зрозуміти, сам собі дивувався. Великі, мабуть, змоги були заложені в душу сього опришка...

Але сьогодні не витримав. Сидів близько, говорив пошептом, а в Марусі завертівся весь світ перед очима. Крутий,

мощний запах кожуха й мужеського тіла різав їй ніздрі. Лиш напором волі стримувала себе, аби не впасти на груди опришкові й не зашепотіти:

«Цілуй... цілуй...»

Зрозумів опришок. Тихим рухом обняв, похилив навзнік і впився губами в губи... Все закрутилося в імлі... став час... наступила вічність...

Але перетяг струну опришок. Рвонув сорочку на грудях — і, мов ужалена змією, скочила Маруся на ноги.

— Пріч!..

Відступив опришок на два кроки, зупинився на одну непомітну хвилю. Загнали в очах звірині вогні, розум щез, кинувся — але став. І над ним було вище щось...

— Що хочеш робити, опришку? — вся тремтячи, в півсвідомості питала Маруся.

З уст опришка готово було зірватися слово, котрого він уживав, коли його так питали другі дівчата, але заціпило. І замість того говорив щось лагідне, в чімось просив вибачення, в чімось каявся, щось обіцяв навіки, а сам чув, що се лиш несвідоме продовження свідомої гри, а сам чув, що нічим, жадним напором, жадним натиском не міг би так легко покорити й обеззуржити.

Маруся сіла на камінь. Хотіла було піти додому, поки ще світло, поки ще нема ночі, але сіла...

І слухала тремтючу гаму схвильованих звуків, чула його голову коло своєї, не виривала більше руки... не виривала більше руки...

А ніч прийшла. Відьма. Непомітно прийшла на крадіж, одвічну крадіж дівочих вінків. Обманами окутала м'якими, вартових поставила і зашепотіла ядовитим шепотом відьма: «Ніхто не побачить... ніхто не дізнається... ніхто, ніхто...»

...І затих потік... віддалився далеко-далеко... Теплі хмари спустилися на землю... непрозорими стінами стали дооккола... затрубили в незвучний ріг хранителі тайн...

Уже не видко лиця, лиш чути його жар... і град поцілуїв, і міцні руки обвилися... уже навік... навік... не розімкнутися більше їм ніколи...

...Шепотіли в тінях листів, а не знали — ніч ще довжиться а чи наближається день. Потік знова прийшов і говорив, але не о тім. Маруся лежала на дні темної безодні в божественній утомі, і не хотілося рухнутись ні одним членом. А опришок — і клякав, і обіймав, придавляючи усім тілом, а відтак сідав близько-близько, брав Марусину голову в руки і

цілував, цілував тисячу разів, у трепоті, в безумстві, спішаючи, мовби планета мусила тікати вже пріч і ніколи вже більше не вернутися на це місце. І нараз він крикнув:

— Шо се?! Кров?

А відтак... без віддиху...

— Так ти була дівков до сегонне? Ой га, небого...

А Маруся... Маруся теж чула, що вона була «дівков до сегонне», але тепер перестала. Щось шепочучи, підгорталася ближче до опришка, а він хихотів.

Смішно було йому з єгомостя, що наставляє сотні пар до тайнства шлюбу, а сам того тайнства не розуміє.

XVIII

Відтепер все стало ясно. Не треба!

Не треба ні тої плебанії, ні тих слуг не треба, ні оповідань баби Гафійки, ні прісних пестощів-старої їмості. Є цар, є владика, є його царства, а решта — лиш декорації та нудні аксесуари.

І нічого не розуміла, і нічого не хотіла розуміти. Вдень ходила, мов уночі, вся отуманена, вся в radoщах бурних. Нараз ні з того ні з сього кидалася на Оришку і душила її в обіймах, цілувала, а потім відводила у куток і шепотом питалася:

— А чи давно ти бачилася зі своїм Васильком? Дівча шарілося, закривалося рукавом, гадаючи, що їмость підсміхуються або хочять сварити, але їмость хотіла лиш слухати, слухати повість трепоту першої любові, чути, як переживали то інші, — чи так, як і вона, чи, може, інакше. Раз хотіла було навіть стару їмость запитати о тих перших, років тридцять тому назад минулих моментах, але, на щастя, повстрималася. А стара їмость дивилася на всі оті вибрики й тішилася, що буде мати скоро онука.

— Лиш дивно, що на фігурі не помітно нічого. Впрочім, трафляється й так, трафляється...

Для Марусі все стало іншим доокола. Ї гори, і небо, і люди. Свято було. Синь глибоких проваль на далекім верху радісно сміялася до Марусі, лист тріпотів у захваті, і потоки, і Черемош — все святкувало, все стало прекраснішим в тисячу разів. А сонце, сонце!.. Моря багатств розливало, теплом і щастям наповняло кожну билину!

Вже не знала, що він говорить, опришок, не чула окремих слів, не розуміла гадки — лиш упивалася музикою голосу,

лежачи з півзакритими очима, з застиглою м'ясою усмішкою на устах. Чула силу побіч себе, тверде залізне тіло, чула незнану розкіш і пила, пила її жадібно, безумно, як земля, як природа. Стратила волю, стратила свідомість часу, розуміння добра і зла, дала себе на розбурх інстинктів: най і ведуть, най і бережуть, несвідомі приятелі, най криють її прихід уночі, замітають стежку до потоку.

І вони оберегали. Ніхто нічого не знав, ніхто ні о чім не догадувався, нікому і в голову не приходило.

Раз опришок прийшов не такий, як завше. Задумчиво сів, в очах було видко якусь непевність.

Чув свою владу над Марусею, але не знав границь сеї власті. Не міг привикнути, не міг освоїтися. Всі жінки, яких він мав досі, були гуцулки, от прості собі гуцулки, але се, рахуйте лиш собі, — пані! Таки що не кажи — лиш пані, та й вже. «Там кіло таке біле, йк будз, а пишне, браччику, — міри нема».

Але от тепер мусила наступити якась зміна. Товариші дали знати, що вже годі, доста безділля, пора відробляти згаяний час.

Значить, треба йти звідси. Ще пара день — і треба йти, треба кидати цей розкритий пуп'янок рожевий.

І опришок задумав щось. Хотів було розпочати здалека, хотів підготовлювати, утворювати відповідні настрої, але то була занадто забавна робота, і замість того — бухнув відразу:

— Зоставай си здорова, Міцько солодка! Декуват ті за цулуванечко, за мовочку-розмовочку, за нічки твої.

Маруся видивилася на нього, нічого не розуміючи.

— Що ти говориш?

— Ає, шо говорю. Я говорю, шо:

Вже ми коник вороненький
Копитками йграє,
А срімними підківками
Мураву вриває,
А фостиком золотеньким
Сліди замітає.

Пишуть д'мені побратими дрімненькії листи: «Ой га, — кажуть, — пане вотамане! Не на те ми на вотаманцтво тебе клали, аби ти з файнов любков цулував си, а на то ми тебе на вотаманцтво клали, аби ти нами провадив та й пореєдок нам давав».

Маруся все ж не могла зрозуміти відразу.

— Та що таке? В чім річ? Що ти говориш?

— Те, що чуєш. Маю йти відцив. Вже сми си забарив по-ренно отут із тобов через тоті смуччі очі. Вже пішли-полинули поголосочки про мене, а моє таке — сама знаєш іке. Йк імут — присилє добре. Ой, добре присилє! Вже не меш тогди цулувати.

Все те робило на Марусю вражіння грому з ясного неба. Як, що, звідки?.. Хто це хоче відобрати у неї оці хвилини забуття, безпам'ятного щастя? Хто вирвати хоче з вирів кохання?..

Старалася осмислити. Серце затихло в грудях. А опришок сидить, близько нахиляється, півговорить, півспіває, заглядає в очі. І пісня його про розлуку, про віковичну тоску, змію люту...

Маруся заплакала. Стооким потвором глянула на неї ну-да плебанська і перекривила. Знов!.. Знов те саме, порожне-ча безмірна! Але тепер вже не буде сил все те знести, не буде сил витримати.

І плакала рясно, дощисто, дрібонькими словами говорила, жаліючися комусь на кривду, на образу незаслужену.

Опришок обіймав, голубив, щось приговорював і пестив. І сими словами, і обривками пісень то заспокоював, то знов доводив до рясних теплих сліз, а потім, коли Маруся вже виплакалася і сиділа зламана, тяжко задумана, — сказав два слова: «Їдь зі мнов...»

— Їдь зі мнов, — говорив хвилюючися, — ачей же ше й нам із тобов місяченько засвітит. Ачей таки ше й нам із тобов сонічко загієт. Шо тепер на полонинках — рай. Ци хтіла би-с із'їсти шо — я ті всего нанесу аж із самого Косова, що лиш твоя душа забажит. Хтіла би-с файно си носити — такого ті лудіня мудрого вистараю, шо най цісарова сі сховає. Коні меш мати такі, ек у пана мандатора, а на слуги всі мої легіні ті стануть і я сам напередовец.

Півсвідомо слухала тих шепотів Маруся. Обняла однією рукою опришка за шию.

— Не треба мені ні лудіня твого, ні коней. Треба мені лиш твоєї любові...

— А ци я ті не люб'ю?

— Так, так, але... видиш... Паде чоловік у пропасть. Глибоку, бездонну. А летячи, ухопиться одною рукою за корінчик. І повисне на нім, на тім корінчику. І висить, і господа бога молить: «Умоцни, боже, корінчик сей, бо зависло на нім жите людське...»

Опришок не розумів.

— Ну?

— Ну, от і я... Лечу в пропасть. На твоїй любові зависила і долю свою, і життя, і все... Поможи ж мені утриматися.

І сумна щирість сих слів, і глибина, що почулася в інтонаціях голосу, то злякало опришка.

«Ой га! — пролинуло у нього в голові. — Ци не колесо млинське я си на шию вкладаю?»

А потім трухнув головою, повторяючи свою любиму приговірку:

— Все байка — коби лиш ми здорові! Вже... йкос...

І не образив ні одним необережним словом, не злякав ні одним рухом. Як голуб воркував цілий вечір, приспівував якісь колисанки, грав на флюері і говорив, говорив, говорив, мов певно знаючи, що його бесіда має щось із чарів у собі.

А коли прийшов час розставатися, піднявся, випростався в увесь свій могутній зріст.

— Ну? То йкий же в нас буде рахунок із тобов, молодичко?

Ой упали кежки зимки
Понад полонини —
Заплати ми, файна любко,
Шо ми си любили.

Не грошима, лиш самов собов. Даю ті добу на роздуму. Єк любиш, — кидай свого попа, йди вночі суда — я вже му тримати коня недалічко, подамо си на Чорногору! На простори полонинські!.. А йк-єс усмакувала в книшах та в сандарах попівських — декую ті за свою пайку, решту най піп доїдат. Не згадуй лиш нашої розмови, до цього каменя не ходи, бо мут те згадки їсти гірш чірвака неситого. Спи нічми кріпко, сни від себе гони, аби не замучили. А попа свого вбіймай дуже-дуже — най ті си здає, шо то Дмитро Марусек, шо вмів тебе так цулувати, вбіймати. А тепер — гости здорова!

І не встигла отямитися Маруся, як опришок у два скоки був уже у неї над головою. Ухопився за гілку смереки, випнувся — опинився ще вище. Махнув крисанею:

— Я чкаю! З конем! Вийдеш — добре, не вийдеш — друге добре. Тогди хіба бери на памнетку цесе пюрце — най хуч дурничков мене згадаєш.

Вирвав павине перо з крисані і кинув. Воно летіло капризним зигзагом і впало коло самої води. Маруся борзо схилилася, аби підхопити його, а коли підняла голову, — опришка вже не було.

Щез. Трищало галуззя угорі, котилися дрібні камінці.

— Чекай! Дмитре! — крикнула.

Довгим призивним свистом відповів опришок і — все стихло. Маруся сама лишилася в лісі.

Зробилося страшно. Ліс відразу став ворожим, і в шумах його чулися погрози. Віти простягнулися хапати, з-під каміння змії виповзали. Ще хвилинка — і стане впереду хтось оброслий, безформений, обрубаними ногами загородить доріжку, простягне криві руки і зарежоче.

Вся похоловши від незрозумілого жаху, через три камені відразу скакала Маруся, бігла, бігла, притискаючи лиш павине перце до грудей. А за нею гналася в беззвучнім топоті тисяча лісовиків, всі старі пні підскакували, усе коріння з землі підіймалося, а невидима сила каменюччям гупала услід, та таким великим, от ік би стів¹.

XIX

Уже знала, що піде.

Лиш ступила ногою на брудне подвір'я, лиш почувала, як о. Василь сварить когось в оборі, відсапує, пригадала, що, певно, трясеться у нього воло під молодим, але вже оstarкуватим лицем, — і вже знала, що піде.

Проганяла від себе цю думку цілісіньку ніч, очей не змруживши ані на хвилю, але відогнати не могла, і в'янула, і покорялася. Хотіла лякати себе будучиною, але картини виходили нестрашні, блідонькі, і пригадувалася бутна фраза Марусяка: «Хто ме знати, що буде? А поки що — гулеймо, любко!»

Ставав легінь перед очима, як живий, — і все закручувалося в непримиримім танці, шаленім, запіненім. Не дишучи, розкривала очі в тьму, а коли пригадувала собі, як там, у своїм покою, хропе тепер о. Василь і слина тече йому з кутика губ, — готова була в ту ж хвилю скочити і летіти до свого Дмитрика й кричати: «Де кінь? Де тисяча коней? Нехай несуть мене далі, далі, за Чорногору, щоб не чути мені нічого, не бачити, не знати».

На слідуючий день встала вся розбита, з великими чорними крутами під очима. І ходила затроєним привидом, кочела си поміж чотирма стінами, як камінчик по столі. Не було страху, вже би їхала хоч зараз — коби лиш все те відбулося якось без неї. Щоби хтось прийшов, узяв за руку, вивів, посадив на коня, цикнув.

¹ Стіл.

Чужі всі були, чужі доокола. Вороги. Знала, що якби по-пробувала розказати кому-будь, от хоч би цьому спасителеві, що стоїть спижеве розп'яття на столику, — то й він би зрадив. Стара їмость кричала би на все село, о. Василь ливами би в'язав, а слуги з кіллям обістали би доокола і грозили би сокирами.

Ї ненавиділа всіх, і нікого їй не було жаль. Най лишаються, най знають, як то їм буде без неї. Ї ходила, оглядаючися, мов затравлений звір, боячися кожного уважнішого погляду; всі здавалися їй скритими шпіонами.

— Ага, ага... Поглядаєш так, мовби то й нічого, а чортову думку маєш. Дивишся — чи не беру я з собою чого в дорогу. Не бійся, не бійся, нічого я не буду брати. От так-таки нічогісінько. Нехай веде мене голу, коли любить. Я не маю віна, піп не напрутав для мене. Най бере мене голу. Коли люблять, тоді одежі не треба. Одежі треба по любові, а я не хочу. Хочу любити без кінця, хочу умерти в любові.

Вийшла на церковну царинку.

Злетів спокій на душу, утихомирення. Рівно тепер стелився шлях впереду. Не хотіло би ся лиш обману. Що от тихцем викрадатися, вікном лізти, затримувати віддих — фе... Ліпше би піти, стати перед ксьондзом і сказати: «Отче Василю! Ми з вами не дібрана пара. Бог велів мені бути матір'ю, але не від вас — чи ж диво, що я піду за батьком своєї дитини. Не спиняйте ж мене і забудьте, коли зможете...»

Так би сказати. Ї поцілувати в чоло.

Але се ж неможливе! Та де!.. Злетіло би ся ціле село, сто погоний пігнало би усіма грунями. Відбивали би, рвали би з рук, кров би полилася. Ні, ліпше вже так. Хоч і не гарно крадьки, але що ж, як інакше не можна.

Сіла, підперши голову рукою. Рівна утома млавила тіло... так би ся спало...

Десь вулицею іде п'яний гуцул. Се Тимофій. Певне, вже посварився з кимось з роботодавців і от тепер викрикує свою досаду. Ї чим далі відходить, тим дужче кричить:

— Гадаєш, багачику, шо ті не прийде на біду ніколи? Не бій си! Сороківці тоті не допоможут, ік прийде си вмирати, ае. Зійде й на те смеркь із неба сетого, буде потинати та ще й добре. Бо то над багача нема биршого грішника у свікі. Людочки-и!.. Йк бесте знали, йкий багач грішний перед господом богом! Бо він не нашої віри, він песячої віри. Він ек слугу токмит, то на таку симбрилю, шо най би го шляк трафив. А витак, ек недогода — гет проганеє та й вже. Та ще добре,

їк ребро ті не поломит! А ти йди з хати, ек не вмий, та й нема ті ні поради, ні розради.

Якийсь газда крикнув йому з двора:

— Шо, Тимофію! Уже?

— А вже, брачку, вже-е. Іду дзвонити по багацькій душі. Ви, люде, їк умре де багач, кличте мене дзвонити: то ми раз люба робота, ае. Лиш я вам шос іскажу: му дзвонити, але їк сеті посторонки дадуть сі вфатити. Бо то не гадайте собі, люде, — не до кожного грішника дадуть си ймити посторонки, ой не! Я правду кажу, кобих так здоров, бо я вже знаю. А їк цес проклетюк гигнет, шо мене вигнав, то ретенно си не дадуть, бо цес ме мати на тім свікі найбиршу трепоту. Бо то пес, а не чоловік! Найбирший котев йому дадут на тім свікі, найгоречішу цмолу.

Тепер уже кричав так, мовби йому платили. На дзвінкіших словах натужувався весь, червонів і бризкав слиною. Не ставало йому горла.

— Та то пес, а не чоловік!.. Я в него робив, бог дай би йому бирше не діждати, аби в него крискенин працював. А він чим мене годував? Бурешков з чірваками? Мой!.. Так ти так слуги гудуеш? То такі багачі ув нашім ув селі? То бінний го обсапає, й сіно му зробит, і маржину перелітує, а ек узимі йди до багача, то він те у віконницю ме котюгов тровити. Та на жінку кричит: «Замкай, жінко, браму, бо гість файний іде. Зголоднів уже — іде за зерняти». Та прийди д'нему, а брама підбита, а кутюга остатні холошні дрет. А най-ко божа весна лиш настане — ого! Тогди зблага багач говорит, ой зблага! Тогди берет бука в руки, та йде від псів боронити, та ше на кутюшку сварит: «Ги, встекла би-с! Завостро пантраеш порогів. Най ідут люде до хати, були би здорові. А то через тебе й моя травка не роблена буде...»

Маруся слухала, прижмуривши очі. В тихім повітрію кожне слово було чути, як коло вуха. Сонце виглядало з-за дашка й так приємно гріло в спину. Вигідно якось сілося... заплелися, заснувалися сіті перед очима... якась трава колисалася... жовті птахи безкрилі літали...

...І прокинулася лиш тоді, як стара їмость, лагідно торкаючися плеча, будила:

— Марусе!.. Що се ти прийшла під церкву спати?.. Ото, господи!..

Маруся півнепритомно усміхнулася.

— Іди додому, голубко. Де ж таки то видано? Ото, господи!.. Ще би хто побачив, не дай, боже... Іди, іди до хати. Я посте-

лю тобі, та заснеш. Мабуть, не спала сеї ночі, правда? Ну, йдім же, йдім, — і вела, і підтримувала, мов тяжко хвору.

Стидно... Стидно стало Марусі від сих ласкавих слів, від сеї печаливості. Так би й кинулася на шию, так би й крикнула, ридаючи:

— Ох, не жалійте мене, не жалійте!.. Багато зла хочу я вам зробити. Не плачте, бо будете ще другими сльозами плакати. І не голубте мене, бо скоро будете проклинати.

Але стрималася, не сказала нічого. Їшла покірно, далася положити.

Стара їмость причинила вікно, щільно затуляючи кожну дірочку, куда би могло прокрастися сонце. Потім вийшла навшпиньки, і чутно було, як вона зацитькувала шепотом наймички:

— Та замовчїть же ви, бога ради! Що на вас напало? Їмость сплять, а вони... Ото, господи, — не дадуть і заснути.

Але дівки, шкробаючи бараболі, вже не могли втриматися, і як тільки стара їмость виходила, порскали сміхом у рукави і тупотіли босими ногами, задихаючися.

XX

Маруся не спала. Серце нило одностайним рівним болем. Мов приготовлялася до якогось неминучого злочину, до якогось доконечного святокрадства. Хотіла би бути терплящою, але що ж робити, коли вже так складається.

— Пощо він дав мені добу на роздумування? Чому не пірвав, не кинув на коня, не погнав? Я була б тоді невільницею, а не грішницею. А тепер — сама, сама йду до розбійника. А не йти — не можу.

Знала, що якби рішила не піти, то хіба би мусила відразу й руки на себе наложити. Все одно опришок, як демон, мучив би її привидами півночі, омерзив би кожен крок в домі, затруїв би повітря й їжу. Тому йшла.

— Може, я не знайду того, чого шукаю. Може, проклену сама себе, і світ увесь, і годину ту, в котру рішилася йти, — але мушу. Мушу.

Корилася.

Тихо бриніла заблудькана муха на шибі. То замовкала, повзаючи по склі, то знов співала фальцетом, заплутавшись в складках занавіски, а коли попадала в щілину між рамою й склом, дзижчала нервово і спішно. В покою пахло воском і якимись травами.

Лежала з одкритими очима. В одну ніч з лепетливого метелика виросла жінчина, поглибилися очі й ріжчою стала лінія уст. Уже входила в світ, несучи й своє «я»; уже перестала бути неодушевленим предметом для переносування, перекладування, цілування... «А я? — мов спитала твердо, усією своєю істотою. — А мене хіба не треба запитати? Де ж моє — «хочу»?»

Витягнулася. Прижмурила очі. Вчора ще не вмiла важити, не знала цiн на життєвiм ринку; сьогодні вже важить — і поволі приходить свiдомiсть кiнечностi.

Свiдомiсть кiнечностi! Приходить, заволодiває і не лишає вже мiсця найменшому ваганню.

— Так мусить бути. Я не знаю чому, але так мусить бути і так буде.

Ї вона не малювала собі будучини ані рожевими, ані темними фарбами; попросту не хотiла пiдiймати завiси. Цiлком покорилася, вiддалася — і це заспокоiло.

Стара їмость входила пару разiв, тихо, тихесенько прочиняючи дверi. Маруся прикривала тодi очi й чинилася сплячою. Старушка хрестила невістку здалека дрiбним хрестом і ще тихше виходила прiч.

Маруся не встала й до вечерi. Важко було би бачити мужа. Він ще мiг би запитати, чого вона така смутна, а вона могла би вiдповiсти: «Бо сеї ночi тiкаю з опришком у гори».

Роздяглася, лягла. Спала вона тепер в окремiм покоїку, бо так ще давно зарядила стара їмость. Бабця було прийшла, сiла коло лiжка, хотiла побалакати, але Маруся сказала, що чує себе не зовсiм здорово і потребує спокою. Се було жорстоко трошки — але що ж робити?..

— Ну, то я лишу дверi трохи вiдчиненими, добре? Бо як випадком треба буде тобi що уночi, то аби я могла борзенько прийти, — добре? Або я ляжу тут, у тебе, на сiй канапi, — добре?

— Нi, нi, бабцю. Їдiть собі й лягайте цiлком спокiйно, а дверi крiпко зачинiть. Я чую, що жадної небезпеки нема, лиш спокою хочу.

Переглянувши вдесьтеро, чи все є, чи не бракує чого, вiйшла нарештi стара їмость, але Маруся знала, що вона не раз ще пiдiйде на пальцях до дверей і буде надслухати, притупившись вухом.

От і почалося!.. Почалося воно, безсонне, безкiнечне темне чекання. Треба вичекати все: і нiм, вилаявши по останнiй наймита за конi, ляже о. Василь; і нiм стара їмость вiддасть

всі прикази на слідуючий день, перемовить усі молитви і ляже нарешті на скрипуче ліжко; нім наймички перестануть торохкотіти ложками, посудом, наколять трісок на завтра, гупаючи поліном об дошку так, що аж хата трясеться; і нім полягають потім на купі свого лахміття, і позатихає хихотіння з-під верет, і зморить сон, корявий, як шкіра підшовна; і нім пес перестане, гримлячи ланцюгом, гризти кість, а кітка, за днини ще забравшись на стрих, перенявчить у різних кутках, беззвучно перебігаючи, а відтак, шкробаючи нігтями, спуститься десь по стіні й скочить в м'яку пропасть.

Тоді затихне все в плебанії... Темні хмари котитимуться небом, не зупиняючися над закинутим у середгір'я селом, а коло церкви диким первобутним ревом густиме сторож у ріг. І дивні звірячі звуки гвалтовно й безтолково будуть рватися в усі сторони, продираються, в ліси вверх потоками і долетять до Дмитра...

...Він сидить уже, окутаний привичним укривалом ночі, сидить на великім каменю-жертвеннику, утопивши безрушні очі в білий гребінчик піни. Зупиненим кавалком блискавиці блищить стволіна кріса за плечем; придавивши мох собою, лежить поблизу важка бартка, а десь вище у лісі, на мокрім від потаємних джерелець плаїку, стоїть прив'язаний кінь і пряде ушима, прислухаючися.

...Тихо зсунеться з каменя чорна тінь... упаде на руки опришкові... Він здушить в обіймах, розум відбере поцілунком і так, цілуючи, понесе високо... Се буде вона, Маруся...

І ся гадка уже запалила, уже відогнала всі останні, уже хорою нетерпеливістю наповнила кожний нерв. Вся напружилася Маруся. Лежала без руху — а мов бігла на гору скільки сили. В висках стукало молотками, мозок вертів шалений вир обірваних слів, проскакував глупий мотив гупої польської пісеньки, а все покривав, все давив собою трикутний топт: Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та!..

Галопував невидимий чорний кінь, і дзвеніли стремена, мов дзвони церковні, і гриміли вистріли з пістолів. А коли настала хвиля робити перший рух на постелі, Маруся не знала, що з нею діється. Здавалося, лиш поворухнеться, — і гримне стеля, захитаються стіни, і ліжко полетить в безодню кудись.

Мов гострим ножем, різало поволі протяжливе скрипіння ліжка. Маруся затисла зуби... А ще ж убиратися, а ще ж відчиняти вікно, лізти. Скільки звуків, яка маса звуків!.. А вікно на защіпці, буде торохтати, як гармата. Треба було приготувати все за дня, дурна, дурна...

Почала було одягатися, але не могла. Руки дрижать, показують зуби, взагалі буря шелесту й шумів. Ні, вже ліпше надворі одягтися. От треба вікно відчинити. Вікно!.. Вікно!..

Се ворог був лютий! Се був доноситель! Не умолими його і не вмилосердити.

Бралася за нього ніжно, як за новонароджену дитину. Всю лагідність свою перелила в пальці — і отворяла...

Але вікно було старе, давно забуло молодість і її пориви — де йому було зрозуміти. І зарипіло паскудним старечим ехидним рипом, от як злобні старі черниці ловлять на гарячій учинку молодих послушниць і хихотять потім, бризкаючи слиною, шиплячи змією, випльовують гострі жалючі слова.

І, зачувши перші звуки того скрипіння, з невимовленим прокляттям рвонула Маруся вікно, мовби, розмахнувшись, в лице ударила.

Смілих бояться. Холодне вогке повітря одразу війнуло на Марусю і окутало, наче простиралом. Зітхнула повно, широко.

От тепер уже найголовніше зроблено. Блазка, спідниця під пахвою. Взяти б хіба ще черевики. Впрочім — най лишаються, ніколи буде їх узувати — вже ж пізно. Впрочім — уночі можна ногу наколотити. Ліпше візьму.

Стала коліньми на підоконня, спустила ноги і повисла. На обнажене тіло віяло холодом від землі й роси. Шукала ногами опори, але не знаходила; лиш між пальцями заплутувалися холодні мокрі стеблини цвітів.

— Боже мій! Я й не знала, що тут так високо!

Спускалася, скільки могла; сорочка зачепилася за гачок віконниці й піднялася. Маруся висіла гола. Жах і стид обхопили її. Скочила вниз, боляче ударилася об щось гостре ногою і соромливо закуталася в сорочку, оглянувшись, чи не побачив хто.

Потім побігла садом, збиваючи росу, забувши біль в нозі й загублені черевики. Подол сорочки змок в одну хвилину і хльоскав тепер по ногах. Одягнутися б... Ні, ні, ні... Не тут, не тут... Далі, далі...

Мов півгори провалилося — завив ріг. Над самим, здавалося, вухом:

— Куги-куги-куги-куги-куги-куги-и-и-и-ку-у-у-у...

Потім старечий голос заспівав:

— Світе ти-ихий святої сла-ави...

Се дід дослужив уже свою вечірню до «Світе тихий». І тут лиш отямилася Маруся — куди вона йде.

Та се ж вона пішла звичайною дорогою попри церкву! Се ж вона вже коло паркана! От розвалене пресло Харучуків. Скіль-

ки разів уже лаяв о. Василь старого Харучука в церкві, зазиваючи, аби лагодив своє пресло.

— Бійся бога, Тихоне! Таже свині лазять через твоє пресло на божу царинку. Обгороди святиню, а то так по твоїй душі будуть свині лазити на тім світі, як тепер по царинці.

— Гей-га, їгомостику. Я виджу, ваші свині фурт ходє по божій царинці, та й ви їм нічо не кажете. А ци моя душа толока громацька, аби по ній свині ходили?

Так і вимовиться завжди, а пресло стоїть некиване.

Все те майнуло чомусь у голові Марусі. Вона побачила, що дід направляється в її сторону, й інстинктивно присіла, закрившись, спідницями, котрі тримала в руках.

Дід ішов і співав. Ї ся немудра стареча пісня, тремтливий голос, і сей темний силует церкви, і сі дрімлючі величезні брили гір із затихшими лісами, з дробнюцькими хатками по убогах — все те творило гармонію тихої гуцульської ночі.

— Шістдесець і сім! — голосно сказав дід, перериваючи спів на півслові й тупнувши постолом. Се він кожную ніч, служачи вечірню, обходив церкву рівно сто разів, підладжуючи так, аби сотка припадала саме під схід сонця.

— Як пізно!.. — ледве не скрикнула Маруся. — Він уже пішов! Він не діждався! Його нема!

Бігти... бігти... Чим стій. З усіх сил. Упасти до ніг старому дідові й благати: «Не затримуйте мене, дідусю. Далеко оббігати маю... Пустіть мене. Співайте далі, мовби ви й не бачили, мовби ви й не чули нічого. Співайте собі далі, співайте...»

Все ж зрозуміла, що се хіба було би безумство. Змією попозгла в росистих корчах, вся перемокнувши в одну хвилину, але не відчула нічого...

Тернами, глодами позаростав «вишний» край парканів церковних — бігла. Каміння рвало, краяло ноги — бігла. Ліс насувався темною безоднею — бігла. Бігла, бігла, без дихання, з випуленими очима, закривавлена, мокра, бігла, поки не впала на груди опришкові і не повисла на його руках, як зламана квітка.

— Бійся бога, Міцько, йка єсь! — крикнув.

А потім голубив... А так. Умів приголубити, залеліяти. Ї обігріти, і поцілуями обсушити. Умів змусити сміятися, все позабути. Бо й сам усе забув. Забув, що ранок сіріє над Єсеновом, що никнуть зорі одна за одною, що тиша передранішньою стала. Ї про коня забув прив'язаного, і за погоню, і за боротьбу... Сам одягав, всю цілуєчи, кожний кутічок тіла, і шепотів, і

обіймав... Уже зігрілася, уже сміялася щасливим смішком, уже притуляла до грудей голову опришка. Нараз він скрикнув:

— А шо діємо! Гой га!.. Таже, варе, днина! — і засичав, потягнувши повітря в себе, і схопився за голову.

А потім рвонув Марусю і, не даючи їй опам'ятатися, як ведмідь вломився в корчі, ломлячи храбуст, гілля, валячи гнілі пні.

Маруся бігла за ним. Знов бігла, але тепер уже легко, мов крила їй вирости за спиною. Землі не торкалася ногами, чуючи свою руку в залізній руці опришка. Випорхувала на камінь, перелітала через лісову багнинку і знову вривувалася в чорну глибину, без дороги, без напрямку, крутячися в шаленім колі, кличучи стволи вікових смерек до зачарованого танцю.

— Зара' буде кінь... зара' буде кінь, — шепотів опришок і тяг, тяг уперед, розтрчуючи, ломлячи все по дорозі.

Вискочили на якийсь каменистий плай. Кінь шарпнувся, перелякавшись раптового появилення.

Мов пір'їну, підняв опришок Марусю на руки і посадив на м'якенько вистелену тарницю.

— Тримай си mocno. Тут тримай си, за перед. Аби, ек кінь пошпотаєт ци, — не впала через голов.

Засміялася Маруся — так високо було сидіти.

— Поцілуй на дорогу, — шепнула, схилившись, коли опришок потужав стремено.

— Ой, нема чесу, — відповідав Дмитро, натягаючи зубами якийсь ремінець, і лиш притулився плечем до ноги Марусі і м'яко її потис.

— Вже! Тепер іми, попе, коли зумієш! — і, насадивши крисаню тугше на голову, цикнув на коня і попер вперед.

XXI

Се була шалена якась гонитва. Не людський біг, не пачнічна утеча, а чортовиння якесь.

Опришок так тягнув коня за вузду, що з рота бідної животини шматтям летіла кривава піна, хляскаючи на каміння. Сотню разів могла Маруся злетіти з коня і лиш незрозумілим чудом якимось утримувалася в сідлі і утримувала голову на плечах. Іноді скрикувала, летячи вже в пропасть, але на дорозі завше зустрічалось їй або залізне плече, або рука опришка і різко вертало до рівноваги. Маруся попадала знову в сідло і тоді реготала. Реготала, мов русалка лісова, що заплуталася в гілках.

— Та ціхо! — морщачи брови, з робленою сердитістю кричав опришок, а самого лоскотав цей сміх і наповняв радістю властителя.

— Зачкай, опришку! Зачкай, я ті щось іскажу! — натужуючися умисно голосом і підроблюючися під гуцульську бесіду, кричала Маруся.

— Нема чесу, попаде.

— Але зачкай, най те громовиці б'ють! — і реготали обоє, як два фавни.

Опришок, на збитки, одразу зупинявся. Кінь, розігнавшись в бігу, наносив Марусю прямо на високу стать опришка. Молода жінчина підіймалася на стременах, обвивала шию Марусяка руками, мов дві змії опліталися, і, стискаючи, скільки було сили в ніжних руках, пила жар поцілуя устами з уст. А рожеве небо сміялося на сході, сміялися молоді світло-зелені пуп'яшки смерічок, старий гриб під корчем гістівника розсідався від заздрості і плював чорним дрібоцьким насінням услід.

— По то лиш мене затримувала?

— А тобі мало?

— Таже таки так, шо мало. А чкай-чкай, небого, шо то ти в пазуху сховала? — і ліз холодною, приємно шорсткою рукою за пазуху, лоскотав, і реготали знову.

Химерний плай скочувався стрімголов у долину, перелітав у глупій фантазії через потік по те тільки, аби за два кроки знов перескочити назад; а потім вп'ять вибирався наверх, на крутий горб, в'ючися, як змія.

Кінь задихався. Був весь мокрий, як миша. Видко було, що біжить з останніх сил. Погляне-погляне на нього опришок і вилається.

— Ї не натерхана, паскуда, а вже си замотала. Відей, ди-хавична.

А сам легко, свобідно, мов граючися, перескакує з каменя на камінь, рубає топірцем гілки по дорозі і свистить.

— Ше полонинку малічку перебічи...

От і полонинка ся. Аж сміється, зелена. Рівнесенька така, веселенька. Безклопітна.

Вискочили на ґруник. Божий простір розкрився перед очима, мов відхилив хто величезну завісу.

В рожевім тумані повився, поповз Черемош ген далеко, в оба боки блищучи срібною змією. Затуманіли ліси, заголубилися гори, і розстелилося горде село Жаб'є!.. Під усміхом сонця, під ласкою перших його променів ніжилося, поблис-

куючи точками нових побоїків то там, то там по схилах горбів. Темно-зелені плями лісів, яскраві пишні царинки, далекі зигзаги вориння, а над усім селом, там, ген на обрію, могутнім віковичним сторожем стоїть загадочна Чорногора. Скрикнула в радості Маруся і заляскала в долоні.

Чорногора, Чорногора! Ось вона, Чорногора!.. Ось вона, се таємне джерело всіх рік, і потоків, і всіх народних казок, страшних переказів, легенд і ідеалів. Ось гніздо дощів, хранилище снігу, віковичне притулисько всіх озимнених і занадто гарячих! От де всі оті «Нечисті місця», «Прокляті озера», «Чортівські доли», «Дідчі верхи», всі зарослі непроходимим жерепом страшні полонини, зі схованками для ведмедів, вовків, диких кабанів і опришків! І віковичні дебрі непробитні, повні страхів пепотривоженого притулку темних сил; і урвище скал з витоптаними могутньою ногою, вигризеними зубом слідами боротьби кентаврів; і вічний сніг, і виття звіра уночі, і буря, і далекий вистріл, що несеться потім з незрозумілою бистротою, б'ється об усі груди, об усі верхи, і скелі, і щити лісів.

— Я буду там... я буду там... — в нестямі солодким шепотіла Маруся і стояла на стременах, вся переповнена незрозумілим надміром почувань. До фізичного болю чула сю неземну красоту і забула весь світ, але опришок смикав за вузду.

— Ой, нема часу, попаде, тут си бавити. Тут, на рівнім таке, шо й підгленути нас хто може. Вже тікати, то тікаймо.

Цикнув на коня і знову потягнув повід. Жаль Марусі було розставатися з цією дивною панорамою, але коли перенесла погляд на опришка, — здивилася й на нього. І він же був частиною сеї красоти, дитиною сеї природи. Не могла надивуватися легкості його рухів і сій дивовижній невтомимості. Відміряє собі величезні кроки, скаче, м'яко тупаючи постільцями, повід весь час натягнутий, весь час кінь ледве встигає, вже змордувавшись вкінєць. А коли вбігли знову в ліс, кінь зупинився, задрижав і захитався.

— Ой га, шкапе!.. А най би те вовки роз'їли з таков їздов. Йдім піші, Міцько, бо з того коня вже нічо не буде.

Маруся скочила.

— Давай руку. Тримай си mocno,

— То ти й мене так будеш волікти, як шкапу?

— А ти гадала!.. Ідім, ідім — нема часу.

— А кінь так лишиться?

— А шо я го нести ше буду, ци ек? Тут є на него газда, не бій си. Йдім.

Пішли. Власне кажучи, побігли. Або, ще вірніше, опришок ішов, а Маруся бігла. Знов лісним плаєм, протоптаним спеціально на те, аби ломити на нім ноги; карк, перебивати ребра.

Щохвилі шпоталася Маруся то на каміння, то на коріння, ховзалася на мокрих горбиках, але опришок підтримував її в повітрі, мов жива рухлива скала. І так любо, так невимовно приємно було опертися на цю скалу.

Звідкись долетіла ледве чутна хвилечка запаху диму. Маруся потягла в себе повітря і оглянулася. Крізь дерева, недалечко, видно було: сизуватий димок переплітався між стволами — хтось ранню ватру розіклав. Або пізню притримав до білого дня.

Маленька толічка. Горбок землі, а з нього в'ється димок. Коло горбка ковбчик, а на ковбчику щось коряве в постаті сидячої людини. Се й єсть людина, але мов зі старого дуба вирубали сокирою в кілька ударів безладну подобизну чоловіка і то так, з корою, геть цілком усьо. Зашкорубле кожушище, на котре зложилося, мабуть, дванадцять баранів, до решти крило в грубім своїм чотирикутнику останні лінії, які могли би скорше нагадувати постать людини.

— Єк спали, Юрчику? — весело крикнув Марусяк.

— Гарс¹, шо ви.

— Декуват за добре слово. Не спав-сми сеї ночі, бо на польованю-сми був.

— Вполював йке покетко?

— Чіму ні? Добрий стрілець усе стрілит. Диви си, йкий файний пташок у сильце впав, — і повертав Марусю в усі боки.

Вона сміялася, Юрчик дивився, пихкаючи люлькою і спльовуючи.

— Угу. Мнесце свіже. А де-с коня мого дів? Збавив?

— Пропав, браччику, твій кінь. Але не бій си. Це я тепер лиш бінний на коні. Зачкай троха — я ті таким огером відвдечу си, шо ф-фа!

— Сідай, припучувай, аби твоя попада на ноги не впала.

— Най привикає. Нічо їй си не стане. Нема часу припучувати. Вже мої легініки, відей, мене сварут. А й з-перед погоний тра си забезпечувати.

— Піп ме відбивати?

¹ Гаразд, тобто добре.

— Попа не бийно, але за попом сотка уймет си. Таже тако-го не чувано.

— А не чувано, правда. Флекев із тебе, Дмитрику...

Марусяк задоволено підморгував.

— Русначки си навкемили. Захтінка взяла ше й лецької керви.

— Я не ляшка! Я теж русинка! — бойко втручувала Мару-ся, поблискуючи оченятами.

— То так у нас си говорить на панів. Бо то, варе, рахва-ти, оннаково лехи. Крискенин — то онна віра, а пани — то вже цалком... май інакша віра...

— Ає, ає! — підтримував Юрчик.— То таки так. Пана не гріх убити, оннаково, ек коршмаря. У него не наша душа.

Марусі дуже подобалася філософія, і взагалі їй хотіло би ся поговорити з сим дивним лісовим дідом, але опришок не дав.

— Ой, ідім, Міцько, йдім. А то меш замість Чорногорки — дома ночувати, замість Дмитра — з Василем спати.

Дзвінко реготала. Ухопила за руку опришка і потягнула за собою, дрібно перебираючи ногами.

— Дай, боже, шістія, дідочку-у! — кричала впівоборот.

— Госкить здорові.

Дмитро зупинився. Щось подумав хвильку, потім сказав:

— Ци ше тобі, Юрчику, не навкемило си?

— Ше ні.

— А йк си прикучит, іди д'мені. Бігме, не меш желувати.

— Ек схочу, — прийду.

— А знайдеш?

— Ой га!

— Дай боже.

— Ходи здоров.

Коли відійшли трохи, Маруся спитала:

— Що то за дід?

Дмитро здвигнув плечима.

— Ото ми раз диво з того діда! Сидит сам у лісі, йк медвідь, та й нічо му не тра. «Я,— кає,— Юрчик Неклопотана Голо-ва! Йкби я, — кає, — свою голов заклопотав, то би всі гори звуював».

Дмитро розреготався.

— А чим же він живе?

— А дідько го знає, чим він живит си. Медвідь — ну, ме-двідь та й вже.

Маруся вже стомилася. Ї то до крайності.

Безсонні ночі, одна й друга, сердечні тривоги, а потім оця гонитва шалена гірськими пляями виснажили її до кінця. Висла на руках у опришка, як травичка скошена.

Дмитро чухався.

— Ой га, ек же ти, Міцько, зів'єла, сарака! Шо ж мем робити? — і шкробав у голові немилосердно. — А ще Бистрець! А ще д'горі кіко!.. Ій-га-а... Тра жичити.

Посадив Марусю під смерекою, а сам пішов. І довго його не було. Уже дуже високо стояло сонце, день білий був надворі. Маруся відпочивала, простягнувшись, кожною фіброю свого тіла; думала, що, може, засне, але не могла від надзвичайного перетомлення. Потім дрімала, і прокидалася, і знов дрімала. А потім таки й заснула нарешті і пробудилася тільки від свисту.

Опришок біг із лісу й свистав. Притаскав і тарницю, і підклад, і все.

— Ідм, ідм, ідм, — кричав на бігу. — Тамечки на царинці кінь. Будем бічи дорогов, най їх шляк трафіт. На-ко букату кулеші, бо-с не їла нічо, сарака.

Сідлав коня і лаявся: перспектива бічи дорогою цілком не усміхалася йому, бо се значило розкривати частину своїх карт. Але з огляду на Марусю — годі було інакше.

Кінь осідланий. Знов Маруся високо на сідлі, і знову починається гінба. Кобильчина попалася труська, підкидала так, що світ в очах перевертався. Але Маруся відпочила троха і чула себе свіжішою. А потім і зовсім забула про свою втому. Як прийшли нові місця — Бистрець з його водоспадами, вузькі щілини гір з ревучим потоком на дні, нові верхи, нові комбінації світла й тіней, — скрикувала від радості на кожному кроці.

Високий плай, крутий, — на Гаджину. Зелень така буйна, що кінь плутається в травах на битій стежці. Багато чула Маруся про сю Гаджину, про її буйну цілющу ростинність, про величезні простори, укриті найрізноморднішими травами й цвітами, але те, що побачила тепер, переходило всі оповідання. Казкові рисунки килимів, вікові смереки чорні в тінях, невичерпане багатство всяких ягід, овочів, стручків, і все те червоніє, синіє, зеленіє, жовтіє. Покотитися хочеться, забрати в руки всю ту розкіш і не розставатися з нею.

І Маруся шохвилі зіскакувала з коня, забачивши то надзвичайної величини китицю дзвіночків, то невидані ще нею квітки чисто гірських рослин — біждерева, оделену, ростопасті, кедрового зілля. Дмитро усовіщував.

— Та не штрикай так раз у раз, Міцько. Таже ти труджена шос, та ше й гірше натрудиш си.

— А коли ж тут так красно. Я завидую вам, опришкам, що ви завше жиете у такій красоті. Не диво, що в сих розкошах можуть виростати такі молодці, як ти. Дай же я тебе поцілую за се.

— Гей, нема чесу, нема чесу, — жартома відбивався опришок, відхиляючися убік. Маруся простягала до нього губи, він відбігав, сміючися, вона за ним.

— Аяй-яй! Соромив би си від челіді утікати. А ше опришок си називає! — і сміялася, аж цвіти дзвеніли.

Відтак падала на розкішний килим трав і качалася в нім, як німфа. Простягала руки, купаючи їх в сонячних променях, зскакувала, ставала на коліна, мов молилася, в якімось захопленню неземнім, в якімось переповненню.

— Укікай, укікай, Марічко! Гонють ци за нами! — нараз починав кричати опришок.

— Ну, то що? Нехай. Нехай ловлять — аби разом. Нехай вішають — аби на одним шнурі.

— Урвет си. Та я ше не хочу си вішети сегонне.

— І я не хочу. Лови-и!

Кинулася бігти плаєм, легко перескакуючи з каменя на камінь. Десь скочила убік, сховалася за смереку, притаїлася. А коли Дмитро підійшов до того місця, кинулася йому назустріч із криком.

— У-у-у! Вовк іде.

Опришок хапав її в обійми; виховзувалася, мов змійка, бігла, опришок за нею. Почалося польоване. Як тисячу літ тому.

З реготом і вискотінням Маруся, мов метелик, робила найнесподіваніші повороти і збивала тим з толку опришка. Дмитро, не дивлячись на те, що робив кроки по сежневі, в жаден спосіб не міг її піймати. От схопить уже, гагакнувши, але вона, мов угор, вислизне з-поміж пальців і знов пурхає між цвітами, пташком взлітає на великий камінь, шурхається вниз. Ледве доторкнувшись вершків трави, знову в'ється, знову блискотить і регоче, регоче.

— А таки не зловиш!.. А таки не зловиш.

— А встид ми буде, йк не йму!

І, напружившись, скакав, мов олень-рогач, гнав уперто, з дикою первобутною силою, — і під натиском сеї сили, упала Маруся на траву, регочучи й задихаючися. Опришок повалився на землю коло неї і цілував, цілував, нахабно, порозбійницькому...

Відограли-згадали давні, давньовічні лови. Ї їх солодкість взяли, і торжество покорення, і покірності...

А потім, відпочиваючи, говорили о чимось. От так, аби говорити. Ї любовно стежили, як ворущаться губи, як над головами високо-високо проповзає срібна хмарка і сипле діамантами, осліплюючи очі.

Кінь, зриваючи зубом вершки трав, підійшов до них і дивився, пережовуючи. Пахло міцно рослинними оліями й соками і збирало на сон...

З чистою усмішкою на устах тихо задрімала Маруся, беззвучно віддихаючи. Повисла на руці у опришка. А він, розм'ячений любов'ю і теплом, тримав руку все в одному положенні. Аж заніміла.

— Най їх дідько бере. Повісят — повісят.

XXII

Опришки стрінули Марусяка, як князя, а Марусю, як княгиню. Зчинили таке гейкане з пістолів, що аж ясні полоники димами вкрили. Чомусь раділи усі страшенно.

На обід посідали за величезним, найбільшим каменем. Варили якесь м'ясо, вибираючи шерсть пальцьома, краяли буджениці грубими букатами, ковбаси тверді, як патики; розкладали на листах будзи, бриндзю, бануш колотили — словом, справили таке сето, що хуч би й на храм.

Переголодніла Маруся їла, як ніколи. Все їй здавалося надзвичайно смачним, опришки так гречно припрошували, мов які шляхтичі. А як поводи́ла очима доокола — дух захоплювало.

Синь, синь і синь... верхи, верхи, верхи, мов застигли блакитні хвилі, а по них ходять зблукані тіні хмар. Далека Говерла півприкрилася прозорчистим серпанком і задумалася. Шпиці пописалися ребрами, яскраво відсвічуючи на сонці; а там розлігся масивний Піп Іван, мов мертвий колосальний звір задубів.

А тут, коло каменя, — буйний свавільний квітник барвисто вбраних людей. Червоні яскраво сардаки, узорчисті химерні киптарі, ремені, биті спижем, крисані, блеховані в білих, синіх, зелених перах, готурах, павичах, з блискотками й дармовисами, пістолі й кріси, кинені в шувар. А троха осторонь позмітувані терхи лежать купою, пасуться коні; веселі вигуки над вогнищами, розкотистий регіт, а над усею тою

дивною в фарбах і комбінаціях картиною, рядом із сонцем, в безмірній вишині парить орел, і зрідка долітає звідтам, з небесних просторів, спокійний клекіт.

Мов у казці!.. Очі протерти хочеться — чи дійсність це, чи фантастичний сон. Але то не сон. От міцною рукою давить за стан опришок, а другою підносить чарку з горілкою до губ.

— Але ж пий, Міцько, то солодке.

Відбивалася руками.

— Не хочу, не хочу, не хочу! Я ніколи не п'ю! Я зроду не пила.

— Шо з того, шо-с не пила. Ти зроду і в полонині не була, а тепер си знайшла. Пий!.. То наше жите таке — прото легінське!

Ї перехиливав за стан навзнак, ляв смердючий напій у зуби. Опікало вуста, язик, задихалася Маруся, але мусила проковтнути.

Під голосний регіт усіх опришків сиділа потім кілька хвиль остовпівши, роззявивши рота і вилупивши очі, без дихання.

— Ади-ади-ади! Ік струг!

— Тепер їй дулю ссукай та під самий ніс — не ме видіти.

— Ти заїж, Міцько, заїж. Маєш ковбасу, — і совали їй в розтопирені пальці чорну, як обгорілий патик, ковбасу, буджену ще, може, п'ять літ тому. Рубали сокирою на ковбчику.

Ї довго не могли заспокоїтися — так уже їм смішно було з Марусиною пиття. То один, то другий все щось пригадає, приліпить.

— Диви си, шо то є, — дерленка панцька. А наша челідь дме горівку й не закривит ци.

— Йка си вдасть — ше ліпше від легіня.

— А шо? От ек у мене раз була, браччики, любаска з Підзахарича. Так я ті скау, браччику...

А потім у Марусі дуже шуміло у голові, хотілося реготати до нестями, перекидатися. Ї всі хлопці здавалися такими веселими, жвавими; могли би кидатися на неї всі, от так гурмою. Ї качали би ся усі разом по траві, і реготалися, і валилися одно на одно.

Легіні, може, були й недалекі від того, лиш не догадувалися. Розпалювало сонце, їда, горівка розбурхувала, і всі бажання окрилювалися фантазією. Присутність жінчини дратувала, виводила з рівноваги, хотілося щось такого устругнути, аби дивно було. Ї били дуже один одного по спині, пригово-

рюючи «брачку», і виверталися, як кльоци, під промені сонця, чіпали Марусю словом, рукою, а вона бойко віджартовувалася і реготала до сліз.

— А шо то на тобі лудіне панцьке? Ади, йкос не пасує суда.

Дійсно не пасувало. В барвистій сій товпі, де кожна лінія, кожний рух і тон кричали, де все віялося, бреньчало, дзвеніло, — плямкою непотрібною здавалося простеньке платтячко Марусі, вузько нап'ялене на маленьку, вутлу фігурку, загублену в лісі оцих моцних спин, сажневих пліч і лопатуватих долонь.

Маруся скочив.

— Ой га, хлопці-побратимчики! Ци не має хто йкого лудія челідинного у бесагах? Заплатив бих файно.

Крунули си хлопці зі сміхом, жартами кожний до свого добра. Розмітували бесаги, брали, витягали. В одну хвилю виросла перед Марусею ціла купа всякого жіночого фантя, береженого опришками для своїх метрес. Пацьорків було стілько, шо з ніг до голови можна було би обвитися. Взагалі найбільше мали опришки всяких побрязкачів, бо на тото, ади, челідь найбирише лакома.

Маруся зануряла по лікоть руки у те багатство і сміялася. Сміялися й пацьорки тонким ніжним дзвоном, і опришки сміялися, і сонце, і усміхнулась навіть, здавалося, вічножурлива Говерла на далекім обрїю.

— Ано-ко, но-ко, перебирай си у наше.

— А де ж я буду перебиратися? Чи не тут, перед вами?

— А хуч би й так! Ми не боїмо си — вже сми виділи пару разів на своїм віку. Та вно вже не таке й страшне.

— Ае — не страшне!.. А коби виросло з вола, то би не знав, шо воно й таке.

І реготали. Всі реготали. До одуру.

— Перебирай си, перебирай си тут. Оннаково нема де си сховати.

Маруся глянула доокола. Дійсно, сховатися було ніде. Скільки око обхоплювало — всюди рівний, трохи вже припечений сонцем жовтий простір. Їди хоч на двадцять «прутів» — все одно буде тебе видно.

Дмитро стежив очима за поглядом Марусі і, усміхаючися, мов відповідав на думку:

— То вже ми собі такі місця добираємо, аби не мож було підлізти. Перебирай си, не бій си — ніхто тебе не з'їст.

Марусі шуміло в голові. З якимось нахабним реготом розстібувала гудзики і скидала з себе одержу; а коли упала спід-

ниця й двома кроками виступила з неї Маруся в одній сорочці, гомін пройшов між опришками. Ї завстиджена, і з мимолетним почуттям якогось торжества від невимушеної сеї мужської похвали, хвильку стояла Маруся, вирисовуючи гнучкі лінії на тлі синеви небес, мов сама любуючися і дозволяючи любоватися собою.

Потім, соромливо нахилившись, хотіла борше одягтися. Тягла до себе запаску за один кінець, а Марусяк ухопився за другий.

— Чкай-но... Змітуй і сорочку...

— Ти збожеволів?..

— Чіму ні?.. Оннако...

Маруся рвонула до себе запаску і спішно почала одягатися. Але запаска була лиш одна, задня; передньої так і не знайшлося в терхах. Марусі було якось не по собі в одній задній запасці: мовби зовсім роздягнена.

— Дайте мені що-небудь замість фартуха.

— Буде й так добре.

— А чіму наша челідь увонно без перенної запаски ходит?

— Ваші баби ходять, а я не могу.

— Прото — попадая!

Маруся положила собі свою спідницю на коліна і так сиділа весь час.

А спала сеї ночі, як зарізана. Опришок виклав легво в якійсь гаврі, затагнув її тудя і положив на шкірах у повній тьмі. Сам виліз, закидав іще хворостом зверху і тоді вліз знову.

Стало тепло. Дух шкір забив відразу ніс, як чопом. Було тісно, приємно.

XXIII

Прокинулася в абсолютній тьмі. Одразу не могла зрозуміти, чому се в покою так темно і чому о. Василь лежить коло неї.

Потім зрозуміла... Згадала...

Але думати й роздумувати не хотіла. Тихенько підіймалася, аби не збудити Дмитра, але опришок спав чуйно і відразу прокинувся.

— Га? Шо? Хто се?

— Спи, спи, Дмитрику. Я вийду троха.

— Легай. Нема по шо йти. Легай.

Узяв її за руку і так заснув. Трохи переcheckавши, Маруся вивольодила руку і вилізла з-під того хворосту.

Сходило сонце. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани, а далекі, найдальші верхи вже рожевіли і рум'янилися від першого поцілунку. Темно-зеленими плямами химерно розложився жереп по убогах, голубіло загублене в травах каміння, і бачиться, мов пара якась невидима підіймається вгору від землі на усім просторі і гонить усе із собою, все підносить, все устремляє в вишину.

Маруся стояла... Бачила схід сонця в горах, але не тут, не в сім високім просторі, не над тисячею вершин і пропастей.

І, в пориві, підняла Маруся руки назустріч сонцю, обілялась першим золотим його потоком, мов піднялася над землею, — і заспівала...

Співала пісню... Чи снила її в тихім передранішнім сні, чи зараз утворила в це свято натхнення — не знала сама, але співала.

Співала, протягуючи довгі ноти, утопившись непорушними очима в золотих променях, в бездонній їх і глибині.

Все вище й вище піднімала руки і спів, мов летіла високо... Сама, одна на неогляднім просторі...

Гримнув вистріл і покотився стоногою луною по всіх верхах! Відскочив, підскочив, ударився, розбився. Як мурашки, в одну хвилину, перелякані, побуджені гвалтовно, повилазили опришки. І шутили очі від сонця, від світла і зиркали тривожно в усі боки.

На вчорайшій попелищу стояв якийсь велет і реготав. І сей регіт теж, мов ряд вистрілів, гуркав по ребрах і гір, зміцнявся і гримів реготом якогось веселого бога.

— А дідько би такими опришками ригав! Шо коби йшов із ровтов, — усіх би виловив! Єк курет повихапував бих!

— Юрчик!

— Неклопотана Голова!

— За йков причков, най си текне?

А Юрчик кричав своє:

— То ми раз опришки! То ми раз легіні! То ми раз чорні хлопці, добушевики!

Бойчук, один зі старших опришків, цілувався з Юрчиком.

— Ой га, браччику, — ек-ес си постарів. Не то шо я — лиш молодію. Не май гніву на нас, шо ми си не вбезпечували: були-сми на весілю учера.

— Гой-га! На йкім весілю?

— А наш пан отаман слюб брав з оцев молодичков. Та я був за попа, а Пелех за дека, а Куділь за паламаря, Макогін

дружбов, решта госкі. Та таке було весілочко, що би й я хтів так си женити.

Маруся не знала, як себе вести. Сьогодні щось в'язало її.

Підійшов Дмитро. Ухопив Юрича ззаду за попереk і валив.

— А ти шо мені легіні пуджіїш, драбе ти їден? Ти мені меш легіні пуджети? — і крутив убік. Але Юрчик стояв, упершися ногами, мов двома вривими ковбками.

Опришки реготали.

— О-гой! То май-май кулешку тра з'їсти, аби сего Юрчика вергти д'земні.

— Ой то й Юрчик! Де він такий і уплекав си.

Марусяк дав Юрчикові спокій.

— Але я си не боров... То жартома йдет.

— А ти спробуй напpавду. Ну-ко, ну-ко, спробуй, — підсміювався Юрчик.

— Най колись, при нагоді!..

— Ой, не раджу, браччику, не раджу. Бо я таких умію у ручках тримати. Го-го! Не оден памнетає. Був оден такий, ріцький, з Річки, ади-Петрій си називав, а мав коханку у Криворівні. Ї прийшов з нев раз теж на весіле — на заводини. А то така була баба — най ї пси роз'їде. Не встидала си з опришками ходити при людьох, а чоловік най си дивит. Аж пішов гет з весіля її чоловік — зі встиду, ади. Я му кау: «Шо, — кау, — терпиш?» А він кає: «А шо, — кає, — маю робити?» — кає. «Угу! То ти такий? Най буде. Чкай, коли так — я сам поредок ізроб'ю».

А був тогди на весілю й дечок наш. Та така біда смучця до челіди ласа та лакома була, шо най си преч каже. Та й зачєв ід тій молодиці підсипати си.

Зачєв він ід тій молодиці си підсипати, а Петрій тото йк заздрів, йк не лапнет однов руков дечка за сорочку на грудех, а другов за ногу, йк не фарнет ним у ріку. Гет си на леду руку по лікоть з мнеса обдер дечок — отак-о висіло.

А я тогди лиш сми приступив ід дому Петрієві. «Мой! — кау. — А шо ти собі гадаєш, тут, ув нашім ув селі, людей розбивати?» — «А тобі шо до того? — кає. — То моя жінка». — «То твоя жінка? Ану, чкай, браччику, запитаємо в попа, коли ви си вінчели. Ану, питаємо в попа! — та беру отак-о молодицю за плечі та й ніби веду. — Ану, йди-ко, йди, — кау, — до попа — най скаже».

Ї-іх! Їк не прискочит ід мені Петрій! Хтів і зі мнов, ек з дечком. Лап за сорочку, крутит в оден бік — я стою, прубує у другий — я стою. А витак кау: «Мой! Не так крутиш, бо

мене дедя отак учив». Та ек ухоп'ю мого Петрія за обшивку, ек бевхну під пліт, то ше си належав, заки встав, ає.

Опришки раділи.

— Ото пишно вдав!

— А витак шо було?

— А нічо. Ви' того чєсу перенний претелик¹ мій си зробив.

Дійсно, про силу Юрчика ходили цілі легенди поміж гуцулами. І кожний з легіників був ніби не вчорашній, і кожний мав яку-таку путерю у ручках, але з Юрчиком ніхто би ся не відважив. Так і носив він свою неміряну, неважену силу тихо, малопомітно. І сам не зчаства о ній говорив: от, коли си трафить, як, наприклад, сьогодні.

Та, власне, і не потребував він так уже реально проявляти свою силу: кожний зарані згоджувався, що вона є, лиш подививши ся на Юрчика. Але ж бо й м'ясива було! Як сидів де, та ще у темноті, — страх було й дивитися. Мимоволі приходила у голову думка: «Ну, як устане, та розвернеться, та дасть раза! Таже й кури запіють».

Завше трохи зігнутий, мовчазливий — лякав олицетворенням дикої, стихійної, зачаєної сили, котра лиш от притихла собі на хвильку, але як потривожити її необережно, — піде вивертати дуби з корінням. Ніхто би не хотів, подививши ся на Юрчика, зустрінутися з ним десь наодинці. А коли сидів у корчмі і пив, всі скоса поглядали, мимоволі стежачи за кожним його рухом: чи не хапається уже за стіл, чи не почне валити направо, наліво.

Але Юрчик, не дивлячися на свою страхопудність, в суті речі був надзвичайно смирною людиною. Гадок у нього було небагато, але ті, які були, не дозволяли йому, як декому іншому, проявляти свою силу здря, без пуття.

Насамперед Юрчик шукав правди. Може, ся правда була не цілком така, як у інших людей; може, сі інші люди були не від того, щоб і запротестувати проти такої правди, але обов'язковість її законів для Юрчика від того не була меншою. І раз він уважав, що те або інше явище є правдою чи там неправдою, — він робив відповідно велінням тих своїх скрижалей і не числився тоді абсолютно ні з ким і ні з чим.

Це робило його незрозумілим. І то незрозумілим для всіх. І до того степеня, що ніхто, власне кажучи, не знав — шо ж таке в дійсності є Юрчик. Опришки вважали його своїм, бо

¹ Близький приятель.

він дійсно поперебував у всіх ватагах, пам'ятав «усобиці перших времен», ходжував ще з очевидцями Довбушевих геройств. Але в один прекрасний день опришки прокидалися, а Юрчика серед них не було: він щезав. Щезав так само раптово, як і з'являвся, довший час о нім не було жадної чутки, а потім нараз хтось передає, що бачили Юрчика там і там: уже найнявся ватагувати — найулюбленіше його заняття.

А ватаг був з нього перший на всі гори, і коли він показував бажання перелітувати чиюсь маржину, вигідним пропозиціям не було кінця. Але він мав свій густ і приймав на увагу не людей, з котрими буде мати діло, а полонину: нараз починав почувати симпатію до тої чи іншої полонини і тогди брався ватажити на ній.

А вже коли брався, — мішенники могли бути щасливими: верне худобу, ек пасочку, гладоньков, бриндзі приспорить поверс міри. Вже слово він таке знав на худобу, й на трави, і на звірину.

А скінчилося літо, віддав маржину, роздякувався з людьми — нараз ні з того ні з сього підіймається з місця, іде.

— Юрчику! Та ци тобі у мене недогода, ци харч не йдет, ци робота велика, а плата мала?

— А чіму? Мені у вас добре було, лиш уже си навкемило, та й я собі йду. Колись іще прийду, йк не задеру ноги.

І відходив. І більше ніколи вже на одно й те саме місце не вертався.

То наймався на найтяжчу роботу, гори перевертав, то півзими лежав у якій-небудь гаврі, у ведмежім барлозі, смокчучи свою нерозлучну віковічну люльку.

А смоктав немилосердно. Одну викурював, другу набивав, безперестанно спльовуючи набік. Де він посидів півгодини, а ще до того як се було на підлозі, лишав по собі ціле озеро.

Появлявся там, де його цілком не сподівалися, от як, наприклад, сьогодні, і не приходив туди, де його чекали нетерпеливо. Ні власті над собою, ні власті взагалі не признавав, не розумів і тих, хто її признає; кожний, хто посідав хоч дрібочку власті в руках, уже був його особистим ворогом.

— Гех, йк бих ізнайшов таку смерічку, аби на ні усіх віїтів вивішети! — часто скорбував він голосно.

Але всюди, де лиш не приходив, був бажаним гостем, всюди йому були раді.

Зраділи й опришки. Совали в бік кулаки, тріскали по спині і говорили ласкаві слова:

— Сідай, Юрчику. Меш їсти що?

— А що мете давати?

А ввечері, коли, навечерявшись до виригу, розіклали опришки величезну ватру, кидаючи туди мало не по цілій смереці, посідали дококола вогню і жадали від Юрчика оповідань.

Умів Юрчик оповідати як ніхто! Славився тим. А спеціальністю його були оповідання про Довбуша.

Довбуш! Слава опришківства і всієї Гуцульщини! Довбуш — ідеал легінський, безсмертний герой, котрого старався наслідувати кожний з чорних хлопців, як умів, — сей Довбуш, мов живий, вставав в оповіданнях Юрчика в усій своїй могутній красі, чарівній лицарській вдачі, із тисячею найрозмаїтших отих своїх витівок. І кожний з гуцулів знає життя Довбуша, як своє власне, і кожний з них міг би його оповісти, але по-мимо того — буде слухати оповідань за Довбуша тисячу разів, і не вкучиться йому. Бо Довбуш не лице, Довбуш — нарід.

Згрудилися всі коло Юрчика. Для Марусі накидали купу шкір, бесагів, киптарів — мов трон злагодили для цариці. І вона дійсно чула себе царицею сеї вихрової свавільної череди; часами їй здавалося, що крикни вона тлосно: «Гей! Бийте си оден з другим на пістолях!» — і кинеться побратим на побратима, поллється кров.

Величезний оберемок галуззя кинув черговий опришок до ватри. На секунду притьмився вогонь, а потім спалахнув, мов триста дзвонів одразу загуло, і далеко-далеко освітив пустиню, встромляючи мечі в темну діброву, лякаючи настороженого звіра.

Юрчик почав...

І говорив він о різних знаках небесних перед уродженням Довбуша і о тривозі всіх злих царів і злих духів та о радості людей, що от — став-народився славний-преславний цар легінський, вітер полонинський Олекса Довбуш. І о славнім його зачинанню, о добрі для людей і карі для вічних гнобителів — панів, і о тузі великій Довбушевій, і о смерті його дивній від одвічного ворога мужчини — жінчини. І про незлічимі скарби довбушівські, комори, котрими засіяні всі верхи Гуцульщини і котрі, екби си втворили, то би світ весь закупили.

...Давно вже загас костер... зорі побіліли, заголубіло небо — а все ще, утопивши очі в одну точку, в півзабутттю слухали легіні, і різно билося кожне серце у відповідь.

От пройшла барвистим ланцюгом перед ними повість їх життя, але життя ідеального, до котрого не дорости їм, убогим, що не мають «золотого волоса й сумління золотого».

Кожний з них мислив о Довбуші, кожний з них хотів бути подібним, але — життя скручувало зовсім у інший бік.

Скінчилася повість... І ніхто не знав, що робити: чи спати йти лягати, чи знову розкладати ватру та лагодити сніданок, зачинати день.

Маруся була схвильована. Встала, тугше загорнулася в гуглю і пішла. Далеко-далеко... І ніхто її не зупиняв, всі були задумчиві, тихі.

Стала над якимось урвищем. Широкою безмежною панорамою розложився перед нею простір в початках дня. Колись було тут кам'яне море. Збурхані хвилі ходили, гримлячи до небес, а потім застигли нараз під гнівним словом чийсь — і так стоять донині, в напруженім спокою, чекаючи щохвилі, що від другого слова знов схвилюється вільним сплеском кам'яне море, здвигнуться гори, радуючися й вітаючи.

А тепер — стоять, далекі, сині, березучи в глибинах грізну повість вогненного свого народження, і розпачу під тим прокльоном, і смерті... і довгої, тисячо-тисячолітньої безлюдності... І повість приходу першого чоловіка, з бажанням звіриним і жаждою крові. Бігав тут, голий по голих горбах, і лляв кров і звіра й людини-звіра, і вив від голоду, малюючися розпатланою головою на червонім диску сонця, і щезав, і приходив знов, і знову пропадав на тисячоліття.

Вітри приносили землю порошинами, сіяли на камені, а другі, ворожі, здмухували, сміючись, горстку пилу і носили відтак під хмарами. І так боролися вітри, то еднаючися, то сварячися знову, а від їх миру й ворожнечі сіялося зерно в розщепині скали, виростала перша смерека. І укривалися поволі обнажені ребра темно-зеленими лісами, билося дерево громом немилостивим в люту осінню ніч, валилося в пропасть бездонну, і глитала, глитала пропасть усе: і воду, і землю, і камінь, і весь світ проглинула б, ненаситна! І знов потім голий камінь вишкірявся, небу глумлячися, і знову вітри зачинали нудну свою роботу.

І так тисячу раз.

А земля старіє, старіє... Може, скоро кінець?..

Але ж ні! Ще далеко!.. Ще не здвигнув чоловік гір із місця, не порушив їх віковичного спокою, ще не врівся в глибінь, не витяг нового металу дорогоцінного. І на безконечних просторах — лиш гуцул ще спасує маржинков вершечки трав, не розбиваючи динамітом середини, не вивертаючи з коренем гір.

І сплять іще гори в прозоро-голубім своїм тумані, ще ждуть... Ждуть, нім щезне поетична гуцулія, а на її місце прийдуть нові, не в м'яких постільцях люди, понабудовують дивовижних будівель на вершинах гір, перекинуть мости через пропасті і літати будуть з одної кичери на другу з візитою.

А коли-то ще буде! А поки — от стоїть Маруся в безмовній молитві, а від далекого логова опришків ледве доносяться звуки пісні. Все про нього, все про славного, вічно пам'ятного героя Гуцульщини Олексу Довбуша.

.....
Попід Бескид зелененький ходить Добуш молоденький...
На ніженьку налігає, топірцем си підпирає, на ледінці покликає.

.....
— Ой ви, хлопці, ба й молодці! Набивайте по стрівбочці, та будемо раду мати, де підемо розбивати, шоби Кути не минути, до Косова повернути!..

.....
— Тепер, хлопці, ідім спати, бо маємо рано встати. Та вставайте всі раненько, убирайтеся борзенько у постоли шкірянії, у волоки шовкові...

.....
— Гей ви, хлопці, ба й молодці! Ідім, браття, разом в гості, бо я іду до милої, ба й до жінки Дзвінкової. Ідім, браття, всі за мною, та й угору, та й скалою. Ой же бігом, хлопці, бігом — западають стежки снігом.

.....
— Олексику, батьку наш! Не ідім ми в той Космач. Дивний нам сон снів на вас, що там зрада жде на нас. Ми-бо тільки вже гуляли, а пригоди не зазнали. Тепер вона є над нами, молодими легінями.

.....
— Хлопці мої молодії, які ж бо ви безумнії! Я зрадниці не боюся, я де схочу добудуся. А ви, хлопці, уважайте — по дві кулі набивайте; будьте усі під горою, під високою скалою, а я піду запитати — чи всім дасть нам вечеряти.

.....
Прийшов Добуш під віконце, а в віконце гріє сонце... — Ци спиш, кумко, ци ти чуєш? Ци вечерю нам готуєш?..

— Ой, я не сп'ю та все чую, вечероньку я готую. Вечеря та славна буде — усім людям дивно буде.

.....
— Ци спиш, серце, ти ци чуєш, чи Добуша заночуєш?

.....
— Ой, я не сп'ю та все чую — розбійника не зночую. А Штефана нема дома, та й вечеря не готова.

.....
— Ци будеш сама втворюти, чи кажеш ся добувати?

.....
— Не кажу ся добувати та не піду й отворяти.

.....
— Пускай, суко, враз до хати, щоб дверей не виваляти!

.....
— Ше б сім років сил кохати, аби мої замки знати. В мене замки сталенії, а дверечка кедровії, а оконці золотії, а ключики срібеннії.

.....
— Не допоможут замки твої, як підложу плечі свої!

.....
Добуш двері добуває — Штефан пушку набиває. Єв си Добуш добувати, ели замки відлітати, ели двері попускати...

.....
— Не з моєї, душко, волі — ей сам Штефан у коморі, а у коморі, ба й нагорі...

.....
Лишень Добуш двері вхилив — Штефан Дзвінка з поду¹ стрілив, Добушеві в серце вцілив... Не так в серце — в праве плече, а з лівого кровця тече.

.....
— Ой Штефане, ти, Дзвінчуку, ой, звів-єс ня через суку!

.....
— Було тільки не гуляти, суці правди не казати, бо у суки тільки віри, ек на бистрій воді піни...

.....
— А то файно ти си вдало — коби хлопці за то знали! На мак би тя порубали, жінку твою постріляли. Та кричав би-м — не докричу, та свистав би-м — не досвисну.

¹ З горища.

Ой як крикнув — та й докрикнув, ой як свиснув — та й досвиснув. Фітькнув Добуш в білі пальці — збіглись хлопці, як баранці.

— Де ж ви, хлопці, забавили — смерті мої не виділи?..

.....

— Олексику, батьку наш, чом не слухав же ти нас? Ой куда ми не бували, то ми зради не видали; тепер зрада та й над нами, молодими легінями. Добушу ж ти, Добушуку, чом же-с не вбив тоту суку?

.....

— Як же я її вбити мав, як я щиро її кохав? Підіть ви її запитати — ци буде мене ше кохати?

.....

— Єкби-м тебе не любила, то би-м біло не ходила. Я ж би-м біло не ходила, сріблом-злотом не дзвонила.

.....

— Приблизіться, хлопці, д'мені... Ой, як же тяженько мені... Ой ви, хлопці, ой ви мої... Беріт мене з хати тої. Ти, Іване, ба й Рахівський, бери мене по-легінськи, положи мяту під бука — буде ту нам всім розлука.

.....

— Олексику, батьку наш! Порадь же ти тепер нас: а чи суку порубати, а чи єї постріляти?

.....

— Найте, хлопці, не рубайте, найте, хлопці, не стріляйте: вна дев'ять раз побожила, свою душу погубила. Однак ми в землі гнити — єї душа ме бідити. Лиш сю хату запаліте, це-се місце загубіте, однак суки не киніте.

.....

— Олексику, батьку наш! Порадь же ти тепер нас. Як вірлята без вірлонька, — так ми, бідні, без татонька. Як нам, батьку, вже гуляти, як нам замки добувати? Та і де нам пробувати, красний вік свій вікувати? Ци нам іти в Угорщину, чи нам іти в Волощину?

.....

— Не йдіт, хлопці, розбивати, а йдіт, хлопці, газдувати; сріблом-злотом поділіться, чесно, файно розійдіться. І топірці занежайте, люцьку кровцю не зливайте: люцька кровця не водиця, проливати не годиться. Розбивати не будете, бо способу не знаєте; розійдіться по світочку — не маєте проводочку.

.....

— Мене ж, хлоці, ви, молодці, візьміт борше на топорці... Беріт мене на топори, занесіт мя в Чорні гори, де любив-єм усе бути, відки йдучи спочинути. Там би мені вже й гинути.

.....
— Несіт мене в Кидровату: ой, там стоє дві елиці — то дві мої ба й сестриці; стоє там два євірчики — то ди мої два брачкики... Беріт же мя на топори, несіт же мя в Чорні гори.

.....
— В Чорні гори занесіт мя, на дробен мак посічіт мя, ялиночку прирубайте, моє тіло прикривайте — най ляхи ся не збиткуют, моє тіло не чвертуют.

.....
Віковічною тоскою плакали звуки. Не так ще багато літ минуло, як умер Довбуш і народилася його пісня, а от ввібрала вже в себе тисячолітню скорботу народу, сльози гір і осінню печаль осінніх полонин, коли підуть уже з них всі стада, замовкнуть трембіти й нічні вистріли, щезне вся суєта людська і лишаться лиш вони... безлюдні, безконечні жовті простори, де проскаче вітер з кінця в кінець і здивується порожнечі. Вдарить дверима опущеної колиби, задерє дуб на застайці, свисне... і зав'ються, затанцюють дрібонькі зламані гілочки високо в повітря, засвистять жалібно самотні покинені духи лісові, а голодний вовк стане на горбі, весь дрижачи від зимних вітрів, і завіє... Тяжким дротом перев'ється те виття вниз, в лісі заплутається, зайця зажене глибше в нору... А на небі обвиснуть набряклі хмари, от-от засіють дрібним-дрібоньким дощем, поставлять сірі стіни докола...

— Чо-с, мила, задумана? Чо-с, любко, загадана? — і обняв Марусю, ззаду підійшовши.

Маруся, все ще мріючи в далеких просторах, не відповіла нічого й нічим.

— А йдім, я ті шос покажу, — говорив ласкаво і тихо вів її, задуману, вниз. Відкидав ногою маленькі камінчики з дороги, обходив великі.

Прийшли під якусь пласку скелю: упала на два великих камені, і вийшла печера. Опришок натаскав туди кедрового гілляччя, вистелив усе логово сардаками, бесагами — і справді вийшло затишно.

Вони залізли туди і о чимось тихо і довго говорили.

...Сонце зійшло, і ширше роздвинулися простори. Більше стало гір дококола, наблизилися вони, і різкіше вималювалися їх рельєфи, що лиш уже там, в далекій далині, зливалися не то з голубим небом, не то з біло-рожевими хмарами.

Маруся спала сном дитини, а опришок, свіжий, здоровий, задоволений кожним фібром свого тіла, виліз із печери, тримаючи під рукою нерозлучний свій черес; підперезався і стояв хвильку, дивлячися на проложені скісно сині тіні.

XXIV

Медовий місяць Марусі пролітав, як у сні. Ні разу не задумалася, весь час в екстазі, в диму якихось жертвоприношень, в якімось танці вихровім, обнажена, з перснями по руках і ногах, з бранзолетами.

Безпереривна вакханалія, празник плоті, празник близькості тіл. З горящою головою й почуттям — тільки й чекала, тільки й ждала, коли прийде, коли наступить ніч, коли опришок знов буде ласкати грубою ласкою, тиснути, давити.

А ще — знала лиш гори, сходи сонця і заходи його, хори далеких звуків, молитву полонин, а більш нічого. Людей не помічала, відносин не тямала, пролітала над усім, не доторкаючися.

Завше п'яна. То від поцілуїв опришка, то від його любові, то від дурманів чорногірської отруйної краси, котру відчувала впрост фізично. Не могла рівнодушно дивитися: щось душило її, стискало серце, коли пила повними грудьми вітер далекий, співала назустріч рожевим предвісникам сонця, коли привидом білим ходила поміж камінням місячної, опоевної тугою гірської ночі.

Опришки відносилися до неї повздержливо: присутність чужої їм, з вищого круга жінчини якось в'язала їх. Не лялися вже так паскудно, не оповідали різної брудоти. Все ж, рахувати, попадає: попала сюди цілком випадково, завтра вернеться д'хаті, то ще нацмокаєш си її у руку.

Але й вічно повстримуватися вони також не могли — се було цілком противне всьому їх еству. Завше носити маску, завше себе загнздувати — та хіба ж то мислиме? Та тому ж вони й опришки, тому вони й лишили звичайні форми життя, аби бути вільними в усім, аби не ставити перепон бажанням.

А до того ще — оця вимушена бездільність. Хлоп'єча — ек громи, силки — май-май. Проситься силюнька наверх,

смереки хочеться з коренем вивертати, скали на скали двигати, а тут лежи, бліх ганяй та сорочку латай.

Ще перші дні — яко-такто. Спали добами, прокидалися лиш по те, аби наїстися, їли до непорушності, до одуріння, вилежуючися потім горічерева на сонці — словом, винагороджували себе за безумні трати енергії й сил в біганинах і нападах і в безудержній титанічній любові.

Боле мене руки-ноги,
Боле мене кості, —
Та най би то від роботи,
А то від любові.

Але от уже наїлися, напилися, належалися, з надвишкою відзискали все втрачене, надовго набрали наперед. Тепер би знову бічи, знову рубати, знову виладовувати — а тут нема нічого. Нема жадних вістей, нема надії на добру поживу, а так, наосліп, іти не хотілось би.

Боролися, що аж кості тріщали; ставали лава на лаву, бігли навиперегони до повного знеможення, метали каміння, а що вже кричали, так, певно, всі ведмеді позабігали за сто миль. Марусяк і зупиняв їх був, говорячи «за ліс не знати», але вони на збитки кричали ще дужче.

Потім витягали цілий сухар з корінням, ставили сторчака на камінь, чекали ночі й запалювали. Полум'я збивалося гострим шпiцем аж до небес, в безконечність кидаючи криваві, танцюючі відблиски. Оживали задрімані гори, рвалися наблизитись, але їх то притягало світло, то відпихала тьма. Високо звивалася заблудша птиця, перелякано тріпочучи крильми, а опришки гевкали з пістолів в огонь і дико кричали.

Але й се обридло. Не помагало ніщо.

І тоді сильніше і невідступніше починала тривожити їх присутність жінчини. Адже тут ніхто з них не знав, що таке повстримання, як не знає його природа. Появляється бажання — значить, треба його задовольнити, от і весь кодекс моралі. Встримувати має право лиш зовнішня сила. Ну, а от тепер нараз чомусь треба робити то самому.

І видно було, як подразнення їх росте з кожним днем. Хижими, заздрісними поглядами дивилися вони, як по вечері бере Марусяк свою любку за руку і веде до свого логова. Починали тоді розповідати один одному свої любовні пригоди, малюючи яскраві подробиці з найбільшим смаком, валилися один на одного, не спали довго, обертаючися з боку на бік та чухаючися, а нарано вставали злобні, розторгані, дикі.

Був серед хлопців один — Бідочуків прозивався. Його мати, вдовиця, славна була з того, що, сидючи зовсім на одшибі, в хатині під лісом, уміла дуже зручно переховувати товаришів свого сина в критичну хвилю. Не раз узимі, наприклад, траплялося, що слід опришка приводить до її хати, далі слід не йде — а приходять пушкарі, перевертають все догори ногами, стіни рубають зі злості, а знайти не можуть нічого.

Впрочім, не тим лиш самим славилася Бідоча, а й ще дечим. Була на диво паскудна: як виглядала у вікно, то потім три дні собаки на те вікно гавкали. Але жадобу любові і відповідний темперамент зуміла переховати аж до своїх цілком поважних літ і не могла рівнодушно бачити молодого гарного легіника. А то навіть тільки молодого. А то й не молодого зовсім.

І варто було її тоді видіти. Пошкрябане, з давніми й свіжішими синцями, лице її ставало брудно-бурим, рот розчепірювався, різко очерчуючи чорну яму, а в ній пару жовтих поламаних іклів; з кутів уст капала слина, безвійні очі підморгували, а рухи були, мабуть, брудніші всього того разом.

— Ліпше зі старов згубити, ек з молодов ізнайти. Правда, легінчику?

Її збували жартами, потім лаяли, потім били, особливо як трапиться який пуританин, що ховає грішне своє тіло лиш для дівок та молодиць. Але найчастіше Бідоча досягала свого.

Бо що ж? Клієнтеля її рекрутувалася здебільшого з товаришів її сина. Виголодавшись під енчу годину в полонинах, такий легіник з однаковим ступенем нерозбірчivosti накидався і на солонинку таку душну, що не тра й борсука, і на бриндзю, що сама по столі ходить, і на жіноче тіло. Напхавшись на два дні всяким отим древнім їживом, легіник податливо поглядав на Бідочу і покірно йшов за нею до комірчини шукати щастя.

Але дивна річ! Майже завше се еднання настроїв закінчувалося драматично. Бо, видите, Бідоча була дама вибаглива, не одно бачила на своїм віку, і коли все вже скінчилося, звичайно зачинала висміювати легіника, знаходячи в нім певного роду хиби, від котрих ніхто, навіть сам Аполлон Бельведерський, не був, мабуть, вільний.

Легіник ображався і платив тою ж самою монетою, негречно вдаючися в подробиці, чіпаючи навіть таку делікатну матерію, як питання літ. Підіймалася лайка, від якої червоніли стіни Бідочиної хати, не дивлячись на те, що були закурені сажею на півлікті.

Але ж Бідочу переляати було неможливо — вона ще й тим славилася. Легінь пускав у неї великим відламком, а вона засипувала його тисячею дрібних докучливо-гострих шпильок — і молодець врешті не витримував: забирав у жменю рештки Бідоchinoго волосся, впихав голову межі гачі і давав доброго бобу.

Баба верещала на чім світ стоїть. Пушена по екзакуції на свободу, кидала горшками, ножем, руйнуючи власне господарство, але потім усе закінчувалося миром, і ніхто не міг би поручитися, що не повториться колись да Сапо¹.

І син її вдався у матір. Була се неоговтана, неокресана якась натура. Він ніколи сам не знав, чого він хоче. Заводив нараз ні з того ні з сього бійку з найліпшим своїм побратимом — і тут же підлещувався до ворога; ображався на найнікчемнішу дурницю, доводячи справу до зброї, — і переносив мовчки тяжкі образи. Завше і в усім якийсь неохарний, завше готовий на якусь брудну екстраваганцію; то блудить очима туди-сюди, то упреться бик биком в одну точку, і сопе, і плюється, і лається.

А коли, траплялося, випивав, то не було біди гіршої від нього. Кидався на людей з сокирою, заводив бійку вже без найменшої причини, от так собі, ні сіло ні впало, і був страшний, поводячи наоколо кров'ю налитими очима.

Товарищі не любили його тверезим, а п'яним здебільшого зв'язували. Раніше то били немилосердно, але що ж з того: зіб'ють його на макуху, на шмат закривавленого м'яса, а тільки пустять — кидається з сокирою, стріляє з пістоля.

Завданням його життя було — знайти якусь комору, аби розбагатіти відразу. І коли він був при своїм умі, то тільки й говорив, що про всякі комори, схованки, печери з грошима і т. ін. Знав і точно описував кілька десятків таких комор, але чомусь сам не користав з них.

Скочив сей Бідочуків раз у долини, украв вівцю. Прикег — на всіх! На товариство, ади.

Всі зраділи, бо давно вже не їли свіжини. Юрчик заходився куховарити і, розрізуючи м'ясо, пересипав його сіллю своїх дотепів і жартів. В бербениці ще позістало троха горівки, бриндзі було досить, кулешка вийшла королівська — отже, обід був, ади, ек панцький.

Пообідали файно, попростягалися на черевах шуваром, пішли пообідні розмовоньки.

¹ Спочатку.

— Мали-сми мнесо, мали-сми горівку та ше коби йку молодицю.

— Та би й дівка си здала.

— Хех, сараки, шош ви таке говорите, шо я й не кемую. Бідочуків сів коло Марусі. Він весь час почував себе ніби господарем перед гістьми, все припрошував: «Харчуйте, харчуйте, не бійте си. Я ше украду». Тепер от сів коло красавиці попаді і, як звичайно, поліз за пазуху.

Маруся скрикнула й підскочила мов ужалена.

Дмитро лежав троха осторонь.

— Мой! Лиши! — тільки й крикнув він, а у самого завмерло серце. Шо, як не послухає? Шо, як він, от як Бідочук, на зло, навкирки присунеться ближче до Марусі? Шо тоді?.. Провалити йому голову, се ясно. А потім?

Але на Бідочукового щось найшло. Він відкотився вбік і задрав ноги.

— Та я нічо. Лиш сми хтів си подивити, ци дівка, ци молодиця.

Опришки засміялися. Цей сміх вирятував усе.

Розмова якось перевернулася у другий бік. Мишко Федюків сів коло Бідоченятка, обняв його й питав:

— А ти знаєш, ек я троха був твою маму не вдувив?

І оповідав потім, як він, будучи ще «дизентиром», ховався по лісах, випадково наблудив на хату Бідочі і побачив крізь вікно, шо баба сушить гроші коло вогню — запліснівіли були.

— А я собі й погадав: увійду зара' у хату, бабу вдую, а гроші заберу. Та відчинив си від вікна троха убік, закашляв — от ік ніби йду та й кау: «Ану-ко, пускайте мене в хату!»

А твоя матір борше поховала гроші та й пускає мене в хату. Та не спостиг я ще сісти, а вна борше викегає книші, єешницю з печі та й дає мені їсти: «На-ко, на-ко, харчуй на здоровлічко: зголоднів-ес, сарако, лісами».

Сів я, їм, та й зробило си ми банно. Гадаю собі — ек я ї му душити, йк вона така добра та й дає ми їсти!

— І не дувив? — спитав хтось.

— Ні, дувив — лиш інакше май.

Зареготали.

XXV

Сей маленький випадок зробив дуже багато: в перший раз почула Маруся, де вона є і що з нею може тут статися. Коли вона тепер собі уявляла, шо Дмитро може кудись піти і лишити її саму між опришками, — їй хотілося кричати зі страху.

А Дмитрові ясно стало, що хлопці залежалися і що доконче треба щось зачинати. Сказав о тім Марусі, але вона й слухати не хотіла.

— Як? Ти підеш? А я де ж буду?

— А ти си лишиш.

— Сама??

— А що з того? То ненадовго.

Впрочім це Марусяк лиш так говорив: він і сам ясно бачив, що це річ неможлива. Що буде тут робити ця півдівчина, півжинка сама серед скель, серед полонин необозримих, по сусідству з непроходимими лісами та диким звіром в них? Може ведмідь вийти. Та що там ведмідь! Серна пробіжить мимо — і то перелякає на смерть.

І Дмитро заходив у голову: що ж, справді, він буде робити з попадею, коли прийдеться йти на рабунок? Але потім надумав.

Згадав про одного знакового газду в Жаб'ю і рішив лишити Марусю в нього під час походу. Місце було безпечне, досить відлюдне: від зради можна було забезпечитися погрозою.

— Не бій си, не бій си, — поспішився він заспокоїти Марусю, — то я лиш тобі зажертував троха. Му лишети тебе в Жаб'ю у газди ув онного, претеля. Не бій си — то поренні газди. Вони добрі люде, не бій си.

Але Маруся не могла собі уявити — як се вона сидітиме в чужій хаті і день, і два, і три, а може, й ще більше. І перший раз прийшло їй у голову питання: «Ну, добре, пересиджу — а потім що? Потім вернемося на полонини, добре... А потім що?»

Тут мисль упиралася в стіну, і більше нічого не могла вигадати Маруся. Най вічно буде літо, най ніколи по буде зими, щоб завше можна було сидіти в сім затишнім, милім уже куточку, щоб не приходили пушкарі, не окружали, не починали стріляти.

Зрештою попросту не хотіла о тім думати. Чула півсвідомо, що за стіною сих питань стало і стоїть щось страшне.

Стомилася... Вся була пересичена. В усім тілі чулася якась розламаність, члени були важкі. Лягти б і лежати непорушно, щоб давав хто-небудь ранню каву до ліжка і смачний обід.

І відчула нараз, що вона ж уже кілька тижнів не милася. Поглянула на руки — руки були брудні і потріскалися, по тілу повзали різні звірі, що іноді й півночі не могла заснути, ганяючи.

— Але лиши, Міцько, — крізь сон мурмоче опришок. — Таже то не вуша, блоха. Воно чисте.

Та хоч і було воно чисте, та все ж Маруся заснути не могла. І потім... сей брак мила. Уже півжартома, півсерйозно наказувала опришкам, щоб вони, як підуть на рабунок, то аби розбили такого корчмаря, котрий милом торгує. Пообіцяли.

Уночі опришок підсувався до неї з ласками, але випросилася. Дмитро не настоював, бо теж був перемордований; відвернувшись, скоро захріп. А Маруся довго мліла, взявши коліна в руки, і думала. Власне, не думала, а прислухалася, як в голові перемішується якась каша з обривків гадок. І так сиділа, доки не зморив її сон. Тоді лягла коло опришка, прикрившись ліжником.

В декілька день по тім Марусяк оголосив похід.

Опришки стріли ту звістку з шумливою радістю і були би понапивалися, коли б не випили перед тим усієї горівки.

Борзо зібралися і на слідуючий ранок пішли.

Марусю справді лишив Дмитро у одного знакового на Жеб'ю. Легіні підговорювали газду зі собов, а що се була м'яка, податлива натура, то коли б не жінка, чого доброго, і пішов би з опришками, хоч і не маючи до їх ремесла жадної охоти. Але жінка його була баба енергійна і попросту не пускала газду з хати, а опришків лаяла.

— Тобі свої голови не шкода, дурню ти божий? Та-же маєш діти, маєш жінку, а не плутати си з цими головоїдами, шляк би їх вибив уже раз.

Газда винувато посміхався, мов пригласаючи подивитися: бачите, братця?.. Та я б радніший — але що ж з тою бабою поробиш.

Один з опришків, чорний, дикий, слухав-слухав, і здалося йому, що то вже занадто.

— Мой! А ци ти загрозиш жінці, а ци я її загрожу? Вже їк я її загрожу...

Але баба була не з полохливих.

— Іди на дідчу маму, опришку ти недорізаний! Наїв-єс си, напив-єс си в мої хакі та ше би мене й бив?

Опришки дали газді спокій і пішли без нього. Маруся лишилася сама. В чужій хаті, у чужих людей, що тримають її не з охоти, не з радості, а зі страху. Дивляться ворожо, неприязно. Гуцулка, горда тим, що вона мати, порядна жінка, газдиня, з мало укритим презирством поглядала на опришківську любаску, і Маруся чула крізь вікно, як вона голосно, анітрохи не стримуючися, говорила надворі чоловікові:

— А видів-єс попадю? А шляк би її трафив поганий у вутробу! То вже раз паскуда має бути! Таже то світ не ви-

дів — з такого дому, з таких гараздів та в таке, прости господи, свинече багно лізти — пху! Ей би дати попові знати! То би узев д'хаті та присилив косицями до смереки, аби крутила си, бігаючи доокола, та прев¹ би, доки не посиніла. Пху!

Маруся заплакала... Вона, ся женщина, бачить її в перший раз у своїм життю — і от рада була би дивитися, як її б'ють. І всі, всі... і ті навіть, хто ні разу не бачив її в своїм життю, — ті були б раді. І весь світ сих порядних, закріплених на своїх місцях людей, — все те осудить її, оплює і закричить «розпни». Хто ж заступиться? Хто ж стане в оборону? Ніхто, ніхто... Сама-саміська на світі... Весь світ — чужа хата, от така, як ся, з чужими людьми, от як ся газдиня...

Ридала... Почуття повної самотності, закинутості заволодівало нею все остріше й остріше, біль від загального презирства, від загальної стоокої пазуристой ненависті краєв душу, і душа рвалася в риданнях.

Газдиня увійшла до хати і стала коло порога. Брови її були нахмурені, і лице суворе, і кожний мускул в ній говорив: «Так тобі і треба, паскудо!»

Але довго дивитися не могла. Поволі зморшки зникали з чола, суворість щезала; звідкись із-під серця клубком підчувалися сльози. Хотіла було вийти пріч із хати, а замість того підійшла і ласкаво доторкнулася до плеча Марусі.

— Може, чого потрібуєте, їмостечку?

Маруся здригнулася, підняла голову, мов крикнути хотіла: «Чого ж іше тобі від мене треба? Лаяти будеш?..» Але поглянула в лице гуцулці, почула се ласкаве «їмостечку», давно забуте, утрачене навіки, безповоротно, — і заридала ще дужче, уткнувшись лицем у груди газдині...

Та півсвідомо гладила її по голові, щось говорила, а потім і сама розплакалася і сіла на лаву, витираючи лице рукавами.

І сиділи так, плакали обі...

Потім Маруся заспокоїлася, дякувала за віщось. А потім розпитувала. Се ж була перша жива людина! Ся газдиня от сидить у селі, зустрічається з людьми, ходить до церкви, омивається хвилями людського моря, чує багато слів і приносить додому пил з далеких і різних цвітів.

І жадібно слухала Маруся прості слова: кожне з них таке нове, так нагадувало щось давнє, любиме, близьке...

¹ Бив.

— Ми люди далекі — видиш, де сидимо. І до церкви не щонеділі мож піти. То воно ід нам не йдет так борзо, та й я не знаю, лиш-сми чула, шо рейвах великий си зробив за вами. О, великий рейвах!.. Ксьондз ваш усі ровти позбивали, усіх пушкарів на ноги поставили. Бо то, ади, спочітку не знали, шо гадати: може, втонула, гадали. Та ходили, де глибокі пле-са, де кашиці та велике каміне та гаками все шукали скрізь. А вже так, вже май не вборзі, ізрік хтось, шо ніби видів, ек Марусек із ековс панев ішов десь конем, ци вже не можу сказати ек. Та вже лиш по тому, то вже си ровти зачели, ае. Ксьондз ваш, повідають, самі їздили на Ускеріки з Гердліч-ков говорити, та й тот, варе, обіцев, шо вишукає, хуч би тут не знати шо. Та й Юрішка д'собі кликав, гострий наказ му давав, аби вишукав. Та й Юріштан бігав, шо бігав полони-нами, та лісами, та бих зна чім¹, та оннаково гляба було вас ізнайти: десь закег поренно головоїд проклетий.

І знов плакала Маруся, уявляючи собі всю ту картину, і здивовання о. Василя, змішане зі страхом за свою репутацію, і шепти та смішки цілого повіту, і... гірке почуття образи старої бабці... От мов жива стоїть перед очима: «Спасибіг, Марусечко, спасибіг...», а в самої сльози ринуть з очей і ско-чуться в глибокі зморшки.

А відтак попливли дні за днями. Скучні, одноманітні. Надворі показуватися Маруся боялася, аби хто не побачив, і ціли-ми днями сиділа в душній хаті. Коли приходив хто і питався: «Що це за молодичка?», газдиня відповідала різно: одним каза-ла, шо се з Білоберезки жінка, другим — шо з Річки, як кому.

Приходили вісті й про геройство Марусяка, про деталі його нападів, — і Маруся тепер лиш помітила, як мало поезії в кривавих злочинах молодців.

— Прийшли ід тому вїттові та й си сховали у колибі. Так перегодом приходить слуга вїттів у ту ж таки у колибу, дму-хає у ватру — ци грів си, ци варити шо хтів, вже того вам не скажу. А коло него були два пси. Та й тоті пси зачули оприш-ки, зачели гарчети. А волох — тот слуга волох, ади, був, — а волох підвів голов та й скричев по-свому: «Лабурж!» Та лиш він того слово скричев, а оден з опришків кев го у потемки через пресло сокиров. Ударив у штуба, оту-о понизь ребра, так, шо, перебачейте, калюхи му випали.

Слуга уфатив си за бік руками та й засакраментував по-свому. А між опришками й волохи були. «Ов, — кажуть, —

¹ Бог знає чим.

шкода! Свого-сми порубали». Та зара' узели того слугу на плече та д'хаті з ним.

А втамана самого не було вдома: поїхав десь некрутів віддавати. Лиш сама жінка си лишила та син Юр. Він орав цілий день уверху, то й прийшов уже д'хаті понад вечір. Пустих волий¹ у загороди, полагодив там ще щось на дворі коло хати, а витак пішов у хату та і запросив у матері напити си шош.

А матір кає: «Бери хіба росільниці, бо бирше нема нічо».

Подала му мати миску росільниці, та лиш Юр піднев миску до губий, а тут опришки у хату та й того слугу несуть на плечох.

Газдиня скричала не своїми голосами, забила си у вугов², а Юр крунув си поміж опришки, хтів си замішети межі них та в двері; лиш опришки йк зачели бити го сокирами, то ледве живого закегли витак під лаву.

А слугу положили на лаві та узели си му калюхи зашивати: затрутили, перебачейте, кишки му всередину, знайшли голку, нитку та й зашили.

Витак зачели у газдині питати си, де гроші. Баба «говорит: «Я нічо не знаю, мужа нема вдома, я нічо не знаю». Лиш опришки того не слухали багато: узели, розіклали ватру у печі, бабу розібрали, розкегнули на земні та й сипали грані на черево. Кричить баба, а де гроші, не каже. Та вже кіко ю не мучили опришки, — так і не сказала: не знаю та й не знаю нічо.

Плюнули опришки, кинули бабу, пішли самі шукати. Та вже не можу вам ісказати, кіко знайшли, — а шо вже лудіня, ліжників, сукна, фантя ружного-преружного позабিরали, то, нене моя рінна!.. А двері й вікна, ек відходили, позабировали ковбками.

Нарано повставали сусіди — шо то тихо так коло хати? Ані худоба не пускана, а нікого й не видко. Туда — аж там двері позабировані, вікна позабировані... Ой-га! Гости були сночі.

Відбили двері, вікна, увіходют — а там... Господочку тихий та любий, не дай того видіти жадному крискенинові!.. А баба лізе на коліньох з хати надвір. Та полізла до хліва та й там легла голим черевом у самий тот, перебачейте, муст. Ає, ає! Тут нема сміху. Мусила вна у того легати, бо би інакше не видержела. О-о!.. Вже таки би ретенно не видержела.

¹ Волів.

² Кут.

Приїхав і втаман, ідет ід хаті — го-го! Є шо видіти у хаті. Слуга на печі лежит, Юр у ліжниках загорнутий на постелі, вба йк коліде, поздуло їх так. Юр стогне: «А бог би вас побив із вашими достатками, та й з вашими маєтками, та вотаманцтвом, йк я через него свого здоровля си збавив».

Іде втаман до хліва, а там баба плаває у тім у мусті, гей качка! «Шо дієш, стара?» — питаї ци. «Не бій си, діду, — стогне. — Ше-м те не цалком осиротила». Тобто має значити, шо не признала си за гроші. А втаман на тото: «Но-но... То байка. Коби ти лиш, сарака, подужела. Решта — байка».

...Цілу ніч не могла заснути Маруся, вислухавши то-то оповіданнячко. Дмитрик!.. її лицар, її коханий, той, ради кого вона зломила своє життя, — сипле бабі вугле на голе черево, допитуючися про гроші!

Жах обхоплював її у тьмі ночі, і не знала, як тепер стріне опришка, як буде дивитися на нього, як прийматиме ласку.

З газдинею зав'язалися у Марусі щирі, приятельські відносини. Се була добра женщина.

— Шош ти, любочко, делінь будеш робити? — питала вона іноді Марусю, звертаючися до неї по-материнському, на «ти».

Маруся лиш здвигала плечима.

— Я сама не знаю. Ї не думая, і не хочу думати о тім, — і покивала голівкою. — Дивно, дивно зложилася моя доля... Ну... та тепер уже пропало: повороту для мене нема.

— То чіму? А йк би-с си вернула та перепросила газду? Най би вже попобив си троха, бо без того не буває у хаті, але витак узев би назад. Бо ти лиш рахуй та кемуй — ек попові без жінки? Вже крискенин без жінки нічо не вартует, а шош піп? Та ти йму оннаково, шо половицю кіла укеда. Ей, вертай, бігме, вертай.

Маруся лиш хитала заперечливо головою. Коли уявляла собі ті погляди, котрими її стрінуть, суди-пересуди та переговори попадь та попівен повітових, усі оті маленькі шпигливі питаннячка, невинно-ядовиті уваги, усмішечки, словечка; коли пригадувала все те, ясно їй було, шо вона би того не витримала, шо поворот немислимий. Ї говорила рішуче:

— Шо буде далі — побачу, але назад не піду нізащо, нізащо в світі.

— Але ж погадай, шо говориш! Таже цес Марусек, ланц би му шию в'їв, лиш ізвів тебе та й кине. Лиш му си навкемиш, — і кине. Кіко він вашої сестри, отаких-о мав — хо-хо! Та у него ув кождім ув селі по любасці сидит, а то й по дві! Шо ж меш робити, сарака, йк він те вижене гет, а на твоє місце другу приведет?

Мов металом поплавленим, капала кожним своїм словом! Ой... Все складнішим, все безвихіднішим вставало перед Марусею її завтра, все безумнішим показувався крок.

— Не кажіть так, газдинько, бо... бо того не може бути...

Але гуцулка не помічала ефекту своїх слів і говорила далі. Словами, як клевицями, біла.

— Ой-га — не може бути! Лиш так-таки буде та й вже, згадаєш тогди моє слово. Ци ти му жінка вінчена, що він те тримати стане? Ає!.. Шо лиш троха не так — ану-ко, забирай си. Та ше задеруть спідничку та всип'ють бобу доброго на дорогу та з тим і підеш. Тогди меш говорити, що «не може бути»... Ге — коби-то не було! А то вже бувало. Та й не раз бувало! Та й ше буде не раз.

Маруся холоділа... «Замовчи!» — хотілося крикнути з усієї сили, але не кричала. А молодиця різала та й різала, по-своєму, по-простецькому, забираючися в саму душу зі своїм шорстким бажанням добра.

— Та от, не будемо далеко загадувати — йк заверемінієш, а може, таки вже й заверемініла, — хто то знає? Ну, та й шо? Ци ти му потрібна тогди будеш, із калюхом? Овва! Та він собі ув кождім селі цілу ізнайде. Здорову, свіжу. Та ше тобі на злість приведед ід хаті, ци де ви там спите, та ше меш дивити си, ек він із нев, і тов другов, спати ме лігати. Ає! Ти ше, сарако, не знаєш наших людей, опришків тотих самих. Йо-му коби лиш солодко було, а шо там далі, — то він не знає.

Або, най так кажім, дитина у тебе си знайде... Шош ти меш робити із нев там, у полонинах? Та от ми, шо вже у нашім у стані, у крискенцькім, та й то кежко си трафее, шо вже ми привычні; — ади, по п'єтнацїть, по двацїть котим¹. А шо ж, варе, ти меш робити? Диви си, йка ніжна, булочками вигодувала си: на першу ж дитину розсипес си. А при полозі хто ті поміч дасть? Ци не Марусек бартков? Го-го!.. То ми баба, ха-ха!..

Ї сміялася таки цілком широко, навіть весело, не помічаючи, що Маруся от-от упаде непритомною.

— Ає, ає! Так воно, так. А йк уже минет ци усе та й добре минет ци, прийдед дитинка. Любити лиш го та грїти — а тут опришок прийдед, та за ногу, та об камінь головов.

— Що ви кажете!! — в нестямі скрикувала Маруся.

— А те, шо знаю. Казали такі, шо самі виділи.

¹ По двадцять народжуємо.

«Я те, — скажет, — на любаску собі брав, а не щоб вогкість ти ми тут розводила та з отсим бахурем набувала си. Ми люде гірські, ми не маємо часу колисаночки співати. Єк ти моя любаска, то ти маєш свою роботу робити, а ні — перепрашаємо на усі штири вітри, п'ятий шум. Такого добра я си усюди ізнайду».

Лиш тут помітила, що Маруся побіліла, попісніла у личко і хитається, хитається... Підхопила її, крикнула на чоловіка, щоб дав води...

Впрочім, Маруся скоро прийшла до себе. Попросилася лягти, їй було зимно.

Лягла. Газдиня любовно прикрила її ліжником, старанно обтикаючи дококола. Потім стала, підперши щоку рукою, і хитала головою.

— Чого ви, газдинько, головою хитаєте?

— Та шо... Видив, ти, Міцько... зайшла вже...

XXVI

Сумні дні і довгі безсонні ночі... І мислі важкі, і гострий сердечний біль.

— Боже мій!! Що ж се я наробила! — нараз скрикувала усією своєю істотою і, мов безумна, підхоплювалася з постелі.

— Та шо ж се запаморочило мене, що оплело? Як же сталося, як могло статися? — і стискала голову руками і, хитаючися зі сторони в сторону, беззвучно вила серед гупої півночі.

Мов у пропасть чорну упала. Високі, в темне небо упершись, стали стіни дококола, впереди невмолима, непорушна скала, і ні розбити її, ні обійти — і немає виходу. Кінець уже. Життя пропало.

Будь у сю хвилину ніж під рукою — ударила би ним себе в груди.

Розпитувала газдиню, що роблять опришки взимі.

— А шо роб'ють? Оден у катуші сидит, шибениці чкає, другий гонит світами, біда го знає куда, стає на службу у йкого газди та й служить, а ше йкий залегат у зимовнику дес. Наб'є собі туда буджениций, бринзі за літа та й сидит, маліцьку ватрочку кладет, аби не пізначно було дуже.

— Що ж то за зимовник?

— Зимовник? То палац такий, на пльонтрах, золотий. Та й слуг дванаціт обід варут, а стелев місяць-зорі ходє.

— Ні, газдинько, скажіть — я ж не знаю.

— Нема що там знати. Дера йкась у селі або єма у землі. Привалит тото плитєм, форостом замечет та й залегат утуда, йк медвідь.

— І цілу зиму лежить?

— Ає. Він не може виходити, бо би го слід ізраджував. А вже коби то лиш вислідити — ого! Остатньо би му тогди дзвонили. Йй-га!.. Проклетий тото хліб — на свікі проклетий! Шо йкби мій Іван та пішов у тот талан у гіренький, то би сомного¹ сокиров порубала. Най гниет, йк має таке жите провадити!

Газдиня плювала, і очі її загоралися. Була ж селянка, віковічна тружениця.

А Маруся малювала собі в уяві той зимовник. Вузонька темна яма, діра для вповзання, ковбчик для сидіння, купа шкір для лежання. Дим, що не має виходу, і всі запахи, що не можуть утекти від самих себе, і опришок під боком... місяць... два... три...

І нікуда не вийти, не дихнути свіжим повітрям. Відростають пазури, шерсть разом із брудом укриває тіло грубою корою, очі відвикають від денного світла і болять в їдучім диму... Захорієш — кричи, вийся від болю, а тебе будуть смарувати ведмежим лоєм і його ж, розтопивши, змішають зі смердючою горівкою та заливатимуть горлянку... То дуже добре! То від усекої, ади, хороби помогат!

А лицар же де?.. Блискучий, в панцері золотім, з шоломом в струсєвих перах на прекрасній голові, вічно усміхнений, святочний! А де ж замок, що стояв на високій горі, де сад із тисячолітніх грабів і буків, плеяда русалок у голубім озері! І гондоли, убрані ліхтариками, невидимі хори в тіні дерев, і прекрасні танки сільських дівчат, і пажі, і оксамити, і кришталеві кубки, одежа золота?

«Де ж то все?... Де ж ви, смішні й дитинячі, але солодкі мрії мої?.. О-о!.. Яка ж дурна я була, яка нерозумна... Та чи мені ж, попаді криворівській, марити було о всіх тих небувалих красотах? Таже того нема і не було ніколи. То лиш у глупих мрях дівочих снується, в незадоволених, стривожених...»

І гірко посміхалася, і сльози текли по непорушнім лиці.

«Я марила, а життя пливло мимо мене, і я нічого йому не давала, нічого не приносила. Дозволяла гратися собою, як забавкою, як лялечкою, тішила і тішилася. Не приходила в

¹ Сонного, сплячого.

життя діяльним членом, що во ім'я виконаної роботи має право вимагати, а була гарненьким паразитом. А в додаток — усім тим, хто мене любив, хто хотів позбавити мене від скуки щоденності, хто заколихував ласкою, як дитину маленьку в колосочці, — всім тим я принесла стільки ганьби, стільки сорому, стільки сліз... Ох!.. Та пощо ж я на світ народилася така дурна, така нерозумна! Бабцю, бабцю, чи простиш ти мене!..»

Ї падала в подушку лицем і тужила, тужила... «Бігла би, бігла, сю ж хвилю бігла, через гори й горби. Се ж так близько! От коли б вийти троха на ґрунь за хатою, — видко верхи криворівські, видко Ігрець, Синиці.

Але не мені туди вертати... Я проклята! Я блудницею стала. Сьогодні мною розпоряджає один опришок, а завтра будуть усі. Будуть відкуповувати за пару сороківців один у другого, і заливати будуть горівкою, і топтатися босими ногами по тілові... Ой! Я голову собі розіб'ю об скали! Ножем заріжуся!.. Пустіть!..»

Ї зскакувала серед ночі, кричала. Перелякана газдиня вбігала до комори, довго не могла засвітити. Потім заспокоювала любовно і, забувши втому денної праці, сідала на постелі і довго розмовляла. Все радила вертати до Криворівні.

— А що гадаєте? — говорила вона, перейшовши уже на «ви». — Я збігаю до Криворівні та скажу вашому чоловікові, аби йшов ід вам. Пощо карати си тільки.

Але Маруся протестувала всіма силами:

— Та як же я прийду? З якими очима? Ні, ні, ні — се неможливо. Ї того не буде, ніколи не буде. Все вже пропало. Відрізати скибу хліба можна, але приліпити її знову — трудно. Ї не клопочіть собі голови, голубко, — я уже все одно як мертва. Вибачте, що я от потривожила вас серед ночі, але не моя в тім хіть, бо не по своїй волі знайшлася я у вашій хаті.

Але газдиня не хотіла так скоро кидати своєї ідеї. Радилася з чоловіком:

— Я побігну, Йва'. Прийду та й скажу тому попові: «Їк-би-с хоків свою жінку узети, то йди та й бери, докив опришків нема ше».

Але Йван замотав і руками, й ногами.

— Ї-i-i-i... Таже Марусек вб'єт! Ї тебе, і мене. Та що вб'є — вогнем ме печи!

— А відки він си довідає? Відки? Скажемо — прийшов піп із двацять люда, обскочили хату, нас пов'езали, молодичцю взяли — то й що ми му винні?

— Ой жінко, не требуй Дмитра! Бо він нас не так, ади, стребує. То вже така біда, шо має очі усюда. Ти підеш до Криворівні — а йому вже донесут, шо ходила, ади, баба до Криворівні, — та й шо тогди мемо робити? Спрахтит із світа та й напити си не даст.

І то все з такою силою переконання, шо навіть газдиня почала роздумувати.

— Та вно на правду, ек тот повідав, не пхай пальці межі двері, аби те не скалічило. Шкода молодиці, нема слова, але й свої діти також шкода.

Але дивитися на Марусю рівнодушно таки не могла і, коли ще раз повторилася нічна сцена, рішила — шо буде, то буде, а я таки піду. І рано, не сказавши нікому ні слова, щезла з хати. Іван дізнався о тім лиш тоді, коли сусідка прийшла варити обід.

— Ає! Та в мене своя жінка є.

— Може, си навкємила, то беріт чужу.

— А мою де сте задівали?

— Випрали та повісили сушити.

Впрочім, Іван догадався вже, де його жінка, і зі страху, як би чого не вийшло, перестав розпитувати.

А молодиця відмахувала кроки. Пішла не дорогою, а толоками та ще й правим, менше людним боком Черемоша — боялася стріч. Справді, Марусякові могли донести, шо виділи, мовляв, Олениху — бігла до Криворівні.

Взагалі всякі думки брали. З усіх боків можна було чекати, шо скажуть: у чуже просо не сунь свого носа. Про Марусяка нема чого й говорити: в нім наживала собі вічного й страшного ворога. Маруся теж протестувала і хоч можна було думати, шо ліпше не звертати уваги на сей протест, а все ж... Нарешті от підходить вона до чужого дому, увійшла туди, не знаючи, як і куди. А шо, як і тут їй скажуть: в чуже просо не сунь свого носа? Таких, мовляв, шо від чоловіків тікають, нам тут не треба — тримайте собі.

І так си збоєла — аж ноги си типуть¹. Все таке чуже до окола. Була тут, може, разів два на храму в Криворівні, але тоді не було тут так непривітно.

А вже як прийшла на плебанію, так хоч назад біжи. І наймички всі такі непривітні здалися і наймити зухвалі — так би й їли. Вже й сама не знала, як привіталася.

¹ Тремтять.

— А шо би-сте хтіли, газдинько?

— Йгомостя би мені... ади, ксьондза...

— Нема ксьондза, поїхали хору йкусь законювати. А то далеко: на Бережницю, аж під саму Білу Кобилу.

— А коли зійдуть?

— А ци ми знаємо? Видев, увечір.

Якийсь наймит підійшов і чіпався:

— А тобі нащо ксьондза? Удруге заміж хочеш? — і ліз до молодиці.

Олениха, сміла й находчива, якомсь стерялася тут, в чужій обстанові, і не знала, що робити, але в сю хвилю вийшла стара їмость.

Старушки не можна було пізнати. Пожовкла, зморщилася, очі погасли і сиділи глибоко-глибоко. Всі кості гостро повилізали, руки трусилися.

— Що тобі, молодичко? Скажи мені, я передам єгомостеві.

У Оленихи забилося серце... Що робити?.. Говорити? Але як?.. Тут?.. При наймитах?..

Стара їмость бачила, що молодиця вагається. Думала, що ходить о якусь дискретну справу, і покликкала Олениху до покоїв.

— Ну, шо ж там таке? Чи то лиш ксьондзові можна оповісти?

— Ні, я можу й вам. Прийшла-сми вам ісказати, шо ваша невістка у нас у Жеб'ю сидит.

Старушка розкрила рот... і ухопилася за серце... Олениха стерялася і не знала, що робити. На щастя, старушка скоро спам'яталася.

— Звідки? Як?.. — говорила, задихаючись, а потім почала плакати. Від сліз їй стало легше.

— Ти не дивися, шо я плачу. Ти говори, а я буду плакати...

Ї плакала. Гуцулка оповідала, а вона плакала. А коли Олениха, сама хвилюючися, оповідала про мучення Марусі, як вона кричить ночами, старушка, здавалося, розпливеться в сльозах.

Нарешті обі заспокоїлися трохи. Стара їмость хотіла їхати сю ж хвилю, але Олениха навіть руками сплеснула.

— Але шо ви, їмосте? Таже то тра силов, та ше й великов силов тра брати. Може Марусек наскочити під тот чес, тогди вже горечо буде брати. Тогди я вже не знаю, ек ю й брати, бо він і вбити ї може. Ае! Таже то бійно з-перед такого вопришка.

Пішла.

Стара їмость не могла спам'ятатися. Як ненадійно, наче грім з ясного неба, приголомшила її утеча Марусі, так само неждано явилася тепер можливість її повороту.

Чекала сина так нетерпеливо, що кілька разів сама вибігала на дорогу, а нарешті веліла наймитові осідлати коня і борзо їхати назустріч єгомостеві та сказати, аби їхав як тільки можна найшвидше, бо важна дуже справа.

Наймит поїхав, а старушка все не могла заспокоїтися. Ходила по покоях і ломила руки.

Господи, як би її спасти!.. Господи, як би її врятувати!.. Одурив, обпоїв проклятий розбійник... Плаче, мучиться... Іди... Іди, голубко моя!.. Ми простили, ми не згадаємо. Слова ніколи не почувеш. Будеш коханою дитиною, як і давніше, буду так само любити, навіть більше... І все забуду, все я забуду: і ночі свої безсонні, і сльози криваві, і образу... велику образу, Марусе!.. Відобрала ти в мене життя трохи, але най уже я тобі сей кавальчик дотачаю.

Нарешті приїхав і єгомость.

— Що тут ся стало? Пощо мене так нагло кликали? — а сам оглядався і шукав очима. Скакав з надією, що приїде, а Маруся стоїть, сміється... «А ось і я! А що — добре я з вас собі зажартувала?»

І напавду не попам'ятав би... От наче на потік собі пішла та трошки затрималася довше.

Уже переболів свій удар і навіть чув себе трохи винним, хоч і сам не знав, у чім. Весь час ходив якийсь стеряний, винувато дивився на всіх, говорив несміло; все здавалося йому, що парафіянин слухає-слухає його, а відтак, чухаючися, й скаже:

— Усе тото файно, їгомостику, лиш ми би вже хтіли раз мати ксьондза поренного. Єк ви у свої хаті не можете справити, то у цілій, рахувати, парафії вже не вам газдувати. Усе-кі є попи на свікі, усеких-сми видів, але таких, шоби жінки від них кікали з опришками, — таких ше-м не видів.

Коли, почувши про скандал, нараз почали до парафії навідуватися гості, і число співчуваючих, рідних духом виросло до незрозумілих розмірів, і все то приїздило, лізло з чобітьми у душу, задавало нескромні питання, — о. Василь попросту тікав, скориставши з найменшої причини. Йому було сором дивитися людям в очі, він не міг витримати цього фарисейського співчуття, сього погано скритого задоволення, що світилося в очах усіх цих милих добрих сусідів, далеких і близьких кривних і т. п.

Лиш стара їмость уміла з ними говорити.

— Ми переболіли сеє горе, що спостигло нас так нежданно. Тепер ми постановили ніколи більше о тім не говорити і дуже просили би вас не торкатися сеї не загоєної ще рани.

По такій фразі, сказаній спокійно, гречно, трудно вже було зачинати річ на сю цікаву і пікантну тему. Попаді швидко прощалися і зезали.

Але зате ж уже й надолужували потім! Скільки було переговорено, скільки було наплетено в повіті! Для попадей то просто рай наступив, ніколи ще не було так весело в косівськїм деканаті. То було з'їдуться миропомазані глави зі своїми немазаними половинами і морять мух. Ксьондзи ріжуться у карти, що аж курява встає, а попаді зябра собі днуть, позіхаючи. А тепер!.. Яка безконечна, яка невичерпана, яка прекрасна тема для розмов! Навіть порозцвітали попаді, рум'янці собі подіставали. А вже скільки жартів!.., корявих «родинних» жартів!.. Скільки запаморочуючих віців — хо-хо-хо!

Як лиш гримнула вістка по повіті, о. Василя викликав до себе «дзекан». Бідний криворівський парох, не встигши ще опам'ятатися взагалі, аж розплакався перед старим.

— Ну, що ж я тому винен, отче, що ж я тому винен? Господи!.. Я ж ні в чому не винен. Обов'язки всі повнив... усе — і от!..

Декан почухав пером за вухом.

— Та зрозумійте ж мене, пане добродію пане (се була приговорка отця декана), що я так само нічо не винен. Я вам, пане добродію пане, бажав завше добра і бажаю, пане добродію пане, так само і тепер. Але що ж я можу поробити, пане добродію пане, коли від мене вимагають, пане добродію пане, з консисторії, пане добродію пане? А що я їм скажу, пане добродію пане? Правда, ще мені нічого, пане добродію пане, не писали, але напишуть, напевне, пане добродію пане, напевне.

Порішили на тім, що на консисторський запит, коли він ще прийде, о. декан має відповісти: «Понеже урядь деканальний не може вѣрити самимъ лишъ роспрострненнымъ слухамъ, яко бы жона такого-то, пароха на Криворивнѣ, Быстрецѣ и Рѣцѣ-Зеленомъ куда-то, невѣдомо куда, зезла, то урядь деканальний зарядилъ провѣрити точними вѣдомостями на мѣйстцѣ по довершенію которой провѣрки буде о всимъ донесено консисторіи».

Отець декан страшно був задоволений із себе і все підкреслював, все звертав увагу о. Василя на свою доброту.

— Бо я, пане добродію пане, не лиха людина. Хоч я знаю, пане добродію пане, що мені можуть бути, пане добродію пане, неприємності, пане добродію пане, і то ще великі неприємності, пане добродію пане, але я, пане добродію пане, не можу витримати, коли бачу, пане добродію пане, можливість зробити кому-небудь приємність, пане добродію пане.

І от коли тепер о. Василь дізнався, що Маруся недалеко, в Жаб'ю, він сильно зрадив, але що робити, за що взятися в першу хвилю, не знав. Не орієнтувався.

— Та бійся бога! — квапила його їмость. — Треба борзо все робити. Треба збирати людей, треба йти.

— Людей... А де ж я їх візьму, тих людей?

— Та де хочеш бери, а мусять бути.

— Парохіяни не підуть, — тягнув о. Василь. — Он учора треба було сіно перенести з горба до оборогів. Так я сам чув, як оден, отой п'яниця Матій, казав: «Жидові би-м поніс, а піп най заплатить добре».

Стара їмость стискала руки.

— Та чому ж ти так повів себе з парохіянами? Чому ж вони так тебе не люблять? Чому за других священиків люди раді й голову положити, а тебе ненавидять?

Отець Василь розводив руками.

— Люди тут такі, погані. Я їм нічого злого не зробив.

«Але не зробив нічого й доброго», — погадала собі старенька, та тепер не пора було підіймати се питання.

— Ну, то їдь же борше до Жаб'юго, шукай Гордіюка, най дає пушкарів, най ідуть, най відбивають. Та ворущися ж! Та же кожда хвиля дорога.

— Я б з'їв що...

— Добре, добре. Я покладу тобі — в дорозі будеш їсти.

О. Василь погнав до Жаб'юго.

XXVII

Марусяк літав селами, всюди якомсь спішачи, всюди якомсь недороблюючи. На великий рабунок не йшов, задовольався малими нападами: на корчми, от отамана пушкарського в Зелениці хотів піймати, та не вдалося; ограбував пару менших дворів, вийта одного пошарпав, аби не так уже занадто одверто прислужувався полякам, — отаке усеке.

Але й сього, очевидно, було досить, щоби занепокоїти власті. Якись дивні відносини були у властей з опришками. На-

че умовилися: коли ви будете сидіти тихо, то й ми будемо сидіти тихо; ну, а коли ви теє, ну, тогди й ми, значить.

І під час «замиріння» власті досить толерантно відносилися до опришків; систематичного очищення не робили, от хіба вже як занадто запусують чорні хлопці, тоді розколихувалися органи влади невеликою амплітудою, щось там робили, щось там писали кудись. А минала хвилива небезпека — і знов святий спокій до слідуячого вибуху легінської сваволі.

Так було й тепер. Власті прокинулися, заворушилися, але чуткий Марусяк мав ніс і при перших же небезпечних ознаках сказав — досить! Пора додому.

Але як же можна отак піти, щезнути, попросту сказавши — утекти без сліду? Ні. Вся легінська вдача протестувала би проти того. Треба ж порозкошуватися, показатися перед світом в усій своїй красі, блиснути шитвом киптарів, багатством ременів, сипнути сороківцями — щоб дзвеніло, дий його кату! І показати, що нікого й нічого на світі не боїшся, що кожному можеш плюнути в очі і що взагалі на все тобі начхать. Оправдання життя свого хотілося, перед самим собою і перед світом цілим.

І Марусяк оголосив, що на місце сеї прощальної гульні вибирає Ясенів.

Дійсно, се було найвідповідніше місце. Голови, може, були би безпечнішими, але, власне, в тім був свій присмак: сміло глянути небезпеці в очі, побравірувати нею. Та й малі були занадто Голови, розмаху нема. Напився та й вались. Ну, а Ясенів зовсім інша річ. Село велике, красиве, над самим Черемошем, при битій дорозі; розляглося широко на пологих горбах та ще й в шістьох кілометрах від самого гнізда — від Устерік. І нарід у тім Ясенові все розмашистий, буйний: з найдавніших часів ясенівські люди найбільше підтримували опришківство, та й тепер все село було симпатично настроєне до чорних хлопців. Взагалі де вже й побаювати, як не в Ясеневі!

Та й по сусідству з Криворівнею: потоком лиш, Варятином, відділяються одно від одного сих два села.

Попові криворівському донесуть на слідуячий день, що був, мовляв, Марусяк в Ясенові... Ає!..

І ще одна, може найголовніша, причина потягнула Марусяка до Ясенова: там жила Олена Срібнарчучка. Передумуючи своє будуче побачення з Оленою, Марусяк відчував осібний якийсь присмак, що от, мовляв, маючи там десь попадю — не кого-будь! — все ж іде до другої любаски.

Ся думка лоскотала. Уже представляв собі розмову з Марусею, як вона, довідавшись про Олену, буде говорити: «Митрику-любчику! Та нащо тобі другі дівки та й молодиці? Ци я не файна та й не люб'ю тебе? Ци я не кинула свого попа задля тебе?»

А він їй буде говорити: «Слухай, Міцько. Ци була ти у лісі коли?» А вона: «Ой була, була!.. Коли не була — тебе би не знала». А я знов: «А у лісі єгоди виділа-с?» — «А й чіму ні. Лиш пощо таке пусте говоріне?» — «Бо, видиш, челідь — от їк єгода. Шо йдеш лісом та ті й не в голові єгоди, — тра дес іти борзо ци на серці журу маєш велику. А вона, єгода тота, визираат з-під трави. Та черлена така, їк грань, та велика та файна. Так си й просит: «Зірви мене, легінику!..» Та й хуч би ек ті було безчесно, а мусиш сідати та й тоту єгоду ірвати та й їсти. Та й си зарікаєш, шо не будеш бирше ставати, нема чісу та йдеш собі далі, а вона знов, єгода, з-під зеленого листу — блим. Та й ше бирша, ше смачніша ті си здаст. Та й знов ти ід ній. Так і з дівков та з молодицев. А ше я таку натурочку маю, шо бих усі єгоди переїв, усіх би дівок пере... перецулував».

Але ж бо ради тої Срібнарчучки, шо то до неї вибрався тепер Марусяк, і варто було дещо витерпіти. Вже йк-бис ісказав, шо була молодиця на цілий Єсенів, то би не збрехав ретенно. Та ше не знати, ци й по других селах були де такі.

Красна — як зізда. Як співає, — то з вигуком, як гуляє, — то з викрутом та ще так, шо кожна жилочка в ній говорить. Як сміється, — то легіням мухи по спині повзають, ну, а як уже блисне очима та ще слово яке ласкаве скаже, — то прив'язала до себе чоловіка та й тягне, мов ланцом, куди хоче.

От іде в неділю до церкви. Шо вже вивберана, шо вже чічена — очей си ловить! Коло бері легіні позасідали; жартують молодежи, висміюють усіх, свистять услід. А йде Олена — дві слові лиш скаже: «Шо дієм, легіники?», поведе плечем, усміхнеться, а вже най би загадала легіням у Черемош скакати — бігме би скакали!

Великих гараздів не мала — а в хаті у неї завше чисто; городчик у цвітах, у мачку, всюда чисто, всього доста: і скорому наплетано, й солонинка перетримуєт ци, і шос на пригісне, на простибіг завше є, легкодушнички там які, подавнички; дитина забіжить чужа — своїх дасть біг — то вже не вийде без яблучка, ци бобу, ци черешеньок, або там баранчика з сиру. І хто б не прийшов до хати — старий, малий, хорий, здоровий, багатий, — кожний виходить усміхаючися, з радістю в серці: вже якось уміла кожному сказати щось таке прием-

не, чим-небудь потішити, розвеселити. Ї лиш одної людини на світі не вмiла ніколи розвеселити — це свого чоловіка.

Не був він журний, але йкось... «оннаковий», як про нього казали. Спитають — відповідь до ладу, розумно; попросити о чім — зробить з охотою; чим тільки в силі допоможе, але щоби він коли засміявся, чи переступив корчемний поріг, або у людей випив понад міру — сього ніхто ніколи не бачив. Як частують, — вип'є порцію, але лиш одну.

— Та ци ви, Андрійчику солоденький, заприсегли від горівки, ци ек?

— А шо вам тото поможе, йк я вип'ю? А мені чкоду робит, бо я мушу тото відхорувати.

Тут вступалася, звичайно, жінка.

— Та дайте му покi', не марнуйте добра. Він оннаково не всмакує, лиш переведет. От спадьте лиш на кему та й д'мені си напийте! — і сміялася, а від того сміху всім ставало весело.

Рiзно пояснювали собі люди тую, так би сказати, і серйозність Андрія, що переходила часом у сум.

— Бо то, видите, не оден він газда до жінки, — судачили задрісні баби.

— Ає! У тої Оленочки не кежко си допросити.

— То би тра... коби Андрійко не поганив собі ручок та взев добрий бучок, то хiба аж тогди був би поредок у хаті.

Оленка ніколи не перечила отим усім пересудам. Тільки сміялася, а чоловікові, коли він, весь побiлівши, передавав їй оті пльотки, задержувато співала:

Ой чоловіче-невірниченьку!
Чіму не віриш мому серденьку?
Ой купи мені ключ-колодочку
Та замкни мене у коморочку.
Ой їк я схочу хлопця любити —
Будут си твої замки ломити.
Їк си наважу — двері виважу,
А їк ісхочу — крізь вікно скочу;
Ой намашу си я солониною,
Втічу я й крізь стелиною.
Ой чоловіче-чоловіченьку!
Коли не віриш мому серденьку —
Купи ми, мужу, срібний дзвончок,
Присили мені під подолочок:
Ой їк си рушу, — дзвонити мушу:
Дзiнь-бам-бум — на твою душу! —

і реготала, і кидалася потім на шию, осипала ласками.

Називали її Марусяковою любаскою, але знов-таки — хто то міг докладно знати? Усіх інших любасок Марусякових знали достовірно, могли, в разі потреби, скріпити фактами — про Олену ніхто жадних фактів не знав.

Часом, як десь в гостині розворушить уже вогнева горівка гуцульську кість, лютий данець розігріє кров догореча, а руки мимоволі йкось хапають сусідку за всякі недозволені місця, — пробує хто підсунутися й до Олени. Притискається плечем, шепоче на ухо — а вона регоче на всю хату і відбиває всі натиски гострим яким словом, влучним дотепом. Узлощений претендент кричить:

— Та й шо там сокотити? Шо сокотити? Таже то люцьке все! Не оден уже тоту дорогу мостив! Пху!.. Якби хуч поренне шо, то би не жель.

При таких словах Андрій блід і тремтячими руками шукав сокири, але до нього підсакувала Олена, обіймала за шию і, щось шепочучи, заглядала в очі. І він сідав покірно, лиш важко дихав, а Олена тут же, мимоходом, приліпляла неудачливому претендентові таку латку або оповідала таку подробицю з його життя, що всі помирали зо сміху, і п'яний тікав під загальний регіт із корчми, лаючися й відгрозуючися «калюхи випустити та в дерку запхати». Але ніхто ніколи не торкнув Олени й пальцем.

От сю Оленочку й захотілося провідати Марусякові. Їти до Ясенева цілою бандою — таки то було велике ризико. Таже до Устерік півгодини дороги, хто-небудь чи свідомо, чи несвідомо міг дати знати Гердлічці, зрештою просто луна від вистрілів опришківського баю могла донестися до вуха все сильного мандатора. Але все те лиш прибильшувало гострість усолоди — і легіники радістю стріли намір Марусяка побаювати востаннє, власне, в Ясеневі.

Повбиралися у найфайніше своє лудіне; інший то стільки навернув на себе, що ходити було не вигідно. Щедро мастили голови найкращою передтогидною солониною, до крові шкробали підборіддя букатами кіс, наvertsали стільки пар унуч, що ноги здавалися ковбками, морщили собі нові постолі, пуцували бартки, наповняли ремені сороківцями, а тобівки тютюном — словом, хотіли затьмити всіх і все.

І злинули буйно, гучно, з криками, з гевканем пістолів, з галалайканем. Щоб одразу все село знало. Щоб збігалися дивуватися, і заздрити, й підхліблювати. Та й щоб кожна Настунька ци там Парасочка знала, що ліпшу май еку вберю тра витегати, що пора вже Венері спішити назустріч Марсові.

І спішили. Корчма гула від потужних, невкованих голосів. Мошко звивався, як вужівка, стараючися всюди встигнути й нічого не втратити. Кожний стіл, кожна група живе своїм життям. От широко приятельські відносини, і люди обіймаються, цілуються по кожній чарці; от стримано ворожий настрій, коли сусіди гречно частують один одного, але чекають лиш першого незручного слова, котре можна було би вважати образою. Але загальний тон корчми — було першенство чорних хлопців, їх вищість над сими «домаретами», що ради вигід спокійного життя терплять стільки понижень, що не знають вільних бажань і вільного їх задоволення.

— Ей ви, домарета! — вигукне нараз хто з чорних хлопців. — Ци напрутали сороківців доста? Ой, пантруйте! Бо йк прийдемо — аби було що драти. Та й лудіне робіт борзо.

А другий, лясаючи по спині газду, питає:

— Шо чувати, Ники'? Ци давно зі згури-єс обмив?..

Корчма регоче. Бо се гострий натяк. І кожному іншому Никифір, може, розрубав би голову сокирою, але опришкові мусить змовчати.

Річ у тім, що опришківські буйні показні гаразди пекли очі багатьом; не один погадав собі: «От сей та той оден із другим сороківці розмітують, гуляють та й баюють. А я ци не в гачох ходжу? Ци би й я не потрафив?»

Але кидати господарство, влізати з головою в усі небезпечності опришківського життя теж було неохота — і от знаходилися такі, що хтіли пробічи помежи дощ і, приобретаючи капіталець, соблюсти невинність.

Багато, коли не більшість, опришків були військовими «дизентирами» і тому носили коротко стрижене волосся; отже, се могло, до певного ступеня, служити зовнішньою ознакою опришківства, але, своєю дорогою, могло піддаватися й імітації.

І от який-небудь аматор легкої наживи вдень кутав собі маржинку, працював по господарству, а вночі підбирав верхнє волосся під крисаню, а спідсподу трохи стриг і в такім виді йшов пробувати щастя.

Так зробив і цес Никифір Химчек. Одної файної ночі зібрав волосся у гушму на темені, лице вимастив сажею і пішов грабувати свого кума.

Кум сей жив глибоко в потоці: якби що си трафило, то би вже ніхто не прийшов на ратунок. Тому Ботей був завше насторожі: тримав кутюг добрих, зброя завше набита, хата в гражді — цілий фестунок! А до того ще й сам був собі хлоп

не під стіл виріс: коби у ручки взяв, то потримав би. Отже, не легко було сього Ботея взяти.

Прийшов Химчек у потік, підходить до кумового оседку. Кутюги брехнули раз та й замовкли — пізнали. Став Химчек під вікном, а як зачати — не знає. Застукав у вікно, лиш не-сміло, несвобідно, мовби до хати на ніч просився.

А сеї ночі Ботей сам був у хаті: жінка поїхала матір провідати, слуги в полонину пішли. Почув Ботей шкребот у вікно, присів і дивиться.

Бачить — якийсь чоловік, сам-один, на опришка не виглядає, хоч і при зброї. «А цезай, бідо! — гадає собі Ботей. — Що вно має бути?» Узяв пістоль у руку на всякий випадок і питає:

— А що би ви доброго сказали, газдо?

А Химчек не знає, що й відповісти. Стоїть мовчки коло вікна знадвору, а Ботей стоїть мовчки в хаті. Химчек повертається кудись убік і півголосом каже:

— А-но ви там, легіні! Пантруйте! — а потім знов до вікна. — Я опришок, — каже. — Веди мене до свої комори, а то ті ту й смеркь.

Ботей перелякався, виходить, просить до хати. А в хаті сується, світить вогонь, тягне хліб, горілку, бриндзю... А як приготував уже все, кланяється низько Химчечкові й просить:

— А може, би-сте, кумцю любий, вмили би си перед вечеров, бо то вно йкос... їсти в тім...

Картина.

І хоч як уже просив Химчек кума нікому не говорити, але вже якось так воно вийшло, що скоро о тім знало ціле село. Сміху було доста, але більше заочі: кому охота наживати собі непримиримого пизьмача? Сунет ті у калюхий під темний вечір, та й шо у тім доброго?

Але опришкам, звичайно, боятися було нічого, і вони потішалися над Химчеком скільки хотіли.

Бойчук оповів другий подібний факт — як в Ростоках Середніх теж двоє таких аматорів пішли грабувати один одного. Та ще й стрінулися десь на перелазі.

— Єк си маєте, Йва'?

— Гарс, шо ви май.

— А де бог провади'?

— Та... шош... баби повідали, ніби... от ік ніби сіна хтось поперевертав, ци ек... Іду си подивити. А ви куда, не мавше діла питати?

— Та я... ади... жінка шос... У череві ци де... Іду горівки — би не помогло...

— Таков ночов пізнав?

— Рує, йк корова. Мус, брачку, нічо їк мус. Іду борше — може, ше Цмуль не спит. Дай, боже!

— Госкить здорові.

І розійшлися. Та той пішов того грабувати, а той того. Забрали один у одного що далось, ідуть назад. Один собі погадав: не піду я стежков, аби того не стрінути, а піду грунем ліпше. А другий теж собі таку думку має і теж не йде стежков.

Ідуть грунем — та й знова си зустрічуют! Один терх кегне поренний, а другий май ше ліпший!

— Ов?.. А то ви, газдо?

— Я. А се ви? А шо то, варе, кегнете? Відей, драли кого?

— А ви шо несете?

Та слово за словом, слово за словом та вже й за бартки пора си фатати. Один кричить: «Показуй терх, бо то ти мене ходив рабувати». А другий собі те саме кричить.

І замалим, замалим не дійшло до кривий¹. Та вже йкос си погодили, забрали один у другого вузли.

— Але ж бо й натерхали ви, кумочку! — каже один, крехтячи.

— Та-бо й ви, сусідо, не почкодували.

Корчма легала від сміху.

І пили, й танцювали, і одурманювалися. Розбігалися відтак із любасками по затишках, а хто не мав підходящого серафима в Ясеневі, той надрабляв питтям, трактував других і викрикував співаночки таким голосом, що кури в курнику лякалися і не могли заснути.

Зійшов місяць і обложив тьмою половину гір, притиснувши її вниз, а по другій, світлій, тонкій та високій, розставив усюди дивні чорно-білі фігури.

В темних корчах, у лісочку, навznak лежала Срібнарчука; перекушувала й випльовувала стебельця фої, а коло неї вився Марусяк. Щось шепотів...

Олена лиш угумкала.

— Угу... Угу... А так, так.

А потім не то проговорила, не то проспівала дрібушечку:

Ой там, ой там, при пасіці,
Просив заяць у ласіці;
Вона єму відповіла:
«Ти не годен мого кіла».

¹ Крові.

— Ає! не годен, брачку. Шибенички-єс годен.

— Але чкай: тото мене не минет...

— Лиш коби вже скорше. Вже бих таку свічку ізсукала, йк нога кінцька, — і, ліниво потягаючися, говорила крізь зуби: — Ой-га! Шош тра й д'хаті си пусувати, вечерю варити, ци єк...

— То за йким дідьком виходила д'мені?

— Таже ти звав...

— Ну, звав...

— Ну, то я й вийшла. Гадала, шош розумного вчути, а вно нічо нема, лиш пустек самий, — і робила рух встати.

Міцно кидав опришок її на землю.

— Ти з мене дурня не роби, бо я не з тих. Я ті не пускаю так, порожнов, аби не сміела си витак, шо півночі була з легінем та й нічо не міг мені ізробити.

Олена прищулювала очі і колола з'їдливою фразою, кепкуючи з сеї можливості подібного ущербку легінської гордості. Але потім нараз мов підкидало нею вгору: раптовно обіймала опришка, притулялася до нього всім тілом і сама починала шепотіти, шепотіти, питатися... Питалася, чи попадає файна, чи висока станом, чи не суха занадто, чи уміє цілувати і усякі ще такі подробиці, на котрі легінь відповідав лиш хихочучи.

А місяць підіймався все вище й вище, стараючись заглянути в темну печеру між кущами, але на те ж і опришок, аби вміти вибирати схованки: не раз сто очей пушкарських повзало по тім місці, де, зігнувшись й не дишучи, сидів Марусяк. То йому вже не сховати свою любку від одного ока?

...І заходив уже місяць... Більше як півночі минуло, а під кущами все ще чуються тихі речі, переривані поцілунком та сміхом, що то дразниться, то лашчиться... І лиш як піднялася вже біла ранішня зірочка, як подерлися в глибину корчів сірі вовки, згризаючи тьму, — розставалася молодиця з опришком. А розставалися, — обіймалися, серцем д'серцю притулялися; не на день, не на два прощалися, а може, й на ціле життя.

І тому mocno цілувала Оленочка свого опришка, сильно обіймала; вже тепер він хотів відходити, а вона не пускала. І лиш як уже затрембітала востанне трембіта коло церкви, — останній раз завмерла Оленочка, впившись губами в губи, і пішла-побігла додому...

А в хаті, спершись обома руками на віконницю, сидів Андрій. Як сів учора ввечері, так і не встав і не поворухнувся за цілу ніч.

Тихим кроком вступала молодиця до хати. Андрій не обертався... Постояла хвильку, назвала його по імені... Сидить... Не поворухнеться навіть.

Скинула киптар на гредку, поправила нову черлену фустку на голові. Ще хвильку постояла, мов надумуючися, а потім сіла, тихо опустившись, коло чоловіка, обняла за шию і щось почала говорити...

І що вона йому шепотіла, що він їй відповідав, — о тім не дізнається, мабуть, ніхто ніколи.

XXVIII

Ішов якось Юрішко, отаман стебненцький, Ясеновом. Був злий і несвідомо шукав, на чім би тую свою злість виляти. На біду, хлопчишка якийсь струже собі щось за плотом і в усе горло витинає опришківської співанки:

На високій полонинці
Ізродили рижки, —
А ци підем, пане-брате,
Навесні в опришки?

І то так різко, дзвінко, з ударом! Юріштан зупинився: хлопчака не видно, але голос далеко чути:

А вробимо топірчики
Із самої міді, —
Їк підемо у вопришки,
Не зазнаєм біди.

У Юрішка кипіло все всередині. От так би одну лабу пристолочив, а за другу би роздер на дві половиці, ек жебу! А хлопчишка ще дзвінчіше старається, ще закрутистіше вигукує:

А що у тій Чорногорі
За вороні коні, —
Ходім, брате, у вопришки,
Чуєм за червоні.
Ой учуєм за червоні
В пана молодого, —
Та ек би то їх узети
З двора головного?

«З двора головного, — гадає собі Юрішко. — То, видеє, про пана мандатора... А може, про мене? Ах, ти пся мать, щенюк поганий! Вже го хтос мав учити».

Ой знаю я, пане-брате,
Їк би їх узети,
Молодого того пана
До скіни прибити.
Ой прибити руки-ноги,
Ше й межи плечима,
Шоби він си на нас дивив
Чорними очима.

Того вже було забагато Юрішкові. Як вепр, скочив він через воринє, ухопив хлопця за волосся і почав ним тріпати в усі боки. Хлопець закричав не своїми голосами.

Вибіг дедя з гнівливим словом на устах, але, побачивши все-сильного пушкаря, зупинився і почав низько кланятися.

— Даруйте́ му, в чім завинив. Таже він ше не кемує так дуже... Таже...

— А... твою псом маму! Не кемує? А опришківські співа-ночки співати вміє? То ти го вчив!

— Та де би я го вчив, пане втамане?.. То так, ади, десь помежи хлопчищами...

— Я не маю чісу з тобов ту говорити, а хлопця беру зі собов. Я вже знаю, ек си допитуют правди, хто го вчив.

Вибігла мати. Коли побачила, що її дитина вже в Юріш-кових руках, — так і вдарилася головою об землю. Хлопець верещав, як ошпарений, але то нічо не помагало; Юріштан скрутив му руки линвою і пігнав перед собою, йк паце, під-ганяючи бартков.

Без шапки біг за Юрішком нещасливий батько, мати кри-чала не своїм голосом, збігалися люди, але тільки дивилися; ніхто не посмів обізватися й словом.

— Гет мені усі! — гаркав Юрішко, і люди розсипалися, хто куди попав. Лиш отець із матір'ю не відставали й бігли далі.

— Ідіт ід хаті, на дідчу маму! — кричав на них Юрішко. — Йк мете бічи далі, то вкатушую вбох, та й будете сидіти, до-квив си сидит!

Знали, що то може бути, і тому вернули. А тим часом че-рез відчинені двері до хати забралася свиня і господарювала по-своєму. Побачивши такого гостя, газда так узлостився, що вхопив кіл та текнув ним свиню по голові, що вона покру-тилася, повертілася та й витягла ноги. Давай тоді її швидше дорізувати: поробили вони з тої свині ковбаси, навудили, і почалося ношення того всього добра до Стебнів.

Але вже переносили цілого пацюка, вже почали носити курей, полотно, кожух новий, ані разу не вбираний, але Юрішко був невмолимий. Чому — і сам не знав. Умисно велів приводити зв'язаного хлопчика тоді, як приходили родичі, і любувався сценою, що відбувалася перед очима.

Мати переривалася від ридань, дивлячись на свою дитину, на бліде личко, на знемощені в темнім катуші тільки; хлопчик кричав, рвався до матері, як черв'ячок звиваючися у своїх кайданах, а Юрішко сидів і курив люльку. Мати кидалася на коліна, землю цілувала коло його ніг — а Юрішко курив люльку.

Так, сильна була се душа. Одурили його, поставили не туди — і от мучився він тепер. Мстив усім за дисгармонію свого життя, божеволів і, мов запійний п'яниця, не міг уже обійтися без своєї отрути. От таким, мабуть, був далекий цар московський Іван-батюшка Грозний. Бачив безодню під ногами, чув, як ніхто, все безумство, всю потворність своїх учинків — і ліз, і ліз все глибше у кров'яне море, щоби на ранок шукати кров'яного ж похмілля.

Боляче відчував Юріштан, що напрасну велику кривду чинить батькові й матері, що піддався злобній хвилі і взяв хлопця на муку за пусто-дурно. Знав, що відбирає у хлопчика здоров'я вогким підземеллям, може, й навік, надаремне тортує батька й матір, що авторитет його не вщербився б ні на йоту, коли б він от хоч в сю хвилю дозволив узяти хлопця додому, — а мимо того таки тримав дитину в катуші, приймав дарунки. І йому хотілося, аби вони бодай лаялися, відгрозувалися, збиралися мститись, але се були звичайні смирні люди, терпеливі, як вівці. І Юрішко знав, що коли він випустить нарешті їм сина, то вони лиш помоляться до свого чорного образу в куті і передадуть всю свою справу на руки неквапливого вічного судії.

Але трохи помилився. Випустити хлопця він випустив і під натиском нових вражінь забув про своє надужиття, але не забула о нім мати. Пам'ятала, день і ніч пам'ятала і зберігала в умі деталі, аби передати все те в руки земного мстителя.

Опришки. Знала всі легенди, всі пісні про Довбуша, була того переконання, що й кожний опришок — то Довбуш, втілення сили й правди. Поскаржитися отаманові опришків. Якому — то все одно, вона навіть імен їх добре не знала. Всі вони однакові, всі — носителі істини і мстителі людських кривд. І бігла б шукати сього отамана в ліси, в полонини, геть усюди, але обов'язки приковували її до хати і треба було обмежитися, на саме лиш чекання.

Ї вона чекала. Все чекала, що щасливий випадок зведе ж її нарешті з яким-небудь отаманом опришків, оповість вона йому все — і от тоді віділлються Юрішкові усі криваві сльози і муки ні в чім не повинної дитини.

Ї коли почула на своїм далекім верху, що до села зійшли опришки, — не могла дочекатися дня. Ї раненько встала, загорнула хліб у рушник на пригісне і збігла до села шукати отамана.

Але ніхто не знав, де він є. Запропонували їй посидіти в корчмі — вже, напевне, він туди явиться. Але сидіти в корчмі, місці радості, з незагоєною раною в серці не хотілося, і вона пішла тим часом до одних своїх знайомих, зачекати ліпше там.

Ї довгими здавалися їй ті години, але вже постановила ліпше пересидіти, як знов іти даремно. Ї коли прийшла потім до корчми пополудню — там уже був бай горою. Вискотіла скрипка, ухкали легінці, витанцьовуючи й тупим звуком вибиваючи постоломи; лилася горівка, чулися задушевні розмови, пісні; чад туманив очі, а в тім усім, маленька й непомітна, стояла у кутику газдиня зі своєю кривдою.

Аж закашлялася від диму і довший час не могла нічого розібрати в сизих хмарах; бачила лиш, як металися туди-сюди фігури, розмахували якісь руки, ноги тупотіли. Потім очі привикли, почала шукати отамана.

Гадала, йдучи, що одразу пізнає. Наче цар, буде сидіти високо в пишнім-препишнім уборі, а всі будуть кланятися. Але жадного царя не було, були собі звичайні півп'яні легінці, а хто з них отаман, — невідомо...

Насмілилася запитати когось.

— А де ж, варе, сам пан вотаман?

— Асек¹ тут був. Ади генди сидит.

Марусяк саме в сю хвилю їв щось. Газдині ніяково було перебивати їду, і вона хотіла було заждати. Але перед опришком стояло багато: видимо, він зголоднів дуже, і довго довело би ся чекати. Газдиня приступила. Серце билось.

— В добрім здоровлю спожити, пане юнацій...

— Декуват за добре слово, — не поглянувши навіть, відповів Марусяк звичайною формулкою. В своїй блискучій величності, ще повний солодких учуть своєї побіди над найкращою жінчиною, він міг і не помітити сеї убогонької баби.

¹ Від Марусек, Марусяк.

— Може, би-сте були такі ласкаві та й гречні приймати цес хлібець від мене, пане юнацій, бог би вам щестя примножив.

Марусяк глянув і задоволено усміхнувся. Хліб узяв і положив коло себе на столі.

— Декувать. Видів, маєте шос, газдинько, до мене?

— Ой, маю, маю, любчику солоденький, дав би господь любенький не мати бирше.

Хитала головою і збиралася плакати.

— Ну, то кажіт, най слухаю.

— Може, би-сте харчували, бо з тим не спішно. Ади, не було спіху тицький чес, то нема й тепер.

— Та я му їсти, а ви мете говорити.

Газдиня оглянулася. П'яні люди, запах порозливаної горівки, натоптаного на підлозі бруду, погані слова, чад — все те дисгармоніювало з її сердечною тугою.

— Ой легінику мій ти медений та цукрений!.. Не казати би ми тут...

— А чіму би й не казати? — вмішувався хтось із ясенівських газдів. — А чіму би не казати? Ци ми не знаємо?

— Шо ж там? — питався опришок.

— Та то, ади, пане, таке, шо Юрішко збиткував си над нами дуже: укатушував сина, таки, ади, хлопця малого. Та й носило си ід нему, лиш шо си возом не возило, ае...

Марусяк похмурнів. В корчемну гармонію його сили і загальної поваги вривалася дисонуюча нотка.

Треба було гадати, як вивернутися. Щоб із честю. Але поки що ше не знав як.

— Та й шо ж? Та ви, неню, не плачте, бо мені в тім не розумно, ек ви плачіте.

— Ек же не му плакати, шо збавив дитину здоровля навіки. Шо був хлопець їк хлопець, а тепер уночі си зриває, кричит, на ноги си скаржит. Йой, божечку... Та й звідки ж нещесте впало, шо храни господьку любий усекого ви' такого...

— Та й шо ви, неню, хочіте від мене?

— Та й то так тому пропадати? — скрикнула газдиня. Вже почула серцем, що ялось не так із нею говорить опришок і слова не такі.

— То так тому пропадати? Таже то не чоловік, а пес! Таже він люцьку би кров пив, ек воду! Та шо він си накарав, шо си набив, накатавав си людей — їй, бідочко моя кервава!

Газдиня забула обережність і кричала, не зважаючи на те, що, може, завтра ж усі її слова буде знати Юрішко.

— Та й не буде такого легкого на руку, аби го зі світу спас? Та я сама бих застрілила го, ек кутюгу, на шкамате бих порубала та й свиням би до корита пометала букатки. Та й свиней би тотих попалила, аби мнеса того ніхто не покушев та би не встік. Ой, діправді шос нема добра на свікі!.. Шо вже сми гадала, думку держела, — тот ді мене поретує, тот за кривдами моїми, за нещестями синими моїми си власт. А ви... Ой, дав би вам бог здоровля, пане юнацію, та й вже. Людочки добрі!.. Та де ж тої правди шукати, скажіть мені, порадьте мені!.. — і брала голову в руки і причитувала.

А Марусяк майже нічого того не чув. Невідступно, безпорядочно, хапаючися то за ту, то за іншу гадку, думав тільки про одно — що сказати? Що сказати, як вивернутися, щоби з честю, щоби з достоїнством?..

Потім лице його прояснилося, і він «ізіркі»:

— То, видите, газдинько ма солодка, так іде. Я Юрішком не требую, лиш він мнов требует. Гонит си ровтами за мнов та збиває, а оннак не може мене ймити. А я за ним си не гоню, лиш... — і Марусяк зупинився, підняв палець угору, — лиш до чесу. Розумієте? До чесу. Бо йк я си вже погоню за ним — ого! Тогди вже простиг його борщ. Тогди вже лиш кури запілн по нім, та й вже.

Бурливий і підхлібний гомін одобрення пішов корчмою. Престиж був урятований.

— Ає, ає!.. То він правду говорє.

— Та то таки так, ади, й є та й вже. То мудре слово.

— «Я, — кає, — ним не требую та й си не гоню. А вже йк погоню — тримай кучму», — га-га-га!..

Марусяк узявся за перервану їду. Зовнішньо він був задоволений, і корчма зовнішньо була задоволена. Але всередині гризли Марусяка неприємні почуття: і те, що от міг він бути предметом таких надій, а не в силах був їх оправдати; і те, що він, власне кажучи, брехав, коли говорив, ніби не потребує Юрішком, і те, що корчма, може, навіть не дуже глибоко й вірить у таку його, Марусяка, могутність — що от захотів, мовляв, та й роздавив Юрішка, лиш гигнет.

Але назверх і Марусяк, і корчма були задоволені — і серед усіх тих задоволених одна лиш мати зосталася ображеною. Всі її надії були розбиті. Вона так чекала, так вірила, що знайде правду, і от тепер показалося, що опришки зовсім не те, чим вона їх собі уявляла.

Ї не сказала більше ні слова Марусякові. Лиш поклонилася низенько, дуже низенько Марусякові й вийшла. Та вже ж і плакала-плакала дорогою — гори хиталися!

А в корчмі — воістину день сенсацій сьогодні! Ледве утихли розмови про горе бідної баби, як появились...

Та таки так і не можна сказати, хто появилися. Появилися Срібнарчуки. Разом!

Ає, ає! Разом! І Олена, і Андрій. Та Олені не диво, була вона тут не раз, але Андрій!

— Брачкики! Коршма си валит! Світ перевертат си!

— Свят-свят-свят, кум Саламон! Андрійчику! Йким дивом дивненьким, їким чудом чудненьким?

— А подивіть-ко си, газди, ци не вивалив він там порога. Бо то, ади, з незвички...

Видимо, любили сього Андрія. Щось тепле чулося в усіх тих словах.

Олена була вбрана, як королева. І не так, щоби все на ній було дороге та багате, але просто вміла вже так, знала. Як прийшла, бровами повела, розкотила срібним горохом веселого сміху по стінах — так мов одразу посвітлішало в корчмі. Посипалися жарти, заклики з усіх боків. Якось відсунулися на другий план і опришки, і самий Марусяк.

— Ци дужі ви двоє? Брачкуку, Андрійку! Ідіть-ко ви сюда із жінков. Посувай си ти, стара.

— Ой, і я би хтів, брачкуку, такої жінки.

— Та чи чуєте, кумочку, тра сто воликів скохати, аби таку жінку дістати. Правда, Оленочко?

Олена віджартовувалася на всі боки, дзвінко сміючися. Нарешті залізли за один зі столів, сіли. Орендар підбіг і теж жартував:

— Ви такі у мене рідкі гості, що я би з вас і грошей не брав.

— І не будеш. Я плачу, — обзивався сусіда. — Хіба я не можу раз за куму заплатити, ци ек? Таже ми куми — так ци не, Оленочко?

— Аекже! Таки куми. Лиш не знати, ци проти дня, ци проти ночі.

Всім було весело від присутності сеї молодиці, і всі сміялися. Лиш не сміявся Марусяк.

Він нараз почув, що перестав бути центром загальної уваги, і се боляче його діткнуло. Ну, Олена — нехай би вона. Але Андрій! І на нього тепер звертають більше уваги, ніж на самого Марусяка, отамана опришків!

Удавав, що зовсім не бачить Срібнарчуків, говорив підкреслено рівнодушним тоном про дрібні речі, а коли корчмар, завозившися коло стола Срібнарчуків, не так борзо підбіг, Марусяк рвонув його за бороду, і лиш бистрим рухом підкинувши голову, корчмар спасся від вічного поругання.

В хаті почало наростати якесь напруження. Нічого, здавалося, не змінилося: так само дзвеніли чарки, так само лилася піна з пива, і дим все так само ходив сизими хмарами, ударявся то об одну стіну, то об другу, повзав між людьми, то обгортаючи фігуру чоловіка, то знов її обнажаючи.

Але тепер дим став немов густішим, до нього примішалося ще щось. Якась сила громовинна незримо збиралася десь на двох полюсах, щоби розрядитися потім, потрясти і в наслідках незнаних zostавити слід по собі.

Зухвало й голосно сміявся Марусяк при своїм столі. Хвалився своїми богатирськими вчинками, і тими, що були, і такими, що їх не було. А при другім столі — мов ластівочка, мов горличка коло свого голуба, припадала Олена коло свого чоловіка. І Марусяк чув, не так чув, як відчував крізь голосні свої похвальби тихо сказане слово ласки, бачив, як Олена близько сідала, обіймала за шию, а потім, узявши праву руку мужа, притискала її до чола і до грудей по двічі. Се був якийсь предвічний жест для означення повної своєї покірливості і рабської любові.

Кров кипіла. Марусяк уже важко дихав.

І дивне щось почало творитися в корчмі... Ніхто нічого не знав, нічого не міг би сказати певно, але забриніло вже щось у сім пересиченім повітрі, майнуло якесь таємне крило — і розділило людей на два ворожих табори. Чомусь згрудилися легіні і одна половина гостей коло Марусяка, і чомусь друга половина оступила стіл Срібнарчуків. Голосно сміялися в однім гурті — ще голосніше сміялися в другім. За одним столом кричали меду флешу — за другим казали собі дати дві. Бідний корчмар — йому було найгірше — метався, як миша у клітці, не встигаючи навіть обтерти поту під носом; а його більше чутлива й більше уважлива жінка, вибравши хвилинку, відкликала мужа вбік і шепотіла йому щось на вухо швидко-швидко...

— Ох, не перед добром, ох, не перед добром вони так п'ють. Дивися, Хаїме! Ох, дивися!..

А Хаїм лопотів їй у відповідь:

— Ну і що?.. Ну і що? Ну і що? Ну і нехай порозвалюють оден одному голови, нехай бере дідько одного з другим, — і, не договоривши, зривався з місця, як підстрілений, біг виконувати приказ одного зі столів.

Розкотисто реготав Марусяк. Він саме оповідав тепер подробиці любовних своїх авантур, називаючи речі їх іменами.

— Я не бінний на дівки та й на молодиці, декувати богіві. У мене їх у кождім у селі є по кілька. Бо я маю розмовочку коротку: посилаю газді сказати — аби твоя дочка ци там жінка збрала си, йк може найліпше бути, та й ішла д'мені туда й туда. Та й вже! Та й авс!

Його оточення сміялося підхлібним сміхом.

— А в нашім ув селі також маєте?

— У вашім селі? В Їсиневі?..

...І жутким мовчаннєм проткнулася корчма... Все затихло... мов перед ударом...

— У вашім ув селі, — і голос опришка, подразнений, остружений, лиш один чувся тепер на всю хату... Все замовкло... Корчмар присів десь коло бочки й тремтів...

— У вашім ув селі маю Срібнарчучку Олену. Їк зіходжу ід вам ув село — знак став'ю, аби виходила у плай на тот бік. Вна виходит, там я її й...

Очі всіх повернулися на Андрія. Мов кожний знав наперед, що по чім мусить іти.

Весь білий, не спішачи, піднявся Андрій і йшов до Марусяка. Ї тих кільқа кроків, що він переступив через корчму, — здавалося, вічність цілу тягнулися.

Устав і Марусяк... Він навпаки — був червоний, весь налятий горівкою. Устав — і якось погнувся весь на один бік.

Андрій підійшов до нього близько.

— То моя жінка ід тобі виходила?

— А виходила!

— Давно-о-о? — і, не дотягнувши того довгого «о», розмахнувся Андрій і що було сили ударив Марусяка в лице.

Захитався опришок. Бризнула кров, як з рубаної рани...

...Кинулися... зчепилися... Розскочилися люди в усі боки, як бризки води.

Ухопив Марусяк Андрія, здавив полонинською силкою кóханою і, піднявши догори, вдарив об землю. Але не повалив! Як кльоцями, бухнув Андрій ногами у землю і сам на свою чергу ухопив обома руками опришка за шию.

Посиніло, налилося ще більше кров'ю лице Марусяка... Нелюдським вимахом голови вирвався він зі смертної пастки, — і тут уже оба схопилися в боротьбу.

Ох, і люто ж боролися гуцули!..

Руки, мов сталеві дроти, врізувалися в тіло. Розліталися вдріб'язок столи, лавки, зачеплені по дорозі... Два толуби ведмежих вертілося по хаті, наперли на великий стіл, і грюкнув він, влипнувши в стіну, і затріщав.

Ї в переляканім захваті, затаївши віддих, дивилася на ту борбу корчма. Бо то не борба була, а питання життя й смерті. Хтось мав гинути нині. ~

От спіткнувся Марусяк на повалену лавицю загінками, од-но коліно підігнулося, і він упав. В розмаху ледве не перекотився через нього Андрій, але утримався і насів на опришка зверху. Позеленів.

Ї вився опришок, як змія під каменем. Високо підкидав ногами, бив ними з шаленою силою об долівку, але нічого не міг поробити. Ковбком водяним лежав на нім Андрій і дусив.

Корчма оцкнулася і криком одобрення вітала свого Андрія. Хто ж би міг гадати, що він такий дужий! Але в сю хвилину сталося щось страшне. Звиваючися змією, намацав опришок ніж у ремені. Витяг його тепер і повхнув ним противникові у живіт. З ревом нелюдським повалився Андрій і качався по долівці, а кишки випадали йому з черева, і він сам заплутувався в них, рвав, купався у власній крові.

Ї від жіночого крику задрижала корчма. Срібнарчучка повалилася на мужа.

— Ой мужу ж мій, приетелю ж мій! Та чим же-с си провинив, шо свойов кровйов землю сповенив?

В сю хвилю вбіг вартовий і крикнув:

— Пане отамане! Йкіс люде дорогов кінно!

Ї під гнівні ворожі покрики ясенівців, під їх погрози почав тікати опришок Марусяк, от як звичайний собі злодіюжка. Біг до Черемоша, в ліс, до коней, а йому услід свистали, тюкали, а хтось верг каменем.

З сеї хвилі Ясенів замкнувся для Марусяка навіки.

Серед ночі, мов вихор, налетів на Жаб'є, зірвав Марусю з ліжка і, не даючи їй навіть одягтися як слід, сонну кинув на коня й пігнав, пігнав, пігнав — на Чорногору.

XXIX

Ї от знов їде Маруся серед красивих панорам, співучих ландшафтів, радісних скарбів природи — але не бачить їх. Знов синіють, замикаючи величезне коло, далекі гори — але не веселять уже серця Марусі: се коло замкнуло ж їй світ. Безконечною здавалася та далечінь для пейзажу — і тісною стала тепер для життя.

Красивою низкою простяглися опришки по Чивчині, їдучи полониною все вище і вище. От Гомул... Тиша й безлюд-

ність. Здавалося, ніколи не ступала тут нога людини, ніхто від віків не порушив сього величного спокою.

Але ні. От несумнівні сліди присутності чоловіка: якісь рови, котрі в жаден спосіб не можна було би вважати ділом рук природи. Немов затерті сліди давніх якихось, зруйнованих зубом часу, будівель. Якось дивно то все було бачити тут.

Всезнаючий Юрчик каже, що се пани тут колись сребра шукали.

— Ає, ає. Шукали, копали.

— І знайшли?

— Та знайти знайшли, та що з того. Оннаково не мож було го узети.

— Чіму?

— Молоде, видів, ше було. Пани понастав'ели тут таких дворів, шо варт. Найбирший пан був оден — Павлушка си називав. Та й заїв си він шош, Павлуша тот, із опришками. Шо в них там уже було, не знаю, а лиш дуже пизьму велику мали опришки на того Павлушку та чкали способу. Та ек уже си дочекали, так облупили му голов, Павлушці: от доквив волося на голові є, вобрізали та й тоту із волосем шкіру з голови здерли, зі собов узели та й пішли. Вмер, ади, з того Павлушка, та й не кортіло бирше панів осідати у Чивчині. А тоті двори розіпріли та й розпали си гет — ото, шо видно, то лиш їх позістало.

Юрчик плюнув у той бік, де виднілися рештки. Не любив, дуже не любив панів Юрчик.

З огидливістю вислухала Маруся це криваве оповідання; представляла собі зараз, як облуплюють голову зв'язаній людині, як вона кричить, вилупивши очі. Фе!.. І серед сих людей, що облуплюють другим голови, вона мусить жити ціле життя!

Приїхали знов до свого логова.

Опришки раділи. Витягли з-під каміння заховане добро, реготали, а Марусі було невесело. Чужа всім, віддалялася, сідала над обривом скелі і думала. І безрадісні були сі думи. В непривітних, суворих контурах, в темній порожнечі.

Коло замикалося. От дзвенить важкий ланцюг, залізна брама скрипить, зачинаючися, невидимий хор проспівває скорботну пісню безповоротного похорону — і вже... І вже кінець! Вічна, кам'яна тюрма, гріб, а в нім малесеньке віконечко...

І сухі очі боліли, слова завмирали на устах.

А часом нараз находила на неї рішучість. Тоді говорила сама собі:

— Ну, то що ж? Коли так випало, — треба коритися. Кождий покiрно мусить нести свій хрест, який би важкий він не був. Понесу ж і я свій. Не судилося бути жінкою священика — буду жінкою гуцула, але не опришка.

І тоді, вишукавши хвилину, що Марусяк був тверезий і м'який, відкликала його далеко від товаришів, сідала на шуварі, а його просила положити їй голову на коліна.

— Голубе мій!.. Дмитрику мій!.. Чи вже тобі ще не наприкрилося таке жите? Ну, скажи, сам скажи. Та хіба ж се жите: вічно, мов звір в барлогах, в бруді, вічно пиятика, лайка, нічне розбиване, тіканина, а врешті — шибениця. Таже ти дня не перебудеш, ночі не переспши спокійно. Та ще поки ти молодий — ну, ще яко-тако. А коли постарієш — що ж тоді? Таже, як вовк, меш здихати десь у сиглах, та ніхто й води тобі не подасть, ніхто не прикриє, як змерзнеш.

І гладила опришка по голові, ласкала. І сей ніжний голос, і жалібні ці слова, і ласкавий дотик жіночої руки — то зрушувало опришка. Уявляв собі свою будучність — і жаль ставало самого себе. Лежав похмурений, з міцно затисненими зубами.

— Гадаєш, за гроші все купиш? Ой, не купиш за гроші усього, не купиш. Ні любові не купиш, ні навіть приятні. Будеш дорого платити, щоби за тобою ходили, а сам ночі не заснеш, зради боячися. Тебе будуть тримати в хаті, а самі підглядатимуть, де ти гроші ховаєш. І віддадуть тебе у руки якомусь бірову чи двірникові, а то й самі задушать сонного. Бо люди всюди люди, куда не піди. І де б ти не зайшов, у який чужий край, під яку б ти віру не попав, — всюди знайде тебе людська злоба та й заздрість. І не відкупишся ти від неї, як смерті не можна відкупитися.

Марусяк гриз травинку і чорнів від чорних дум. Отже, й перед ним замкнулося колесо.

— Слухай, милий мій, голубе мій, серце моє... От узяв ти мене з собою — і нема мені повороту. Мушу ділити з тобою долю й недолю, мушу бути з тобою весь вік. Але як подумаю, що сей вік мій може минути от тут, у сих логовах, без хатки, без садочка, — повісити ся хоче!.. Місяць — добре; два — най буде, але завше, завше — се ж надміру сил людських. А ще ж... ще ж погадай, що у нас можуть бути діти... Голубчику!.. Ти лиш вдумайся, що то значить те велике слово... Дитиняточко маленьке... купоньки треба... теплого ліжечка, а замість того — громи полонинські, вітри й мреч. Ой Дмитрику, Дмитрику, соколе ж ти мій ясний!.. — і заходилася теплими материнськими сльозами.

А опришок чорними губами ледве ворушить:

— Мені дітей не тра. У нашім стані, у вопришківськім, так ідет: ек си з'євило, — за лабу та в корч.

— Дмитрику!.. Що ти говориш?.. Ти?... Ти міг би?.. Мою дитину?..

— А чім би й ні? Йк воно заваджее.

— Ні, ні, ні, ні, ні... Я ніколи тому не повірю. Се ти лиш так... Се ви, опришки, лиш так говорите... Щоби лякати... Та де ж би ти. Таже...

Вся дрижала. Зараз же уявляла собі, як хапають маленьку дитиночку за ніжку, б'ють голівку об камінь... А вночі приходить вовк і жере трупик... О-о-о!..

Була близькою нервового вдару.

— Дмитрику... соколе... скажи... Скажи, що се ти тільки так... що ти... скажи... скажи...

Спідлоба дивився опришок, затиснувши зуби, і мовчав. Потім устав.

Підійшов до краю похилості, що йшла геть далеко униз і переходила в пропасть. Сині тіні переломлювалися на каменях. Хтось могутньо дихав теплом. Високо над головою бриніли невидимі мухи.

Опришок постояв хвилинку, весь у сонці, потім злегка трунув ногою величенький камінь. Давно лежав він тут, зрісися з землею; може, ще від початку віків, коли вперше заспокоїлися ці гори і здивовано, ще по-дитинячому дивилися доокола. Годі ліг цей камінь тут і не поворухнувся більше з того часу. Дзвеніла об нього зрідка підкова опришківського коня, вівці перескакували одна за одною, сідав перелітний птах — а він все лежав, мовчазливий, німий, поки от не прийшов опришок і не трунув ногою.

І, ліниво перевалюючися, покотився камінь униз. Не хотячи, бажаючи зупинитися на кожному своїм кроці, плачучи о безм'ятежнім спокою минулим, привалюючи маленькі кущики долину по дорозі.

Але невмолима сила гнала його вниз, змушувала призабувати. Все швидше й швидше почав перевертатися камінь, заворушився, затремтів, почав розганятися — але в сю хвилю одним скоком догнав його опришок і, поставивши ногу, затримав на місці.

Стояв тепер унизу і дивився на Марусю, піднявши голову.

— Виділа-с?

— Виділа, — відповіла беззвучно.

— Но, то диви си ше.

Обережно, мов боячися образити, прийняв ногу опришок...

Камінь перевалився набік. Секунду вагався, мовби роздумуючи — чи лягти знову навіки, а чи котитися далі, але щось валило його. Ще раз перевернувся нерішуче, захитався, двинувся, став на вужче ребро — і пішов... пішов... пішов у нову путь. І з кожним поворотом мов вливалася в нього свіжа сила, мов все дужче й дужче штовхав його хтось. От підскочив, заблискав у повітря. От ударився об землю й знову підскочив! І ще раз, вище! Ще!.. Вище, ще вище!.. От уже не біжить, лиш скаче! От уже свистить, розкидає, розбиває все по дорозі! І вдариться об землю, і загуде ударом — і знов, знов скаче, і реве, і гупає.

На дорозі лежав відламок 'скали. Виріс, мов гриб, з-під землі — і от став на дорозі.

Летить! Грмить! В безумнім розмаху, в безумнім ризику, ударившись об землю, підскакує вище всіх разів камінь, хоче перелетіти і... на всім полеті шаленім гримає об скалу!

Розбивається надвоє, начетверо, на мільйон шматків і шматочків. І, дроблячися ще більше, малесенькими скоками добігають вони, епігони, до кінця, булькають десь там у потік, гине й слід їх...

І немає каменя.

Був, віковичний. Грівся на сонці, слухав тишу, і сам її творив. Потім летів, гримлячи на всі гори, — а тепер щез. А сонце палить. А мухи бринять високо.

Чаром якимось повіяло на Марусю від сеї опришківської загадки. Се був символ пустині, красивий дивно, але не вміла його відгадати.

Мовчав і опришок — і якась гризлива туга проїдала йому душу в сю хвилию. Потім трухнув головою.

— Виділа-с?

— Виділа. Але що то?

— Докив не розкотив си камінь — ногов го-м спер. Але витак? Піди го зіпри. Ей, і не пробуй. Бо не зіпреш. Бо немає такого бога на свікі, шоби го спер. Хіба лиш отота скала. Але не зіпрет — лиш знищит...

І сумно зітхнув, і сумно говорив далі...

— Так і моє жикє... Докив не ступив-сми на цесу доріжку, — був, от ік цес камінь, тихий. Я би нікому нічо не зробив бих. То би казати, кривди — нікому бих не зробив. І ек зачер-сми онним пальцем-теж мож було мене зупинити! Словом онним добрим зупинити мож було. Але тепер — ха-ха! Ік зачер-сми на дві руці, заланцюгував си у цес талан гі-

ренький по замиську шию, — нема тої сили на свікі, шоби мене з того визволила, шоби мене на старе місце вернула.

Глибока, щемлива тоска почулася в голосі опришка. Попустив низько голову.

— Кажеш — нема ті повороту. А мені є? А де ж я си поверну, д'кому я прийду? Я ж дизентир. Їкби прийшов д'хаті — най би й не був опришок — та й то вже моя заспівана. А я ше не хочу вмирати, я ше не порахував си. Я ше маю рейства на Юріштана на стебненського. Я му ше пригадаю, ек він мою стариню катував, ек я з войська укік. Шо брав скалушами, та крутив старій нені руки, та вибивав зуби обцасами.

Дмитро скрипнув зубами, мов кістку перегриз.

— О!.. Я му ше того не дарував! Я му ше того записую — шо мала мене стариня вирікати си. А ти кажеш — на grunt сідати. Ні! Лечу, їк тот камінь. Розіб'ю си — най буде, дідько бери, а повороту мені нема.

І знов стояв той самий Марусяк-опришок. Знов знайома нахабна усмішечка на губах, знов щось таке відтручуючо-мужеське.

— Та й знудило б ми си. Мачок у городчику садити та кукурудзку лупити? Ой-га! Не до того я навик за цесі роки. Б'ю, п'ю, стрілею, дівки люб'ю — то ми любо! То моя робота, а не голов гудзицев бриндзю бити.

На тім і кінчалася розмова — і знов темно було доокола Марусі, знов чорні думи сідали, як круки на пооране поле, знов не знала, пощо жити, пощо мучитися.

«Не багато прожилося, а багато пережилося. Чи та я Маруся, шо так ще недавно бігала садом, ганяючися за Оришкою?..»

І знов запахло теплою кухнею, свіжоздоєним молоком, випрасованою білизною. Тихо цокав годинник, захрипів і вибив тринадцять.

...Рукою треба було відмахнутися, аби щезло то, аби знов вирнули перед очима безконечні простори завмерлих гір, і блакитний туман, і звучна, гримлива тишина.

І вона вирнула знов, ся мертва красота, але не манила вже і не тішила. Була чужою, була навіть ворожою. Так, бій велетнів тут був — але шо з того? Кипіло тут вогненне море, здвигалася гора на гору; чорне небо, насичене важкими випарами, низько нависло і відбивало в безмірних просторах криваве зарево. І роздиралася паща землі, вогонь вилітав і лизав це небо; поплавлені метали бризкали до хмар, ревли й біснувалися — так творилася Чорногора. Але шо з того? Хіба не сталася Чорногора чорною тюрмою для Марусі?

Нехай, нехай все те було. Нехай з музикою підземних шумів заливала вода кип'ящим морем землю, що лиш гострий шпіц Говерли та широка неуклюжа спина Попа Івана підіймалися над безбережним океаном — нехай. Нехай прилітав потім тихий журливий сніг і творив мертву пустиню, заповнюючи пропасті до самих країв, — нехай, нехай говорить о тім усім Черногора.

І як прийшов на неї перший раз гуцул, і пробігло полониною перше приручене стадо, вперше зазвучала трембіта, і пролилась перша кров... Най співає о тім місяць, най шепоче, зупинившись, задумчивий вітрець, — Маруся не чує, не хоче слухати його. Все то вартові її широкої тюрми, все то вороги її материнства. Ліпше вже слухати, як збігає борщ на плиті, і гримить, маглюючи, молода служниця. Ненавиджу сі тісні простори, сю безконечність, що обмежує.

XXX

А опришки пили, пили так, мовби ніколи більше не доведеться їм пити у життю. Горівки принесли багато, стримуватися не було причин — отже, пили. Іноді до повного отупіння.

Попада вже їх не женувала більше, і говорили при ній все, так що Марусі треба було тікати куди подалі та й сидіти там, доки не настане ніч, доки не свисне опришок, кличучи Марусю до брудного логова. І лізе з ласками, слинявлячися й сопучи, і засипляє потім кошмарним сном.

Раз попилися опришки до блакитного змія. Маруся сиділа далеко набоці і думала невідрадні свої думи: «Серед яких я людей? П'яниці, в крові руки миють, живуть гріховно. А я ж таки жінка священика, предстоятеля перед господом, — і от волочуся полонинами з убійниками. Ой, і що ж мені в світоньку робити, ой, і що ж мені в бідоньці казати!..»

А коло огнища в сей час між п'яним Марусяком і п'яним Бідочуковим ішла розмова. Одразу не можна навіть було зрозуміти, про що, власне, вони говорять.

— Ци так я, браччику, говорю?

— О!.. Цесе розумне твоє слово, ібігме. Та та' уже й я іскажу, шо розумне. Бо шо є розумне, то є розумне, а шо дурне, то є дурне.

— А це ти також, браччику, мудро ісказав, лиш слухай, шо я ті скажу. Тут усі мої гроші, — і Бідочуків здіймав ремінь, набитий золотом. — Утут усі мої гроші, бери.

Совав ремінь у руки Марусякові, але Марусяк навіть не поглянув. Не поворухнувся.

— Я не беру.

— А ні, ти таки візьми. Я те прошу — візьми. Бери і мої гроші, усю мою працю, а витак я тобі своє слово іскажу.

— Я не требую твоїми грошима, бо у мене своїх доста. Я не бінний.

— Я знаю. О!.. Я знаю! Шоби у нашого, рахувати — у нашого! — втамана не було грошей? Хо-хо!.. А в кого ж вони будуть тогди? Ні, я лиш си питаю — в кого вони тогди мають бути? Але мої гроші ти таки бери. Єк мало, — кажу ті оперед усего побратимства, що половину свої пайки, йка на мене пайка буде припадати, му віддавати тобі — лиш відступи мені свою попадю.

Марусяк не здивувався, бо такий торг був річчю звичайною. І коли б розмова йшла не про попадю, може, він і не роздумував би так довго. Але попадая! Се не барабуля луплена. Тут треба тов карабушков покрутити, що на шиї.

І Марусяк думав чи робив вид, що думає, п'яно уставившись остеклівшими очима у ватру. Всі хлопці, що були поблизу, зацікавилися і чекали, що скаже отаман.

Марусякові шкода було втратити попадю. Як там не як, а те, що він її мав, підіймало його престиж. Але мовчати довго було не можна, і він почав говорити, сам ще не знаючи, що скаже:

— Єй, Бідочинетко! Мудрий з тебе хлоп, їк я виджу. О, мудрий! Та лиш і в мене не кукурудзені шульки у голові сиде. Я любасками своїми не гемблюю. Шо я свої хлопці люб'ю, то я ті кажу: твоїх грошей я не беру, а даю тобі свою попадю на тиждень за бездурно, аби лиш памнетав, коли ме тиждень відходити. Розумно?

Потім цілувалися, ще пили і ще цілувалися. А потім Марусяк свиснув, призиваючи Марусю свистом, як собаку. Але було ще рано, і Маруся не пішла. Опришок засвистав ще раз, а потім нахмурився, взяв Бідочукового за руку і пішов до Марусі. Всі опришки, цікаві, за ними.

Маруся сиділа все в тій же позі, задумавшись. Коли почула шум багатьох голосів і, оглянувшись, побачила, що до неї наближаються опришки усією громадою, — одразу перелякалася, серце сильно забилося в грудях.

Але умисно не встала, хоч бігти хотілося.

Марусяк підійшов, уперся в боки і декілька секунд стояв мовчки, дивлячися в упір злбними очима. Загальна увага піддратовувала його, і хотілося якогось ефекту.

— Чо-с, мила, заплакана? Чо-с, любко, загадана?

Маруся мовчала.

— За попом своїм си журиш? Ой, я ті скажу, шо не жури си бирше, бо то вже ф'юїть — пропало. А йк меш си журити, — буду тебе бити дуже. Буду бити та ще й файно буду бити! По-нашому, по-гірському, шо аж суставочки ті залоптят¹. Го-го!.. Я вмю бабий навчети, я на того укий!² — і зачучувався, безпорядочно розмахуючи барткою.

— Чого хочеш, Дмитрику? — ледве виговорила Маруся білими губами.

— Не меш говорити «Дмитрику», лиш меш говорити «Штефаночку», бо я те відступаю Бідочуковому на тиждень. Маш го любити, йк мене любила.

Бідочуків зареготав. Маруся помертвіла, блискавично уявивши собі, як от вона буде загальною любаскою, як почнуть її опришки передавати з рук на руки, від Дмитра до Штефана, від Штефана до Леся, до Михайла, до... І буде мусила годити розбуяній п'яній фантазії, і мусить...

Бідочуків підскочив і ухопив її за руку.

— А йдім, попаде! Лиш тиждень чесу — тра си набувати. Йдім під смерічку! — і реготав, як побідитель-фавн.

Маруся скрикнула, вирвалася і підбігла. Не тікала, лиш стояла без дихання.

Бідочуків поглядав то на неї, то на отамана, не знав, шо почати. З безсмысленою цікавістю дивилося стадо опришків.

Марусяк надимався, як індик.

— Шо? То я мав би зі свого вотаманського слова си звергти? То я тебе сам із'єжу, а таки віддам. Бери ю, Штефане! Бери, не бій си. Я ті ї гет цалком дарую.

Бідочук все з тим же безтолковим реготом кинувся на Марусю і підняв її в воздух. Вона билася у нього в руках і кричала. І не знати, як би то воно все це скінчилося, коли б у сю хвилю звідкись, не знати звідки, мовби вирнув Юрчик. Марусяк відлетів в один бік, кулем повалившись на землю, Бідочуків у другий.

← А шо ти, пся мать, молодицю, ек вівцу за курмей, кегнеш?

Марусяк не підіймався з землі, йому набилося повен рот піску, і він рипів зубами, як порожнє млинове коло, а руками тер ремінь. Тер так, шо аж пальці хрускали.

¹ Кості болітимуть.

² Швидкий.

Потім піднявся. Море злови блискало в його очах. Важко дихав, розкривши рота.

Опришки стояли, завмерши, дококола. Готовилася бути кривава драма серед скал, одна з кривавих драм серед скал.

Але — щось зломило навіть п'яну волю опришка. Він синів увесь, але не кидався на Юрчика.

— А тобі що до того, діду? Кому хочу, тому й продаю, — моя челідина! Хочу — на бриндзю б'ю, хочу — на вобраз вішею.

— То не худобина, аби нев гемблювати.

— А ци до неї ти газдов? Ти?

— А може, ти, скажеш? У неї свій піп є. Захотіла — з тобов пішла, захтіла — назад вернула си.

Очі Марусяка наливалися кров'ю. В перший раз прийшла йому до голови гадка, що дійсно: захотіла — з тобов пішла, захотіла — назад вернула си.

— А ти, може, ю длі себе лагодиш? Ой, на дідька хіба би-с перейшов раніше. Я ту вотаман і вотаман.

— Начхав я на твоє втаманство! Ти знаєш, ек я си називаю? Я си називаю Юрчик Неклопотана Голова!.. Бо екби я хтів лиш свою гóлов заклопотати, то би я був над тобов отаманом, а не ти наді мнов, паршеку!

Сила, сила лomiла Марусяка. Якась незрозуміла сила. І сором йому було перед легінями, таки до крові сором — але не міг. Не міг.

— Ой, відійди, Юрку! — скрипів він зубами. — Ой, відійди, бо буде біда!

— Біда на того приходит, в кого бартка коротша. Хочеш — давай мірети.

І як віковий дуб — довго тримається під напором бурі, вимахуючи сивою головою, тримаючися з останніх могутніх колись сил, але валиться потому з гуркотом, вивертаючи землю, — так похилився Марусяк.

— Но-но!.. Нехай на цес раз буде так.

— І на цес раз і на другий.

Але Марусяк уже відходив. Ідучи мимо блідої тремтячої Марусі, говорив крізь зуби:

— Ой, і буду ж те бити, буду те карати. Коси буду вимикати, очі на ніж вибирати, шо буде ті ше з-за ніг тів чорна крив зсикати.

Юрчик, не рухаючися з місця, вставляв:

— Ой, не чіпай ліпше, молодеку! Гірше буде.

Скінчилося.

Не могли з дива вийти опришки. Шо пігнуло Марусяка? Як він міг? Як дозволив? Він, отаман, стерпів те, чого не стерпів

би найпуций з його легінів. Щоби шваргали ним об землю, у рот піску напихали, били словами, ек мокров шматов по лиці.

— Но-но, Юрчик, — і похитували головами.

— Натурочка.

— Цес куда не ходив, — усюда був славний.

— Ну, вже й Юрчик, сто телиць му рівнятих. А най же би тобов дідько дуби возив, екий цес Юрчик.

Згибла слава Марусякова. Всі були на стороні Юрчика і забули про свого отамана. А Юрчик стояв, мов корявий пень, на однім місці і вигукував:

— Гой-га! Вотаман!.. Ти мені вотаман? Та я йк ватагую — десіт тисіч овец під собов маю, — то не вмів би десіт баранів провести? Лиш я в тото не дуфав та й не дуфаю, бо я си називаю Юрчик Неклопотана Голова. Їкби я свою голов заклопотав, — був би з мене перший газда на всі гори. Лиш я того не хочу.

Підслесливими інтонаціями подавали репліки опришки.

— Ае! То лиш так си говорит — Юрчик, Юрчик. А на того Юрчика май-май силки тра закохати.

— Сім рік силку претати на того Юрчика, на маленького.

Тягли Юрчика пити. Пили коло вогню. Марусяк лежав далеко на убочі і вдавав, що спить. Але він не спав. В нім усе кипіло й бурхало, в душі залягала велика пизьма. Гуцул ніколи не забуває образи.

А Юрчик розбундючився, і не було йому втриму. Оп'янів і лаявся:

— Хіба ви опришки, дий його кату з такими з опришками? Та з вас такі опришки, ек тот Голий Щербан, що було під ним п'еть легінів, та й пішли вни онного діда бездітного драти.

Приходе, стали під вікнами. А у діда в хаті ватра горит у печі, коло ватри котев стоїт щербатий, а сам дід си вбуват. Та взув дід онну ногу, ізсадив на земню, а на столец поклав другу ногу взувати та й каже: «То сми п'етьох із'езав, а ше коби і цих п'етьох із'езати, а тогди покладу голого щербана голов гудзицев на грань».

Вчули тото опришки, узев їх страх. А ватажко їх, тот Голий Щербан, каже: «Їк тот такий дужий, що п'етьох уже з'езав, та й знає, що вас п'етеро стоїт під вікном, а мене збирає си на грань класти та смажити, — то вже ліпше кікаймо. Відав, у цего діда є ровта».

Та й повкікали опришки, а дідо собі си лишив. А він нічого й не знав, що під хатов є опришки. А то він сів си вбувати та вбув онну ногу — значйт, п'еть уже з'езав, а тепер

ше п'єтьох збирав си в'єзати, а тогди голий шербатий котев ставити на ватру та й кулешу варити.

Опришки реготали. Реготав і Юрчик, мов камінням по новім мості гуркав.

— Їй, ставай, Юрчику, над нами втаманом, бігме. Під тобов не встид буде нам бути. А то диви си: вже й літо, рахувати вже сми перелітували, а що доброго зробили? Нічо.

— Єк то нічо? Наш вотаман під запасчинов ціле літо пересидів, а ми на тото си дивили — ци не робота?

— Молодек — шо в нім? От під таку барточку стати — то то я розумію.

А Юрчик реготав.

— Не брав бих вас у вопришки. Я би собі єких других легінів ізнайшов. Не таких.

— А єких?

— Я би таких ізнайшов побратимчиків, таких би легіників си вистарав, шо гай! Не брав бих сміття, лиш підкликав бих двацять і штири та й давав би їм їсти солоного моц, а пити бих не давав. А витак водив би їх горами, течерами та скалами, шо ні раз би через воду не переводив. І похотіли би вони пити дуже, та й тоги привів бих їх ід потокові, та й єли би вни пити, а я бих підгонив: «Борше, борше! Пиймо та йдім». Та і вни би пили, а я би си дивив, єк котрий тоту воду п'єт ув тім ув потоці, тай тогди бих лиш був собі довибирував.

— Та й єк же би ти, Юрчику, тото робив?

— Та бих си дивив, єк хто п'єт. Єк котрий злігаєт черевом та й дудлит води дуже, — то не мій. А єк котрий скочив не скочив на камінчик, та зачер не зачер водиці жменев, та хлиснув не хлиснув, а сам таки борше біжит за мнов, — то ми си вдав, бо то правдивий опришок.

— Ади-ади, йкий мудрачок із діда із нашого.

— А витак добирав би собі стрівбу до своїх хлопців. Та узев би кресак, та набив, та й верг у воду, а витак вихопив із води та й стрілев. Їк спалит,— то мій, а єк не спалит, — об камінь го, бо то зрадник. Він ше готов ізрадити при якій біді, а вопришок мусит на все бути безпечним.

А Марусяк все то слухав і вився від болю.

XXXI

З того часу — мов улізло щось сюди, у гори. Як гніздо роздратованих шершнів, гуділи опришки! По-тверезу ще яко-такo стримувалися; по-п'яному — галасали, скільки кому хотілося.

Показалося, що давно вже тліло в душах незадоволення Марусяком, лиш не було моменту тому проявитися. Показалося, що популярність молодого отамана, що виросла, як гриб, за одну ніч, як гриб же, за один день і зчервивіла всередині. Форма лишилася, а змісту нема.

Почалася критика. Те, що її не було досі, виходило лиш во вред: тим гостріше відносилися тепер, тим ядовитіші підбирали слова.

Навіть коли втомлювалися критикувати і говорили про звичайні речі, — під ними, під загальниками, під звичайними словами завше чулося ще щось, якийсь підклад незадоволення.

— Охо-хо!.. Западуть кежки зимки поміж кичерами, та не буде ек легіникові й визимувати си. Бо не знаю, ек у кого, а у мене у ремені свистит.

— Лиш у бордюгах повно.

— Най би у те у череві так повно було раз у раз, мене в бордюгах.

Очевидно, порожнеча ременів і бордюгів відносилася на рахунок отамана.

— Ой браччики, браччики, — свідомо чи несвідомо звертав розмову на інший бік один з нечисленних прихильників Марусяка. — Ой, кежко було зимувати цесу зиму. Мав-сми земненик в однім ув потоці — файний такий земненик. Напретав-сми туду за літа усеґо: і муки, і бриндзі, і масла, і буджениций з елівок, горівки. Думка б'єт — то-то похарчую! Та й шош ти, браччику, меш говорити! Визнала йкас біда за той мій ісховок та й відокрала усе тото. Гех, коби знав! Я би го... Я би му...

— Де ж ти зимував?

— А сів-сми у йкогоґ газди, ади, таки тут, на нашім боці. То свій був чоловік. Не ходжував сам, лиш з давніх чесів, варе, брате перетримував, а ми йому за тото зношували усечину, шо мам чим жити з нас. Багач став.

— А йк став багач, — значит, спаскудив си.

— А правда, браччику, правда. От ік переіначив си. Бокуєт шош, із пушкарями тримат, Гордіюк ід нему ходжує. Але я йкос си погадав на давнє претельство, шо мене, варе, би не віддав. Та й пішов ід нему.

Нічо. Пригостив мене файно, поренно. Ісховав. Сиджу я в него, див'ю си — а він... єв си чинити от ік би не такий: і очима йграт, так йкос си крутит... «Ой-га, — думкую собі. — Мєні, браччику, не тра довго балакати, бо я вже виджу відразу». Та вкев-сми му онно вухо на памнетку, та й сми пішов.

— Де?

— На Вгорщину сми пішов, став десь за слугу. Так сми робив цілу зиму — ф-фа! Шош удієш?

— О, то не є безпечно — ставати на службу бу' де та бу' ек, — вставляв Юрчик і тут же наводив якийсь приклад зі свого багатого досвідом життя. Се була ходяча літопись гір, на жаль, загублена безповоротно, не лишивши по собі відпису. Пам'ять була у Юрчика колосальна, і він, оповідаючи щось, пам'ятав такі деталі, мовби то було вчора.

— Отот Петрій, шо я го вчив у Криворівні, полюбляв ставати на службу зимов; лиш панів усе вибирав. Та й раз був наймив си ід екомусь багатиреві, переслужив зиму, перезнав, шо пан багатий, та йк весна, — євив си ід нему з усіма своїми побратимами: «А видиш тепер, хто я є? Давай лиш гроші!..»

Узели, шо взели у того пана, а витак посідали, дурнеки, таки тут, близонько, на ділевщину — борзо грошей хтіли. А пан не був дурний та зібрав п'єдесеть люда та й далі за хлопцями.

Видють хлопці, шо біда, замкли си у екійсь хаті, стріляють. Не може підступити ровта. А пан шо? А пан кричит: «Паліт, — кає, — хату, най пся віра згорит!..»

Підпалила ровта хату. А хлопці — шо робити? Давай борше ему копати у хаті. Та викопали ему, ізсипали гроші, зарівнели землев, а витак, ек уже си ймила на добре хата та й хтіли си валити — ік не пішли жечі¹, ік не пішли стрілети раз по раз, то, може, й не знати кільки люда перекалічили, а самі таки втекли у тім диму, у тім заворосі. Витак уже підкрадали си вночі та випорпували тоті гроші з-під тих згариськ.

Та й була то му, Петрієві, причка, най би на тім текло². Лиш він того не порозумів та на другу зиму гайда до другого пана служити. Гадат собі: «Ой-га, шо ми за мудріськ!.. Перезнаю і в сего пана за маетки та н пбграбую навесні».

Та й служить Петрій у пана місець ци там кіко та й усе би добре, коби не стрівба. Бо дуже си вдала Петрієві стрівба, шо желував ї лишети, та й узев зі собов. А пан уздрів раз тоту ручницю: «Ано-ко, дай-ко я, — кає, — пообзераю, шо то за ручниця в тебе».

Узев, обзерат. А на тій, браччику, ручниці сріблом було вибите порекло того пана, чия вона давніше була. Та й треба бути такій біді, шо цес пан, газда значить, та з тим паном був добрий, чия то ручниця вперед була.

¹ Палити з пістолів.

² Хай би на тому й стало.

Пишет їд нему: «А де твоя, браччику, ручниця си поділа?» А тот му відписує: «Були, — кає, — в мене опришки, — кає, — та забрали багато срібла й злата та й тоту ручницю взели».

Ге-га... Йк пан тот лист перечитав, — зрозумів, хто то в него служит, та й потихоцьки-потихоцьки дав знати куда слід та тут лиш чап Петрія мого! Та йк чапнули, закували, відвезли, так уже й не викрутив си. Ї так, і так свистав: казав, шо ізнайшов тоту ручницю у лісі, з земні, повідав, узєв, місце того навіть показував, та нічо то вже му не помогло — оннаково зависили в Чернівцьох.

Ї поки оповідає Юрчик, поки слухають, мов поспокійнішає. А лиш перестав — ого! Знова сварня, знова лайка, знова лізуть один на одного, грозять, укленають.

— Гей, Юрчику! Та бери бартку в руки, а то не буде в нас порядку ані раз.

— До дідчої мами в зуби з вашим вотаманцтвом. Кат не видів над такими дурлеями вотаманувати. Волю сто баранів, ек дванацїть баранів-опришків.

Як то було слухати Марусякові? На лицї застигала усмішка — жарти, мовляв, жартуете — а на серці коти скребли.

А тут, мов на ту біду, ну, нема на чїм зупинитися, нема звідки реваншу сподіватись. Відусюди тихо, вістей жадних нема, їти нікуди. Знов на корчми — вже прямо сором, а такого чоґо, достойного імені Марусяка, такого, щоб слава полетіла на чужі цари, як о другім Довбуші, — такого не передбачалося.

А між тим становище ставало все грізнішим і грізнішим. Треба було виходу, треба було виходу за всяку ціну. Ї Марусяк, мов откровенню, зрадів звістці, шо будуть їти волоські купці через гори.

Ожили й опришки. Борзо зібралися, перекликаючись, жартуючи. Питання про Марусю стало нараз загальним питанням: чи брати її, чи лишати, — в тім міг забирати голос кождий. Одні казали так, другі інак.

— Та ек же то мож — лишети? А ек — не дай того, боже, та й того не буде, лиш оннаково тра думков кидати туда-сюда, — ано ек нам вже си не доведет усюда вернути назад? Шош вона буде тут, сарака, робити сама?

— Їд попові підет.

— Ого! Нім дійдет, не знаючи дороги, сім раз має з голоду гинути, коли перед тим звір не з'їст. Це тобі, браччику, не село. Ні, таки беремо зі собов, та й вже.

— А ек ї брати? Шо з нев робити на грабунку?

— Посадимо дес поблизькості — най сидит, йкби шо си й трафіло, — все хтось си лишит, забіжит та й візьмет. А баба кождому си здаст: хуч кому й не тра, то пару здоптаних по-столів мож завше виторгувати.

Маруся слухала всього того, мов кам'яна. Взагалі останніми часами отупіння якесь заволоділо нею; здавалося, валіться хмари зараз на неї — не відійшла би убік.

Рішено було взяти Марусю зі собою і лишити десь недалеко місця засідки. Так і зробили. Посадовили на коня, поїхали. Потім ізсадили в лісі, позмітували теркіли, найсуворіше наказали сидіти тихо і пігнали далі.

XXXII

От коли Маруся лишилася сама.

Такої самотності не відчувала ще вона ніколи в життю. Там, дома, у Криворівні, заходила далеко від плєбанії, глибоко забиралася в поточчини, залазила не раз в таку гущавину, що й ведмідь там, може, ніколи не був — а все чула, що вона дома, що десь, зовсім от навіть близько, церковця люба, що от якби взяв та поліз просто вгору та видряпався на грунь, то, може, й побачив би її, луку Черемоша, хатки...

А тут — сама!..

Оглянулася боязливо.

Суворо мовчазні стволи смерек стояли непорушно, тихо, в священнім якімось мовчанню, мов окам'янілі жерці предвічної містерії. Засіяна фоею земля надавала всьому кривавих тонів і лякала. Зліворуч було якесь глибоке, бездонне провалля, і ліс падав у нього, витикаючи лиш вершини смерек, мов голови утоплеників. А спіднизу віяло чорнотою, холодом і жахом.

Маруся відхитнулася від тої паші. Здавалося, що там, на дні сеї дикої глибини, виє щось. Душі виють... голі... Дракони деруть пазурами, лускою дзвенячи, сині обнажені тіла. І от почне зараз вилізати смердюче хвостате чудовище і захарчить радісно.

Відійшла теть від безодні, але страх не відійшов. Адже ж сама! Загубилася в оцім безконечнім лісі, проковтнув він її й забув, і колишеться необ'ятним своїм, простором від краю до краю. Так він завше ховав усі злочини, так він завше дусив усі крики. І от простягаються вже невидимі нігті з-за кушів, гриб ворущиться... десь засичала гадина... хтось підходить іззаду і з криком хапає за плечі: «Ага! Попалася!..»

Маруся вибігла з лісу.

Що буде, то буде, але в ліс вона більше не піде. Тут хоч видно далеко наоколо.

Тихо, нога за ногою йшла вгору. Приємним шелестом оповідала щось півзгоріла жовта трава, якийсь звірок юркнув між кертovinням, киваючи задом в галопі. Подмухував зрідка вітрець.

От дійде до вершини, сяде там високо-високо, над тисячею гір і буде дивитися. Шкода лиш, що не взяла нічого їсти, але — то пусте. Може, не захочеся.

Ї вийшла високо, на шпиль груня. Тут тягло теплим вітром з Угорщини. Літав він там десь, безжурний вандрівець, над чужими хатами, шепотів щось смерічці чужій, а тепер от прибіг сюди і лащитья... Милий!..

Рівний-рівненький, гладесенький камінь. Сіла на нього, і в тихім усміху застигло лице. Давно вже не усміхалася. Давно вже не чула спокійного биття серця, не чула, як віночок плететься, мов срібно-прозорий струмочок тонесенький... Квіточки синенькі, біленькі, запашнее зіллячко... Радість ніжна і любов... і передзвін вечірній.

...Сама себе вколисала думами-колисанками, сама собі виспівала беззвучно, мов заснула, не дримаючи, мов потала у чистую воду, у море трав квітучих.

Ї чи довго так не тут була, — не знала. Але коли враз збудилася, мов штовхнув хто, — жах перейняв її від стіп до голови.

Півнеба проковтнула мутно-чорна обважніла хмара. Неначе величезний старий червивий гриб позвішував білесува-те ховзьке шмаття і, здавалося, от-от обірвуться ці замусолені клапті й ляпнуть на землю, зловонно розреготавшись.

Середина тучі — спідчорна-сиза і клубиться, клубиться, гонена неодолимою дикою силою. Ї все, що під тучею, стало маленьким, чорним, хижо пооскалювалося, готовлячися до бою. Величезні плями жерепу стали чорними, як воронове крило.

От захитався кедр на сусіднім ґруні. Перший! Він знав, він чекав уже — і от говорить тепер! Знак дає, що скоро прийде вітер: «Скоро прийде вітер! Чи чуєте ви, всі далекі і близькі браття мої! Скоро прийде вітер! Готовсь!!»

Де-не-де між обривками сизих чудовищ, спрутів і смоків тремтіла ще невідрадними плямками, вся перелякана, калюжка блакиті. Ї вертілася, і тікала, і ховалася, а її засмокували в судорожній ненаситності хоботи і, з'ївши, простягалися далі і далі, в безумнім голоді й шуканню.

І зрівнялися верхи, бо ніхто не хоче бути вищим в сю хвилину. Кругліше виставили горби свої спини, приготувавшись до лютої боротьби, до боротьби не на життя, а на смерть. Хтось згине сьогодні!

Вітер!.. Уже!..

Уже дихнув, але ще не злобно. Ще не оп'янів, варвар. Злегка лиш свиснув, молодшого брата висилає кулачки зачинати — а вже в'ється кедрина, що високо, вище всіх стала, а вже крутиться, мов в агонії, вимахуючи обірваною вершиною величезні кола. От наче здавив хто за горло і вирватись треба.

Рвонув вітер під небесами, і, крикнучи півзадушеним криком, щезла остання крапелька блакиті. От коли все стало чорне! Повітря посиніло, темно. Заклубилися тучі на ближніх і далеких верхах, поховалися рельєфи, і залягла дококола безгранична, необ'ятна, страшна пустиня.

Маруся похолола... Чула, як стигло серце. Незрозумілий, елементарний якийсь жах перетряс нею цілою, мовби не було зовсім десяти тисяч літ, мов у перший раз зайшов сюди, у гори, півголий, зі шкірою лиш звірячою на плечах дикун, і от, видячи лють злого бога, що з'їв сонце і випив блакить — от падав з роздираючим душу криком на коліна і простягав руки до чорних злих небес. Але, почувши невмолимий голос гнівних сил, почувши приговор свій в далекому реготі велетнів, — давив голову руками і з виттям звірячим, в безумнім пароксизмі безумного жаху, біг, біг, вибалушивши очі, з кривавою піною на устах.

...Так бігла Маруся. Куди? Пощо?!

Уже рвав вітер киптарину з плечей. Уже вхопив з волоссям разом хустину, зірвав і, злопотівши нею побідно високо в воздуху, помчав під небо. Волосся віялося і тягло назад — от мов заплутав хто руку і тягне. А Маруся все біжить, біжить... У ліс під смереку! Обняти її, як матір, і притулитися, і кричати разом із нею від страху.

Але до лісу ще далеко. Боже, чому так далеко до лісу! А вже впала крапля на голову. Велика, дзвінка... А от друга, третя... Мов клевчики маленькі гномів падають на голову, мов холодні ігли втикаються. Скорше, скорше, на бога, скорше!.. А вітер побачив — і зареготав, затюкав, підганяючи: «Убігай, убігай-ай! Га-га-га-га-га-га-га-а-ай!..»

І ніч спустилася. Стало темно. Різнула блискавиця, мов крикнули зразу всі простори і гори, і — вдарив грім!

Сто літ злобно збирався з силами, стежив, висліджував — і от підстеріг. Над самою головою торорохнув, мовби земля

провалилася, мовби море піднялося до небес, і покотив, покотив далі, далі торжество своє, перемішуючи тучі і гори перевертаючи.

І закричали в обороні простори, наїжилися верхи, земля напружилася, і почалася боротьба... Люта!.. Стихійними силами безумними в предвічній ненависті!

Маруся впала на землю. На неї сипнуло дощем, мов конючку хто обернув... Скочила... знов упала... простягла руки до лісу, а він тікав, тікав пріч, ховаючися в хмари, за дощ ховаючися, і тікав, тікав, тікав...

І знов смикнула ножом блискавиця, знов ударив грім над сусідньою горою. Огненний стовп піднявся на тім місці, де стояла суха, самотня ялиця. Дощ сипонув, мов сітку завісив хто вниз із неба до самої землі. Залопотіло, задзижчало, забуркало докоола, родилася тисяча струмків, побігли в сквапливім переляку в усі боки, забираючи з собою немічне каміннячко, а потім більше, а потім іще більше. Заторохкотіли вниз камінці, засвистіли трави, мов мільйони гадюк в них укрилися, в одну хвилю стала мокрою вся земля.

Маруся повзла, повзла на колінах до лісу, оглушена, роздавлена, без серця в грудях. І повзла, і падала, і різала руки, лице гострими травами, і повзла, і повзла...

А коли увійшла, нарешті, в ліс і, цоркаючи зубами, загортаючися в перемоклу киптарину та ховаючи мокрі коси, шукала очима, — не знала, де дітися. Тут було не ліпше.

Вили, й стогнали, і дзявкали дикі голоси. Хтось плакав душу роздираючим плачем у вершинах смерек і проклинав неземними прокльонами. Мати, зарізана сином, кричала передсмертно, ревли всі небесні стада, звір ломив гілля, трахало в розмаху дерево об дерево, впиваючися одно в одно зубами. І мов жменею хапав хто мокру фою з землі, і кидав в лице, і плював, і реготав потім...

Молящим стогоном хорим стогнали столітні смереки, вже без боротьби, вже просячи лиш помилування, але вітер давив безпощадно. От вибирав якусь деревину, натискав на неї цілою силою, і ломив, і викручував, і віддирав гілля з м'ясом, аж поки не почне хитатися передгибельно деревина, аж поки не крикне і не впаде в обійми переляканих сусід.

Шум лісу виростав в незрозумілий всесвітовий хаос. Здавалося, от уже кінець, от уже немає сили на світі, котра могла би заgrimіти-ще гучніше, а бив грім, натискала буря, валилося десь поблизу двадцять смерек відразу — і падав дух чоловіка в навалі вічностей, безграничностей і всесильностей

сил. Було темно, як опівночі. Безперестанно грали громи і високо, і низько, і всюди, мов вселенна уже вся валилася. Шаленими, осатанілими голосами гуло й свистіло, валилися сотні дерев, гомін стояв в необ'ятнім лісі і... наближався!..

Так! Він наближався! Він ріс!.. Ще ріс!.. Він ішов сюди!..

Вся помертвівши, не сміючи навіть перехреститися, впилася Маруся очима в одну точку — в білу, до половини обідрану смереку — одно лиш, що можна було ще бачити тут. Зв'язала сим поглядом її долю зі своєю долею.

І вітер побачив сей погляд. Заревів, зрадівши, надавив грудима, потис... Задрижало дерево з верху до низу, в передсмертнім русі, звиваючися; розмахувало гілками, безсило боронячися, але вітер вже ошалів. Змітав усе перед собою. Останнім натиском впився в груди, всі пазури занурич, і з криком розпачу погнулася деревина, застогнала від безумного болю і, вивертаючи у півхати землі, повалилася к смерті, ломлячи гілля своє й чуже, здригаючися в агонії...

Зареготав вітер. В страху останнім ревнули дерева, ріжущим криком закричало роздавлене якесь звіря. І рвонувся потік на дні безодні, півскали упало в воду, чорні стіни стали з усіх боків, і мов небо само провалилося, накриваючи землю чорною безоднею.

— Дмитре! — крикнула нелюдським голосом Маруся — Дмитре!..

Але вітер підхопив сей безсильний крик, ударив ним о сотні стволів, роздробив, знищив... Сонми хмар скотилися, тисячею гармат ударив грім, блискавиця весь світ осліпила і, крикнувши без пам'яті: «Мамо!! Мамо!!», впала нещасна жінчина на землю...

І зареготала пекольним реготом буря над білою грудочкою, і покотився сей регіт далі й далі, вирвався з лісу, пігнав оголеними верхами... далі, далі в шаленім танці, в лютості побіди, в безсмысленім торжестві!..

...Прийшла до себе тоді, коли все вже скінчилося.

Хмари котилися одна за одною, одна за одною безконечним караваном, спішачи, доганяючи, мов от-от спізняться на величний бенкет.

Маруся піднялася, оглянулася — і не могла зрозуміти, де вона і що з нею. Чула лиш, що було їй страшно холодно і що вона вся перемокла до кісток: упала в якусь ямку, де тепер стояла вода.

Цоркаючи зубами, вся дрижачи, почала пригадувати. Насамперед треба зігрітися. Але де шукати опришківську теркілу? Де вона її лишила?

Оглядалася, пригадувала. Пішла. В лісі було майже цілком темно, всюди була вода.

Натикаючися на пні, блудила Маруся без плану, мало тямлячи, куди йде, поки нарешті цілком випадково не наткнулася на бесаги, тайстри і все опришківське добро.

Почала розв'язувати перемерзлими пальцями, шукати, але з одержі нічого не могла знайти. От уже, може, п'ять бесагів розв'язала — і все надаремне. Знаходила срібні ложки, коралі, якісь кавалки металу — мабуть, зібрані з переплетів книг прикраси. Нарешті в одній тайстрі знайшла бунду: якийсь запасливий опришок узяв на випадок дощу.

Одягла. Закуталася вся, благословивши в душі і того, хто догадався взяти сюди бунду, і того, хто вигадав робити бунди взагалі. Бесаги були сухі: опришки поскладали їх, як завжди, укривши на випадок дощу. Намостивши їх під себе, під ноги, під спину, сіла Маруся, обложившись з усіх боків і щільніше закутавшись в бунду.

Почала зігріватися. Вогке тепло окутувало все тіло і лиш ноги ще в жаден спосіб не хотіли зігрітися. Якесь тонке було це тепло. Здавалося, що варт лиш поворухнутися, і воно розірветься, відлетить, знову обнаживши тіло. Тому старалася не ворухитись ні одним членом, берегти тепло.

Задумалася...

Ясно було одно — що се не життя. Ще раз пережити таку бурю, таку люту самотність — вона була би не в силах. І так уже було просто чудом, що вона зосталася жива серед сеї руїни, серед сотень повалених, вирваних з коренем дерев. Варт було якійсь ялиці, падаючи, кінцем гілки ударити по голові — і от не треба би вже було ні мучитися, ні боліти душею, ні передумувати оцих гірких, безвихідних дум.

«А преці ж зосталася жити. Пощо?.. Невже мені ще треба жити для якоїсь цілі? Для якої ж? А я не знаю навіть, чи дякувати мені за це спасення, а чи ридати, жалуючи, що не вбило мене тут у лісі деревом, що не перестали мої мучення. Коли лише на муки зосталася я на світі, то ліпше було б не зазнавати мені милосердя твого, бо я не витримаю мук. Моя душа занадто мала для великих терпінь, мої сили занадто слабкі...

Пощо ж лишилася жити на світі — хто мені покаже? Он на чорнім тлі отих виворотей смерекових нехай з'явиться знак мені — і я зрозумію, бо так я не знаю, я не знаю, пощо жити мені...»

Сльози заливали їй очі і не давали дивитися на чорну виворіть. В новій вірі, в чеканню чуда застигла непорушно... ждала... і навіть сльоза зупинилася на щоці.

...Ждала... ждала...

...І ніжним, ледве чутним рухом відізналося щось під серцем. Стукнуло раз... два... лагідним дотиком... і перестало...

Хвильку стояла Маруся, завмерши, без дихання. Вся істота її переповнилася якимось неземним щастям.

— Знак! Знак мені! — закричала Маруся і залилася потоком теплих, вдячних, щасливих сліз.

XXXIII

Тепер уже спокійно сиділа і ждала опришків. Адже вона не сама!

І тихо сміялася дрібним смішком, обтулюючи щільненько бунду на череві, і просила, ласкаво, ніжно просила:

— Ну... Ну ще... Разочок... оден лиш разочок, — і прислухувалася потім, вся усміхаючися, нахилялася вушком, мовби бажаний звук мав здалека-здалека звідкись прилетіти.

Але не чула нічого. І знов усміхалася, мов потішала кого.

— Ну, нічого, нічого. Воно стомилося, бідняточко, перелякалося, моє золото... Ну, нічого, нічого. Все буде добре. Все буде добре.

Так. От тепер уже цілком ясно, що треба не тільки жити, а й щось робити. Але що?

Може, піти десь до більшого міста — лиш не до Львова, і взагалі не тут, не на Русі, а десь туди, до Західної Галичини. Там стати до якої служби. Що ж тут такого? Ну, не вмію, правда, але ж не святі горшки ліплять — навчуся. Зрештою, в тім нема нічого трудного. Аби лиш здоровля вистарчило. Але я буду беречися. О, тепер я буду беречися!.. Господи, охорони, аби не впасти де, не поховзнутися... Я вернулася б і додому з радістю, але ж... не приймуть...

І хмарка жури набігла на серце. Але воно так було переповнене радістю, те вутле серце, що скоро зігнало ту хмарку.

«Чи говорити Дмитрові, чи ні? Говорити чи ні?..»

І рішила, що не скаже.

«Однаково мені з ним не жити. Я тепер бачу, що не перероблю його на своє, а вічно тягатися отак-о по лісах — та де! О тім гріх навіть і думати. Дитина потребує тепла, спокою; так легко його перестудити, таке ж воно шупленьке, ніжне!

Ні, ні, ні. Не буду нічого говорити Дмитрові. Не скажу й того, що хочу йти від нього. Ще буде затримувати, а може, й бити. Буду проситися йти з ним на рабунок і там як-не-

будь. Там уже не такі глибокі гори, може, якось доблукаю до добрих людей.

От якби до тої газдині, до Оленихи, у котрої я була в Жаб'ю, — господи! І чому я тоді не згодилася, аби вона пішла дати знати? Уже би була дома, уже...

А де твій дім? Де тебе приймуть з бенькартом? Хіба лиш у чужих людей, у зовсім, зовсім чужих людей. Щоб ніхто не знав, щоб ніхто і не догадувався, хто я і звідки. Пошли, господи, здоровля і щастя тим людям, що приймуть мене з малою дитиною!..»

І поплелися мрії за мріями, думки за думками. Не були вже такі безвідрадно темні, не лякали. Буде трудно, правда. А надто на перших початках — ну, то що? Не всім же легенько та жартуючи живеться на світі: «Дяче, дяче! Чого твоя сім'я плаче?» — «Не всім же й співати», — нараз пригадалася поговорка, і навіть розсміялася Маруся.

Опришки приїхали пізно ввечері, майже ніччю. Перемоклі, перемордовані, а вже злі — так і не доведи боже.

Довелося лежати на чистій полонині, де куди око лиш гляне — все трава, трава. Ні горбочка, ні корчика. Навіть жерепа не було видко.

А до того ще й лежати довелося даремнісінько, бо жадних купців не було. Чи набрехали опришкам вісники, чи купці, дізнавшись так або інак про засідку, об'їхали боком, чи самі опришки спізналися та прийшли вже в порожній слід, — вже хто його там знає, як воно там було, але випад був цілковито даремний.

І гаркали один на одного, погана лайка туманом висіла в повітря, чувся запах крові. Перетягнися й трісни одна якась струна — і все закінчиться загальною бійкою.

Центром тої всієї ненависті нараз став Марусяк, і можна було думати, що на нім все окошиться. Але він був такий напружений, так чекав, коли ж се зачепить його котрий хоч краєчком слова, що його попросту оминали, як скаженого пса. Навіть Юрчик не чіпав Марусяка, лиш їхав собі ззаду та підсвистував. Він менше всіх відчував незадоволення з приводу невдатної експедиції.

І їхали майже цілу ніч. Не можучи зачепити Марусяка, лаяли товариша, весь світ, бога. А як Марусяк від'їхав далеко вперед, замовкли й їхали в злобнім мовчанню.

А прибули на місце — пили горівку. І для того, щоби зігрітися, і для того, щоби залити злість, люту, ненаситну злість. Давали й Марусі пити, але вона не захотіла.

А як уже напилися, обнімалися, цілувалися, але чулося в тій усій ніжності, що за недокурений скруцак титиню кожний готов перерізати горло товаришеві.

Напруження минуло, зате знов почалася критика, знов почали пропонувати Юрчикові брати отаманство. Говорили одверто, не звертаючи уваги на те, що Марусяк сидить тут же і що кожне таке слово гірше ножа його крає.

І ще невідступніше почала переслідувати Марусяка думка вчинити щось славне, щось такого, аби змусити людей говорити лиш про Марусяка, кажучи: «А так. Був Добуш, був. Але тепер є Марусяк, а цес, браччику, ще й Добуша перевершив».

Як то Добуш... На Косів ходив! На Косів, рахувати! Та ставав на горі і бартку метав униз, на торговицю, на саму середину. А торговці вже знають, чия то барточка, та й нічо не кажуть, лиш несуть Добушеві на гору грошей, фантя, бюджетниций, ковбас. Та такого му' назносе, що неспроможеш занести усего.

І в п'яній голові Марусяка зародилася думка — самому піти на Косів. Так, як Добуш.

Занадто смілою була би ся гадка на тверезу голову. Косів був порівнюючи многолюдний; стоячи так близько до розбійничого району, мусив бути завше насторожі. Трудно було підійти, ще трудніше було заволодіти.

І сам чув Марусяк, що не по силі бере ковбок, але ся гадка колóm засіла у нього в голові, і він не міг уже її позбавитися.

Мав надію на несподіваність нападу.

— Ніхто ж не ме знати. Зненападу ек ударити, то хуч не знати йкий фестунок мож узети. Хіба би лиш Золоту Баню не ввзєв, бо сокочена дуже.

І спати ліг Марусяк із сею думкою, і прокинувся з нею ж. Ї ходив цілий день, і все думав. Ї уже, можна сказати, рішив сам для себе, що буде таки так, але сього ж мало. Треба ж іще й легінів переконати — сам не підеш. А для того, значить, треба виступити з готовим, цілком виробленим планом, аби могли відповісти на кожне питання, аби аргументувати мощно й переконуюче.

Але надаремно Марусяк морщив брови, думаючи, тер собі чоло — з того нічого не виходило. В голову лізли самі дурниці. «Їти на Косів» — в тім був і початок, і середина, і кінець. А як, що, чи буде з того хосен, чи не зійде все на пшик або ще на що гірше — до того мисль не доходила.

І ся нерішучість та порожнеча відбилася навіть на характері й зовнішнім вигляді тої промови, яку мав нарешті Марусяк до своїх легінів. Не було свободи, не було сміливості, молодечості. Почав мусолитися, плутатися.

— ...Бо то, рахувати... браччики... шо, най так скажім, ніби... ніби тото оннаково... Бо то не дідьки там сиде. Єк другі розбивали та й брали — чіму ми ні? Б'ємо, та й вже.

Єдине, що могло урятувати становище, — се ентузіазм. Щоб скрикнули легіні, щоб вдарили топірцями — о!.. Тоді б підняв голову Марусяк! Заблищали би очі, голос набрався б металевого відтінку, кутики губ скривилися б кпинливо.

Але — ентузіазму не було. Пропозицію стріли повним мовчанням, що граничило вже з ворожістю. Мало того — появилася опозиція. І то сильна, рішуча. А підняв її Юрчик.

— Шо? Не уродиш си ти з псом Косів рабувати, недолупку ти їден? Таже Косів — наша мама! Косів нас вигудував, а ти хочеш го рабувати?

Звідки так гвалтовно перейнявся Юрчик такою любов'ю до Косова, де на три чверті, а то й більше, було ненависних йому торгівців, — бог його святий знає. Впрочім, аргументація його не обмежилася сентиментами.

— А варта? А люде? А пушкарі? Чув-сми, шо ди¹ гармату привезли до Косова нову. Там таке пудо пуденне, шо му й рахунку нема. Єк ударит — громадами нарід валит. Єй, молодеку, молодеку — дурний піп тебе хрестив.

Юрчик прямо їв Марусяка словами, гірше заліза його пік. Марусяк нібито пускав усе те мимо вух, набирався рівнодушного вигляду, але всередині у нього все кипіло й варилося, а в голові роїлися сотні найдикіших гадок про пекольні роди пімсти, навіть про підлий напад ззаду: мовляв, як почнетесь стрілянина, — стати позаду, торохнути з пістоля у потилицю, аби коротка їй лика була, та й вже.

Але поки що на ці слова Юрчика Марусяк не відповідав ані звуком. Говорив далі, мовби й не чув нічого:

— Єк гадаєте, годні хлопці? Воно ніби, рахувати, я є вотаман, але про то, шо я є вотаман, я не можу за всіх однов своїов голов гриміти. Єк ви мете говорити?

Але Юрчик нікому не давав сказати й слова.

— Добуш не питаव свої легіні, ци дозволеете, браччики, ци ні, ци будете ласкаві йти, ци ні? Він лиш казав: завтра у

¹ От.

такім і таким чесі маєте бути лагідні — та й вже. Та й кінець! І кожний го слухав, кожний робив, що му приналежно. А то чіму то так ішло? Бо Добуш не говорив пустого. Ади, на вітер не брехав, гий пес, лиш саме чемне говорив. Сім раз погадав, а раз ісказав. А йк котрий навикне отак брехати, аби лиш собі та й другим голову крутити, то й не вартует того слово нічо та й кожен має на того нахаркати та й розітерти.

Ледве стримував себе Марусяк. І знов удавав, ніби не чує слів Юрчика.

— Єк же то буде, брачкики? Єк кажете?

Голоси поділилися. Старша генерація опришків перейшла на сторону Юрчика рішуче й твердо; молодша ніби трималася Марусяка, але якось непевно, без запалу.

Марусяк погадав, що може, ліпше буде піти пріч.

— Думкуйте, думкуйте, брачкики-легіники, а я йду спати. Гей ти, попаде! А йдім до спання.

Маруся мусила йти. Від внутрішнього якогось страху колотилося серце, і вона ледве встигала йти за опришком. А він ішов, весь переповнений люттю, котру не було на що вилити.

Страх Марусі все виростав. Просилася.

— Я не хочу ще спати, Дмитрику... Я ще верну до вогню.

— Іди. Я хочу з тобов бути, — і штурхав її в спину.

— Не штурхай мене... Я щось тобі скажу...

— Нічо розумного не скажеш. Іди, — і знов штурхав, тепер уже умисне.

Сама не знала Маруся, чому її обхоплює такий жах. Чіплялася опришкові за руки, хотіла зупинити, але він відпихав її грубо і гнав, як худобину, вперед.

— Дмитрику... голубчику... Дмитрику...

Маруся задихалася.

— Я тобі щось скажу... Дмитрику... Я... вагітна...

— Дідько не видів! То шо з того? Ти мені любасков була та й будеш, а того бахура хуч зара' вивержи, а хуч потому.

— Дмитрику!

— Я бахурами не требую. Не на того я те брав, аби ти бахурі мі плодила, а на втіху собі. Йди... — і додавав поганой лайки.

Нервовий якийсь переляк все більше й більше заволодівав Марусею. Вся дрижала з ніг до голови, упиралася, а на порозі печери з криком упала на коліна перед опришком і цілувала йому руки.

— Дмитрику! Молю тебе... Ти ж покалічиш... Ноги тобі цілуватиму, — і падала лицем на землю, губами шукала ніг.

Але занадто вже багато терпів опришок там, коло вогню, занадто багато понижався, щоби не нагородити себе тут повнотою власті. І тріпотів сладострасно від сих жіночих ридань, хотів би вічно їх слухати. А потім, лаючи волю невідзивному покликові плоті, — шваркнув Марусю на шкірі одним рухом. Падаючи, скрикнула вона, інстинктивно ухопившись за живіт...

XXXIV

Марусяк таки настояв на своєму, що похід на Косів був рішенням.

Але ж бо й Юрчик теж настояв на своєму, бо всі ліпші опришки йти на Косів не захотіли і майже цілком відділилися від компанії. Так що доходило навіть іноді до цілком поганих сцен.

Отже, Марусяк опинився майже без легінів. І лиш з упертості, лиш тому, що встид було назад лізти, лиш і тому стояв на своєму, сам бачачи все ризико й безумство затіяної справи.

Гризся сумнівами. Ще будь усі легіні при ньому, нарид досвідчений, дужий — ну, ще би мож пробувати. Але з сими рештками — ну що ж подієш? Це ж храбусте. Дібрати-то си доберет, але шо з того?

І злий був, як чорт. А тут іще ота пайка, шо відбочилася, життя не дає. Догризають, чим лиш можуть.

— Йк вернете цілі, будемо знов разом. А тепер — ваша онна, а наша друга.

— Єкої хто наносив, таку ме й пити. Косів рабувати! Гадають, шо то чере' ворине пиштрикнути¹.

І сідали за окрему кулешу, розбивали окрему бербеницю бриндзі. Як пили, — до чужої ватри примовляли; як данцювали, — співаночок добирали таких, шо то май попід шкіров ідуть.

А вже про Юрчика, то нема шо й говорити. Їв, ну, просто їв. Кулеші не вкусить, носа не всякає, аби не вколоти чим-будь.

А я хлопець молоденький —
Лише до розбою,
А ек вийду на царинку, —
Гусети си бою, —

несеться від вогнища невковирний його голос, а за ним регіт товаришів.

¹ Перестрибнути через вориння.

Одразу втратив Марусяк і всю владу, і вплив. Ніхто його не боявся, ніхто не рахувався з його думкою. І за його вогнищем не було ні сміху, ні коломийок; тихо, лютуючи в грудах, сиділи хлопці, мов предначертанники. Стіна виросла межі двох вогнів.

— Чкайте, чкайте! Мете сороківця просити, — витягав обценьгами з себе жарт котрий з легінів, а у відповідь доносилося з червоного в диму кола друга співаночка:

Пішов заец попід гаец,
Марусек на Косів, —
Моли бога, легінику,
Аби-с три дні прожив.

Навіть ніч не єднала. То було зігнуться двоє під однов сардачинов — братами рідними встають на другий день. А тепер — тулився кожний, де міг, водинці або шукав собі других побратимчиків. А одної прекрасної днини встала Марусякова партія рано, а Юрчикових немає ні душі. От так-таки щезли, та й вже.

Тепер лиш зрозумів Марусяк з товаришами, чому-то так тихо було вчора коло Юрчикової ватри, чому не співалися з'їдливі пісеньки, не чути було кпин.

І самотньо якось стало легіням в суворій безграничній неприязні полонин. Скучно... Мов поховали когось.

От іще так недавно там, між камінням, горіли вогні, чулись голоси людей; хоч і колючі, дразливі, а все живі, чимось рідні. А тепер — ще тліє навіть грань вчорайшої ватри, а людей нема...

І цілком то все не піддавало охоти і не ворожило нічого доброго. Але відступати було пізно і соромно. Треба викручуватися, треба шукати легінів.

«Знайти-то можна, — вертілося в голові кожного, — але що з того?»

Маруся з нетерпеливістю чекала останнього рішення опришків — се ж було і рішення її долі. Коли б похід на Косів був відрочений і опришки рішили би, скажимо, іти на Угорщину, положення Марусі погіршилося б в багато разів, бо довелося б потрапити в чужий цілком край. Коли ж похід на Косів склалася, то Маруся могла мати надію утекти, як в тім випадку, що її візьмуть звідси, так і в тім, коли її лишать тут саму.

Ставало трохи страшно, коли зачинала ближче гадати про втечу. Куди йти, скільки часу, — не мала поняття. І завше всі такі думи кінчала одною фразою: «Там уже побачимо».

Іноді здавалося, от так-таки цілком ясно, що вертає до Криворівні. Уявляла собі, як її стрічають, як будуть дивитися. Ї раз здавалося їй, що стрінуть її сміхом, тюканням, будуть гнати й кидати камінням услід, а другий раз ввижалися сльози радості, слова всепрощення й ласкавий тихий привіт.

Але Маруся уперто гнала від себе й ті, й другі мислі: ганьби не могла би витримати, а прощення не заслужила.

— Піду куди інде, куда-будь, лиш не до Криворівні. Не вернуся туди нізачо на світі.

Леліяла думки про втечу Маруся, і здавалося їй, що лиш вона одна про них знає. Але Дмитро читав в очах.

Якось раз варила вона легіням вечерю — навчилася й сього... Ходила боса, бо старі постולי стопталися, і нових не було, шукала сухих дров, але мало знаходила: трафілося підряд кілька дощистих днів, стояли мречі, все звогчилося.

Ї якось раптом прилив гірких почувань заволодів Марусею. Жаль їй зробилося самої себе, своєї молодості, доброго серця. Дивилася на свої порепані, зранені ноги...

— Господоньку Христе!.. Що ж то за доля мені судилася? З опришками верхами та скалами блудькати, не чуючи дзвону церковного, не знаючи доброго слова добрих людей. З розбійниками, з рабівниками... От ноги порепалися, болять... Руки чорні, а на душі ще чорніше. Ї всю мене зранили сі тернові колючки, гостре каміння, недоля моя...

Солоні, болючі сльози потоком лилися на огрубілі руки. Прийшла до вогню заплакана, з маленьким оберемком дров. Марусяк лежав і курив.

— Чо-с мало принесла?

Маруся нічого не відповіла.

— О, я знаю, що ти з великопанцького роду! Неробітна, боса не ходжена, сонцем не смажена, голодна не бувала, сльози не втирала. Та вже їк-єс пішла у мій у талан, то меш бути таков, їк я схочу. Схочу — кожному легіневі, от їк є кождий легінь, любасков будеш.

Маруся мовчала.

— Не навчила-єс си корчима ходити, з скали воду пити, на камені спати? Не навчила-єс си? То я те научу. Я вмю вчити — го-го!

Ї вп'ять переставав, чекав, чи не скаже чого попадає. Але вона мовчала.

— За попом своїм бануєш? Та було би не слухати шептанічка мого та й не лишети свого попа. Бо, ек то каут: «Моє шептанічко долів річков плине, а твоя неславонька навіки не

згине». Маєш ще мені декувати, що з дівки правдивов молодичев стала. Бо твій піп лиш читати, ади, вмів. А я ті єк прочитав оняца, то відразу заверемініла.

Встид і сором пекли Марусю. Опришки реготали. Хотіла було відійти, але Дмитро осадив на місце.

— Не кікай, серце, не кікай, бо не маєш куда. Ци би-с хтіла ід попові? Їди, я не спираю. Їди, а я буду си дивити. Я не спираю. Чіму бих мав спирати?

Але се він лиш так говорив, а вночі знов насилував Марусю і злобно шепотів:

— Я те пушу, йк сам ісхочу. От у Косові вистараю собі йку жидівочку файну, а тебе острижу, намащу голову смолов, натикаю пір'ям та й іди собі, куда охота.

— Я не йду нікуди від тебе. До попа я не пішла би за жадні гроші, бо він на мене гнівний та й бив би мене дуже, збиткував би ся, здоровля би мене збавив. Не піду я вже нікуди від тебе.

Але Марусяк не вірив.

— Ой, не замилуй мі очі, бо я голений. Задкуеш гадков, попаде. Але я вже мушу тя пантрувати та й сокотити, що й з ока не спущу. Поїдеш тепер зі мнов, але переннім конем. Ми до міста — і ти до міста, ми у катуш — і ти у катуш, ми на шибеницю — і ти на шибеницю.

Маруся уявляла собі, як її ловлять разом з опришками, кують у кайдани, кидають в підземелля — і кров застивала у неї в жилах. Така варіація не приходила ще їй у голову.

«Та в яку ж се пропасть загнав мене мій дурний розум?» — кричала вона в душі, але назверх усіма силами старалася бути спокійною.

Нарешті похід на Косів був таки рішений, опришки зібралися і поїхали. Розсипалися по селах добирати легінів; знайшли душ із десять таких, що хотіли спробувати щастя. Повний збір призначений був на Писанім Камені, а звідти уся банда мала скорим маршем, верхами дістатися до Косова і вдарити несподівано. А потім, по грабунку, чимборше передатися на Волощину й шезнути там в Буковинських горах.

Починало здаватися, що можлива й удача. Коли зібралися на Писанім Камені досить численною громадою, поглянув кожний по товариству, погадав собі: «Ге! Та ше не сгонни вмирати!»

— Гой-га!.. — підкрикував Марусяк, поблискуючи барткою. — Не в таких варили, та сми виїдали!

Знов чув себе отаманом.

А в той час, як на Писанім Камені опришки розробляли останній план нападу, — в Стебнях до вікна Юрішкової хати стукала якась женщина.

Юріштан вийшов сам.

— Шо меш казати, молодице?

— Прощу пустити д'хаті, бо я шош маю таке казати, аби вух не було.

Юріштан здивувався, але попросив до хати. В хаті приглянувся ближче — се була Срібнарчучка.

— І-га! Шо вас принесло, Оленочко?

Навіть він, цей всесильний пушкар, величав Олену на «ви». Був у Ясеневі по тім випадку і клявся перед усіма голосно на образ, що приведе Марусяка зв'язаним до Ясенева. І дійсно, ганяв знов горами, винохуючи слід, але отаман мов у воду впав.

Олена поглядала на Катерину. Юрішко бачив сей погляд, бачив, що Катерина зробила рух іти, — і велів лишитися.

— Нічо, нічо, — казав він Олені. — То жінка. Нічо.

Детально, в незрозумілих навіть подробицях оповіла Олена Юрішкові про те, що опришки зібралися на Писанім Камені, що мають нападати на Косів і що от тепер можна було би їх половити.

— Та звідки ви усе того знаєте, Оленочко?

— Вже звідки-сми знаю, то знаю, лиш прощу мене слухати та борше збирати ровти.

— Кілько має легінів?

— Шішнацять.

— То ми зара' йдемо за ними.

— Ні, пане ватажку: за ними йти не тра.

— А то чіму?

— Не подогонете. А коби-сте й подогонили, то не вловите. Треба перечкати, нім вони будут вертати си, та й тогди їх на плаю пересісти.

— А йким плаєм мут вертати?

— Того не мож знати.

— Но видиш!

— А на тото є рада — аби мощно всі плаї вбістати. Ретенно мут на Волощину прубувати, а проте — усуда тра людей мати: від Буківця аж гет поза Сокільський. Лиш робіт борзо, пане ватажку, борзо робіт.

— Гех, та й декувати вам, Оленочко, шо-с мі порадили! Отепер уже краєник мій не минет шибенички — ек гадаєш, Катеринко?

І кидав на себе важкі порошниці, обтикався стрівбою, бартку брав.

Надзвичайного напруження сил варто було Катерині зберегти видиму рівнодушність... «От ся молодиця була його!..

Він обіймав її, цілував, ради неї убив чоловіка. А вона от віддає його на шибеницю».

Катерина близька була до непритомності. Таке вона ніколи ні на хвилю не забувала Дмитрика, не забувала його очей, його голосу. Ночами тихими чула сей голос поблизу, такий ласкавий, люб'ящий... Знала про попадю, знала про десятки любасок, розсіяних Гуцульщиною, могла напам'ять сказати всі їх імена. І всім їм він дав трохи щастя, всі притискали його голову до грудей, цілували... І завидувала їм, і боліла від того, але то все якось глухо, якось придавлено, без яскравого болю, без вибухів мук. Бо то ж далеко все було, десь за горами. Доходило, як казка, як співанкова подія.

Але тепер! Тепер!..

Женщина, бувша коханка, віддає в руки пушкарям! На муки, на смерть!..

І великою тоскою ущемилося серце Катерини. Коли думала о тім, що будуть бити це дороге тіло, плазувати, покервлять миле лице, а відтак надінуть петлю на шию і уб'ють, — ноги дрижали, і ледве-ледве стримувала себе, щоб не крикнути: «Будь ти проклята!», щоб не кинутися на цю сотоницю, вирвати язик їй з рота. А потім упасти перед чоловіком на коліна і мити ноги сльозами, цілувати їх...

Але не зробила того нічого. Лиш як пішли вже і чоловік, і Срібнарчучка, — заломивши руки, впала на лавицю й заридала...

Виплакавшись трохи, сіла, але всидіти не могла. Там, в Устеріках, збираються вже на Гердліччинім дворі пушкарські ровти. Уже радіють, уже ставлять варті дорогами, залягають під пнями, лізуть на смереки. А він буде йти, нічого не підозріваючи, веселий, безпечний. Може, буде грати на флєору, сміятися, а тут з-за каміння, з-за дерев, з-під кожного корча, з кожної щілини посипляться пушкарі, як вовки, схоплять, зв'яжуть, о!..

І раптом скочила, накинула сардак і вибігла.

Душа завмерла... Що, як побачить хто? Що, як брехнет кутюжка? Що, як стрінеться хто-небудь?..

Але най буде, що буде, а вона йти мусить. Мусить! Треба прокрадатися царинками, по мокрій траві, треба обережно через ворине штрикати, аби не заскрипіло, аби псів не будило. І не думала ні о чім, не тямилася нічого, лиш коли вже підбігла до хати Марусяків та зашкробала нігтем у шибу, тоді лиш зрозуміла, хто до кого прийшов.

«Таже я Юріштанова жінка! Того самого Юрішка, що мучив сих старих людей, катував, а тепер день і ніч думає лиш о тім, як би повісити їх сина на шибениці.

Таже я проклетая від людей і від світа від усього, що нема мені й висповідку жедного!.. Та мене ж псами затра'вуют, з ночі день білий вдіют, аби усім людем видно, ек я кікаю, ек за мнов пси рускают!..»

Але поборола себе. Увійшла до хати.

А правда, правда. Дуже здивувався старий Марусяк, побачивши в своїй хаті жінку Юрішкову та ще в таку пізню пору. Дивилася на нього Катерина... Як же постарівся він, посивів, волосся пожовкло, зігнувся. Горе не панить.

Ї ждала Катерина, що стріне її згїрдливим словом гострим, але старий не сказав нічого. Навіть не привітався. Впрочім, і Катерина забула сказати, що належно, і з місця, задихаючись й зупиняючися, розказала все, що чула зараз вдома. Ї просила бігти, гнати з усіх сил, аби повідомити, аби випередити біду.

— Бо то ж смерць, дідочку! Смерць!.. — і вся дрижала і лвила цілувати руки старого.

Довго дивився на неї старий Марусяк мовчки. Потім сльози показалися в нього на очах.

— Не тобі мене в руку цулувати, а мені у тебе ноги цулувати, Катериночко, що сми запропастив і твій вік, і...

Ї взяв плачушу жєнщину за голову і тихо поцілував кілька раз.

— Бог тобі заплатит за все. Най не карає за Юрішкові гріхи. Їди ж тепер д'хаті, закив не зоздрів те ніхто, та най тобі легко на серці будет за ласку за твою.

Ї справді легкє було на серці Катєрині, коли бігла додому.

— А може ж, таки бог поможе. А може ж, таки...

А старий Марусяк стояв на колінах, піднявши до образа змочене сльозами лице, і молився без слів. Потім борзо зібрався і чорнов нічов брїв Білу Рїку: хотїв Волощинов Ускєрїки оминути.

XXXV

Невесело їхалося опришкам. Чим ближче під'їздили до Косова, тим невідраднїше ставало у них на серці, тим все сильнїше й сильнїше огортала непевнїсть та тривога.

Косїв!.. Таже то місто, рахувати. Не корчма ті на перехресній дорозі, що застукав у шибку, то ті зара' орендар гине зі

страхий самих. Минули тоті часи, як опришки нападали на Болехів, на Сигот, на Богородчани, Отинію, бо тогди було одно, а тепер друге. Тепер по містох, каут, військо стоїт. Гет їк день, так ніч узброєне.

В гори до опришків вісті доходили скупо і не у властивім своїм вигляді. Аби не йти геть таки цілком насліпо, от переловлювали молодці кого попало по дорозі та презнавали, розпитуючися про оборонні средства Косова, про ту гармату, що то казав Юрчик...

Певного нічого довідатися не довідалися, бо один говорив так, а другий май інак, але все разом — цілком не додавало охоти.

— Ой, дайте, брачкики, покі! — казав який-небудь гуцулик, приймаючи озабочено-приятельський тон. — Там такого пушкаря набито, шо от їк у бербеницю. Та й виджу я, шо нема тої дійми у вас, аби Косів узети.

— Біда би з те говорила та біда брехала! — лютився Марусяк. — То мі не легіні, ци ек, аби того не діймити? Ци не брав-сми містий ніколи?

Але ватага деморалізувалася. Найбільше новенькі: все шепотяться поміж собою по корчах, а спитай — похапливо відповідають: «Та то ми нічо... То ми свої...»

Трійка таких младенців відстала, ніби остугви потужити, але як тільки решта віддалилася трошка — чимдуж побігли назад.

— А... вашу псом маму іздохлим! — крикнув Марусяк і, забувши обережність, вистрілив з пістоля, але хибив. Озватися на то ніхто не посмів, але бурчали собі під ніс щось не зовсім миле для отамана.

Та в нього вже вступив опірний дух. Блискав очима, мов ножем, і коли хто звертався до нього з яким звичайним запитом, відповідав так, мов зарані вже приготовлявся до дерзької опозиції.

— Я вам покажу!.. Я вам усім покажу, екий то рахунок ідет! — гаркав він і скрипів зубами.

Маруся їхала конем. Була змучена і фізично, і морально. Опришок не спускав з неї ока, а коли говорив до неї, то самими лайками. Вже інакше не називав, як: «Гей ти, курво моя!» — і плів усяку брудоту, котра лиш приходила в голову. Навіть опришки — спочатку сміялися, а потім перестали: занадто вже.

Ї їхала так Маруся, вся зранена, не говорячи ні одного слова. Ї не почувала навіть голоду, нічого не чула вже.

— На їдж! — і опришок кидав їй, як собаці, кавалок брудної кулеші, але Маруся не ворушилася...

«Буду вмирати з голоду... буду вмирати з голоду», — тупо твердила собі в душі і не брала нічого до уст.

Ослабла й хиталася на коні. Але о спочинок також не просила.

Опришки їхали борзо. Власне кажучи, ніхто з них не вірив на правду, що напад таки відбудеться, але їхали якимось інерцією і то так борзо, що наблизилися до Косова дуже рано. Треба було стати на перечекання.

— Най си втихомирит. Най спати полегаят, та й тогди май...

Спустилися десь у лісок, попутали коні, полягали. Хто їв, а хто заснув. Маруся сіла окремо і задумчиво дивилася, як грають промені заходящого сонця на протилежних верхах. Все уже перетяглося синевою доокола, вечірні тіні зазвучали дружно, однотайно, земля забувала сонячне світло і його поклики: десь воно, може, й існує, сонце, але не треба його, не треба... Ліпше тихо спочити... ліпше не тривожитися...

Але сонце, вмираючи, заспівало лебедину свою пісню. Невидиму хмарку прорвало десь за горою, висипало найліпше своє золото і порозсипало на вершинах гір. «Дивіться! Чи не жаль вам такої краси? Але — не прощайте, а — до побачення!..»

Ї засяло надією на будучий поворот червоне каміння, за красилася-запишалася тонка смерічка весільним убором передсмертного обручення з сонцем, а купка княгинь-беріз, обіллявшись золотом, стройно заспівала дівочим хором.

Ї підіймалася золота сонячна пляма все вище й вище, ронячи багатства в дорозі, і де пройшла, — лишила звуки і пам'ять по собі. Ї легше було з ними жити, легше примирятися, легше забувати...

А Маруся стежить зором за цим золотим шествієм, слухає гімнів прощальних і згадує з тоскою, як завше цей останній промінь сонця золотив хрест на криворівській церковці, цілував на сон грядущий і, благословившись, тоді ховався за гору.

Нараз скочили опришки. Зацокали пістолі...

Маруся глянула... З пригорбка спішно біжить якийсь чоловік, але сюди. Вимахує крисанею.

— Стій! Стрілею! — гукнув Марусяк, але чоловік не зупиняється і ще більше розмахує крисанею.

Щось шпигонуло в серце Марусяка. Впився очима — і пізнав батька.

— Дедю!.. Шо з вами?..

Старий підбіг, але говорити не був у силі... Упав і, розкриваючи неприродно рота, хлипав повітря, мов риба. А як відпочив та оповів опришкам, що за пастку приготували на них Юріштан із Гердлічкою, — мов обухом кожного по голові тріснув.

Все пропало!.. Жах обхопив в одній хвилі, як вогонь обхоплює сухий солом'яний стіг.

— Гей, кікаймо!

— Не буде вже тут, бачу, ні дівки, ні горівки. Ліпше таки кікати чимборше.

— А шош, браччики? Лиш-таки жива смеркь, та й вже.

— Єк же то ти так, пане втамане? Не покемував си добре та й пішов, через дурний поріг переступивши?

— І нас за собою покег!

— Гой-га! Їли би таких вотаманів пси у середу під четвер.

Марусяка як прислопило.

— Чекайте, браччики, чекайте... Бо ми си в голові закомашило...

— Нема тут шо чкати, пане ватажку. Чкай сам, коли хоч, а ми вже не гонні.

— Чкай на свою голову, а витак меш видіти, де будеш почувати.

— Най хуч цілий світ умирає, а я ше не хочу.

Настрій був однотонний і рішучий. Марусяк мало не плакав.

— Браччики!.. Таже не спробувавши... Встид!

А йому відповідали:

— Та шо, що встид? З тов бідов ше мож положити си та й спати. А йк те штирима линвами спелінают — ого!

— Кому встид, так дурному втаманові, шо поліз, куда го́лов не лізла.

— А шо побагату говорити, — лиш ідім, шукаймо поретунку, та й вже, бо буде біда.

Проекти сипалися за проектами. Один казав одно, другий казав друге.

— Розсипаймо си, браччики, йк горох у шуварі. Одному легше си сховати.

— То добра рада! Кікаймо, хто куда може.

І вже бігали очима, і вже рвалися, як пси з ланцюгів під час пожежі. Крикну тепер хто з-за дерева — попадали би в панічнім страху і не поворухнулися б.

Марусяк хватався за всі средства, щоби стримати товариство. Пробував грозити, але йому самому приставляли пістоль до лоба; пробував просити — попросту викпивали. І з

великим-великим трудом, випадково напавши на якісь переконуючі аргументи, удалося йому нарешті сяк-так заспокоїти побратимів і змусити до проби порятунку всім разом після його, Марусякового, плану.

А старий Марусяк дивився на це упокорення сина, і сльози крутилися йому в очах... «Так он який твій таланчик, сину, газдівська дитино?..»

Ге-е, та й файне ж сильце заклав Юріштан на приятеля! Обістав усі плаї-доріжки, густою сіткою вартових оплів усі входи-виходи, а сам, павук павуком, сів у Ясеневі, розпростерши свої лаби глибоко в гори. Він сидить — а там, геть в густих дебрях, глибоких потоках на полянах, на царинках та ріжах, — всюди стоять люди й мов чують на собі Юрішків зір, а чуючи, ще уважніше вглядаються в тьму ночі, ще сильніше напружують слух. Стоять всюди, навіть там, куди ніхто не пішов би, маючи голову на плечах, але замкнений у клітці опришок на все може рішитися.

А так, так... Незавидне було становище Марусяка. І нічого не здобув, і славу втратив, а от іще міг і голову втратити.

О тім, щоби після первісного плану передертися на Волощину найкоротшим шляхом, — о тім хіба й бесіди не могло тепер бути: треба було би переходити великий тракт, досить людні місця. Положення погіршалося ще й тим, що Марусяк не мав поняття, де ж сидить сам Юріштан із головними силами, тоді як Юріштанові дуже добре було відомо, що в трикутнику між дорогами на Кути понад Черемош і на Косів понад Варятин, що в тім трикутнику опришкам сховатися нема де і що вони мусять вириватися куди-будь — або на Волощину, або на Чорногору.

Круто прийшлося Марусякові, ой круто! Почорнів, хоч і стався не показувати того. А Маруся...

Щось дивне переживала вона. От хвилину перед тим цей варвар злобний був для неї втіленням усіх мук: і фізичних, і моральних; провалися під ним зараз земля — здавалося б, бо-гові дякувала за вибавлення. А тепер... От щось стисло їй серце. Дивилася, як мучиться загнаний в пащу смерті чоловік, і готова була ціною власного життя, ціною навіть продовження своїх мук спасти його.

Але вона нічим помочи не була в силі. Навпаки: перешкоджала самою вже своєю присутністю, зв'язуючи опришкам руки. І на неї дивилися вороже, навіть з ненавистю.

План Марусяка був дійсно шалений, побудований скорше на психології, як на рахунку. Він запропонував: їхати назад

старою дорогою, на Писаний Камінь, спуститися на Ясенів і під самим носом у Гердлічки та Юріштана, Красноільським потоком на Голови, вирватися на Скупову, а звідти вже — куди хочеш. Хочеш на Угорщину, хочеш в чорногірські дебри.

Було занадто сміливо. Але на випадок удачі було тим добре, що всі лишалися при купі, отже, зараз же можна було щось зробити доброго.

На тім і стало.

Поцілував старий Марусяк сина, благословив і пішов на Косів: купити що для позору¹, а відтак фірою заїхати додому, аби не будити підозрінь. А опришки, не відпочиваючи вже більше, форсованим маршем кинулися назад.

XXXVI

Марусі дуже зле було їхати. Погано вимощена тарниця мучила; не вернуться ті часи, коли то Марусяк вимощував тарницю, як перину, що й лицем мож було їхати... А тепер от мов на голім дереві сиділа. Вуха терха теж давило Марусі коліно, а до того ще й кобила була «не конче ука»², часто спотикалася, з каменя скакала обома передніми ногами відразу, так що Маруся шохвилі могла злетіти. Ще як їхали сюди, майже весь час догори, ще було яко-так, але тепер усе вниз, усе вниз — їзда стала чистою мукою.

На Писанім Камені стали глибокою ніччю. Якби то було вдень, — видно було б Чорногору, матінку опришківську. Впрочім, і в цій тьмі кожний опришок міг би показати: он там Смотрич, а направоруч гостроверха Говерла, а далеко вліво округла спина Попа Івана... І якось... скучно стало опришкам... От так близько вона, свобідна, неуслідимо багатосховна Чорногора! Стати на одній з тих невидимих, але існуючих у тьмі вершин — і сміятися, голосно сміятися можна над усіма тими Юріштанами, Гердлічками та їх приспінниками. Але тут... звіром півзагнаним... з роззявленою пащею впереді...

І непривітним, ріжущим холодом тягло з-під навислої брили Писаного Каменя; ехидно шуміли смереки, і кожна з них мов зраду кувала, прикликаючи посвистом: «Сюди... сюди... сюди... Юрішко... Юрішко... Юрішко...»

¹ Про людське око.

² Не дуже добра.

Тоскно й погано ставало на душі від зрадливої пісні чужих смерек. Жалібно-переляканими очима, крадучися, оглядались опришки, впиваючися зором в кожную темнішу від других пляму, в кожную групу дерев, чи не блисне звідтам вогонь, чи не гримне вистріл.

Марусяк скрипнув зубами. Адже ж знав, чув, сам переживав усе, що переживає кожний з побратимів.

— Гой-га, хлопці! Шо-сте замовкли? Наші батьки не журили си, та й нам ше не конче.

— Ай радіти нема з чого, — поволі виговорив хтось у тьмі, ворухнувшись. Ремінь заскрипів.

— А слухайте, що му вам говорити, — бравіруючи грімким голосом, говорив Марусяк. — Єк зійдемо на Сикавку, то най кождий має дві, а то й штири пари добрих унуч.

Сказав і вмовк. Як полководець, що вислав у рішучу хвилину залізну непобідиму гвардію в бій.

Опришки теж не обзивалися. Кає — штири унучі... Най буде ті й штири. А по що — то його в тім голов: він ватаг на тото, аби за всіх своїов головов гриміти.

А Марусяк, витримавши ефектовну павзу, знов ізрік:

— Та й кождий най має, що до унуч треба.

Знов ніхто не обізвався, ніхто не дозволив собі розпитувати по-хлоп'ячому. Кожний сам собі на свій лад витолковував — чого ж то, власне, «до унуч треба». Один гадав волічок, другий постолів, а третій нічого не гадав, надіючися, що інші за нього подумаютъ.

Засовалися, сопучи, у тьмі. Треба приготувити. Адже в дорозі вже не буде часу; та й дідько його знає — може, й стріляти ше доведеться, життя продавати.

Сіли нарешті, поїхали.

Гей... Невесело було їхати, в тьму глибоку спускатися вниз, чекаючи смерті на кожному кроці.

Потягло вогкістю з глибоких щілин, впали роси густі на трави. З каменя на камінь, з уступа на уступ швидко спускалася ватага гусака. Впереді виростили чорні високі стіни; плай, здавалося, уже встромився в скалу, далі нема дороги — але десь під самою горою повертала стежка вбік, обходила скалу і знов плелася вузьенькою лентою, з уступа на уступ, з каменя на камінь.

Сикавка...

Високо падає вода, розбиваючися об гостре каміння. Повиростили на дозвіллі величезні лопухи і мов усю воду забрали в себе — мало води в Сикавці. А що то тут буває, як

ударять дощі, прибуде нараз хвиль із каламутного моря! Ото, мабуть, реве та грає, валить каміння вниз із висоти, пінячися, сердячися й кваплячи.

Марусяк півголосом звелів зупинитися й злізти з коней. Стали й злізли. Мовчки.

— А тепер кождий най бере добру унучу, грубу, м'єрку — а дві, то й ще ліпше, — та вмотає коневі копито. Але добре! Аби єк подушков ступав.

Ага... От до чого онуч треба було. Але знов ніхто не показав назверх нічого.

Пообертали коням ноги онучами. Трохи мов посмілили, але все ж тривогою били серця. От іще трохи вниз — і дорога. Широка Кутська дорога! А на ній, може, сидять пушкарі та лиш чекають. І як там не обертай коневі ноги шматою, а видима, жива смерть стоїть перед очима.

Марусяк чув фізично це загальне напруження. І чув, що на нього, на нього звернені стріли усіх оцих натягнених луків.

— Браччики! — виговорив він твердо й голосно. — Я іду вперед своїм конем. Єк упаду в руки, — ваша будет воля ци відбивати мене, ци лишети у ворожих руках. А йк перейду та й буде все тихо, не буде стріленини та й брехну я дев'ять разів — три по три, — псом, тогди йдіт сміло. А цесу біду, — і він кивнув головою на Марусю, — треба з'єзати добре, аби шо не вдієла.

Маруся мов прокинулася. Задумалася о чіось, була далеко. Тепер, почувши слова опришка, злякалася.

— Що будеш робити?.. Що будеш робити? — тривожно питалася.

— А нічо. Лиш із'єжу ті ноги під кобилов та й руки та заткну ті ріт, аби-с не кричала.

— Ає, ає! — піддакували опришки. — Тут нема жартів, жарти вже схарчували. Тут таке, шо за ніс си озьмеш — ізгинеш.

— Голубчику... Дмитрику... не в'яжи мене... Присягаю тобі Христом богом, шо буду мовчати... Втопите мене тогди в Черемоші, коли я шо...

— Тогди вже запізно тебе буде топити. Хіба би зара'...

— Дмитрику... голубчику... — вона задихалася. — Клянуся тобі душею своєю... кров'ю своєю...

Але її не слухали. Опришок крутив їй руки так, шо аж кості захрускали. Другий хтось в'язав ноги під конем.

— Туго... туго дуже, — простогнала Маруся.

— Нічо; нічо... вно си втрісе дорогов, — шепотів Бідочуків. Це він прислужувався і крутив ноги, мов дарабу гакарями.

Готово. Ноги зв'язали, руки зв'язали, у рот упхнули онучу. Зганьблена, скручена, сиділа на коні Маруся, і сльози, тихо спускаючися, текли в неї по щоках...

А опришки вже й забули про неї. Наступив рішучий момент: отаман відходить!

Чи зложить він голову від нежданого вистрілу, чи схоплять його ззаду, чи, відстрілюючися, прорветься він через фалангу пушкарів — для опришків це однаково. Скакай тогди зайцем кожний, куди оком глянув, штрикай униз головою з високої скелі, розбивайся о каміння, виривайся з обіймів смерекових гілок і гони, гони, щоб хоч трохи заспокоїти серце, щоб перестало воно бити молотом, дитиною квилити.

Марусяк стояв. Серце завмерло. З охотою післав би кого іншого замість себе, але знав наперед, що при такій пропозиції кожний плюне йому в лице. Був один такий, що пішов би. Не з послухенства, а, власне, з презирства скорше — Юрчик. Але де він?

Треба йти... Взяв коня за повід, потім пустив... Поправив щось, ще одну довгу секунду постояв... Звір гриз серце. Зухвалість щезла, лишилася тільки от чорна роззявлена паща — і от треба лізти туди.

«Чи випрощети си з легінями, ци ні?» — чомусь промайнуло в голові, але сам себе обірвав. Насунув крисаню міцніше на голову і, шепотом сказавши: «Підкегайте, браччики, за мнов поволеньки», швидко сунувся вперед.

Безшумно скочив з каменя, безшумно ступив за ним кінь — лиш стремено дзенькнуло. Не зупиняючися, схопив Марусяк ремінь і перекинув через сідло... Ховзнувся по каменю і... щез у темі.

Осиротілою купкою дітей лишилися опришки. Довго стояли вони, ловлячи вухом, чи не дзенькне ще раз стремено, але все було тихо, і лиш потік шумів вічним своїм шумом...

Марусяк посувався безшумно, як дух. Лівою рукою тримав повід, права інстинктивно стискала пістоль. Прорізав тьму очима, всі почуття були напружені до крайності. Трохи лиш шимкне що підозріло — мов укопаний, стане Марусяк, мов укопаний, стане його кінь.

Слухає, слухає... з хоробливою швидкістю розкладає звук на його складники, підшукує причини. Потім з подвоєною обережністю просунеться ще трохи вперед... Смерека виставить на дорогу непотрібну гілку — не відкине її денним рухом, а поволі, мов просячи, відхилить і потримає, щоб і не колихалася довго.

Нараз — світло!

Малесенька точка в непроглядній тьмі лісу.

Мов вритий, став опришок... серце перестало битися...

«Шо се?.. Хто се?.. Пушкарі?

...Шо робити?.. Бігти назад, сповістити товаришів, що дороги нема, шо...

А потім куди? А де є дорога?»

...Кошачим рухом, лишивши коня, поповз Марусяк вперед сам. Мов вуж, вився між камінням, беззвучним листком падав униз, устроївши очі в одну точку, — в сю плямку світла.

Нараз плямка щезла, світло згасло.

І страх обхопив опришка такий, що він стрімголов хотів кинутися бігти. Але опанував себе.

— Погасло відразу — отже, не ватра. А що ж? Каганець? Та звідки, коли тут нема оседку жедного?

Але все ж осмілів і поповз далі.

Чути якийсь шум за поворотом. От мовби вода на лотках. Але звідки ж тут у дідька млин може си взяти? Тут же його з передвіків не було.

Поповз далі. От стежка стала вузенькою, зліва обрив, що переходить в невеличку полянку, а на цій полянці справді силует якоїсь будівлі. Треба подивитися.

Глянув вперед. Стежка пішла все понад обривом, униз не спускається. Значить, або вперед іти далеко, або злізти з обрива — добро, невеличкий.

Почав спускатися. Обірветься камінчик униз — замре опришок. Посиплеться земля з-під ніг — прилипне на місці.

Нарешті зліз, став на траві, підійшов.

Справді, млинок маленький, дідько го ту вродив. Отже, тут, значить, і світилося, а лягли спати, то й погасили.

Відпустило від серця трохи. Сміліше вертав до коня. Знов узяв його за повід, пішов далі.

От уже ознаки житла чоловіка. Ворине, сутки... Якась повітка, а під повіткою віз.

«Ой-га, їсенівці ек господарюют: вози си посправ'ели. Треба буде Perezнати, хто то такий футкий», — промайнуло у Марусяка в голові.

От скінчилася провалина між горами. Стало рівніше, потік вибіг на широке. Ще яка сотня кроків — і дорога. А за дорогою Черемош... а за Черемошем гора, поросла лісом.

Дорога... найнебезпечніше місце... От кавальчик: перейти або не перейти його — значить жити або вмерти.

Весь похоловши, напружившись шкірою, як стигле яблуко, глянув Марусяк туди-сюди — і вже з розпачливою впрост рішучістю кинувся вперед, не обходячи каміння.

Чи вмреш, чи повиснеш — раз мати родила.

Черемош!

Скочив на коня — і, мов в обійми матері рідної, кинувся в шумливі, киплячі хвилі.

«Тепер уже спасіння! Тепер уже кричати можна, свистіти, скакати! Збивай усі ровти на тім боці, хуч сто люда, а тут, у сім лісі, мене ніхто не вловит.

Най вас усіх дідько бере тепер, опришків! Не хтіли-сте мене втаманом — не хочу й я вас опришками. Найду собі других. Аби лиш голова! Голова аби лиш ціла си лишила!»

Але сам себе вилаяв за такі думки і, ставши у найгустішу тінь, роздільно тричі по тричі брехнув псом.

Грало серце у Марусяка. Так би й підскочив та бурнув з пістоля.

— Я таки стрілю. Лиш прийдут, — стрілю, бігме.

Вглядався в тьму рисиними очима, а повід так міцно стискав рукою, мов кінь рвався з усіх сил.

— А йк вони не зуміют перейти так мудро? А йк котрого кінь заіржет? А йк пістоля чия стрілит?

І довгим-довгим здалося чекання Марусякові, різні думки перепліталися у голові.

Але всі перейшли добре. От у першу голову попадає. Зігнена, скручена — аж жаль стало Дмитрові. А за нею опришки... Один за одним, один за одним, посипалися. Зігнулися на конях, очима світять, як вовки. Черемош шумить товариським, заглушуючим шумом, привітно киває віттям ліс, кожний темний куток привітно кличе: «Ходіть, браччики, ходіть. Жаден дідько ту вас не знайде».

От уже всі. Піднялися троха д'горі на плай. Не дуже вигідний, чортам лиш по ньому ходити, а все ж плай. І потягнулися гусака. Повисоку, понад стрімким.

А на тім боці розкинулося сонне село. Ніде ані однісінького огника. Церква темною остроглавою масою затемніла, різко завила трембіта вартового — і знову тихо.

Лиш у корчмі світиться. Чи гроші орендар рахує пізно вночі, а чи, може, Юрішко не спить, чекаючи звістки, що от Марусяк у пастку йде.

Марусякові почало здаватися, що таки дійсно там Юріштан сидить. Напевно! Злобою і торжеством переповнилося серце опришка. Так би й стрілив прямо у вікно. Не долетить, правда, але зате...

І раптом — пекельна думка пробігла в голові Марусяка. Навіть розреготався, і дивно звучав короткий цей сміх серед глибокої тиші. Опришки здивовано оглянулися.

— Що таке веселе з'їв-єс, пане втамане?

— Нічо, нічо. То я так. То я тому, шо-сми Юрішка в гачі вбрав, — а сам уже рвався вперед, уже не міг витримати.

От найтрудніше місце — Сурдук Лихенький. Скала звисла над Черемошем. Могутньо вбивається цілою силою ріка просто в камінь і, лише переконавшись, що не одоліє, повертає, ревучи, наліво, з кожною хвилиною уносячи щось зі скали. Уже вирило та вибило глибоку печеру під скалою, буде валитися колись гора в Черемош.

— Тут есенівці попа утопили свого, — голосно, аби Маруся чула, говорив Дмитро. — Прийшов він уперше суда, але відразу насів: «Та ви такі, та ви такі, та вам у цмолі кипіти, ба того, ба сесе...» А вно людем таки банно стало ви' того: ше ніде не був, ше нічо не видів, а вже брешет, гий пес. Скінчив він тоту службу свою, їдет возом отам дорогов, а люде сиде, п'ют горівку. Та їхала би біда тихо, нічо би не було. А він знова: «А, лайдаки оден з другим! У церкві вас нема, а горівку п'єте? Цмолу мете пити на тім свікі, лайдаки!» А люде тогди: «Нім ми будемо смолу пити, — напийси-ко води з Черемошу», — та го з повозу та в Черемош і поклали.

І Марусяк реготав уже на весь голос. Впрочім, тут можна було не боятися: вода так шумить, що за кілька кроків вже нічого не чутно.

Маруся чула щось і давніше про це втоплення, але ніколи їй не доводилося бути тут. Дійсно, місце було таке дике, що могло навівати буйні мислі. Здавлений вузько Черемош реве, пробиваючися поміж накиданим у воду величезним камінням; з одного боку дрімучий ліс по горі, з другого — височенна скеля уходить вверх і теж вся поросла лісом. Їдеш — і здається, насувається вона на тебе, от-от роздавить. А вода реве, реве, піниться. Кричи скільки хочеш — ніхто тебе не почує. Кидай людину в воду та й забудь о тім: закрутить, завертить, піна рот заб'є, вдарить об скелю, проломить голову за миле щастя.

Коли приїхали на Вігоду і треба було звертати направо, Дідушковою Річкою, Марусяк, в певності, що його авторитет уже стоїть непорушно, ізрік:

— Ідім Лельков.

Опришки зчудувалися. Як? Що? Куди? По яку біду? Чи вони не так почули, чи що? Щойно вирвавшись з лабетів,

від смерті, так би сказати, утікши, та й знов у лихо? За яким дияволом, ну?

Таже от тут Красноїля, відтак Голови, а в Головах всюди свої люди; хоч би й трапилося що, то вбережуть, сховають. А йти Стебнями, де кожна собака в очі Юрішкові дивиться, — та пощо ж того всього? Ну, пощо, так же сказати, пощо?

— Хочу Юрішкові в його власній хаті збитка зробити, — каже Марусяк.

Але опришків цей аргумент цілком не переконував, і підставляти свою голову під обух ради того нікому не хотілося.

— Хочеш збитка робити — роби хуч два, лиш сам, на свою голов.

— Декувать, шо-сми вискочив з біди, а не ше у біду свою шию пхати.

— Іди сам, пане втамане, ек-ес так вже забаг, а ми не йдемо, та й вже.

«Ну, що ти з ними будеш робити? Та дідчої ж ви мами песячі діти — хто ж вас зара' з петлі викегнув, хто вас жикем дарував, кутюги ви? Шо мали би-сте ноги цулувати, а не... Та вистрілети вас усіх до кришки, гет усіх вистрілети!..»

Аж зубами скрипів, але змовчав. Думав, як зробити. Відступити від свого рішення — так плювати ж будуть у лице потім, собачі душі. Ні, треба їхати.

— Но, то їду сам, із попадев зі свойов. Хочу, аби вна си подивила. Зачкайте на мене на Стовпнях на Великих — я не му си барити. А відти вже всі разом підемо. День-два відпичнемо, а витак...

Роз'їхалися. Посвистуючи і голосно вже говорячи, подалися легіні направо, і скоро затихли кроки їх коней за поворотом. Марусяк лишився з попадею.

— Но, моя попаде! Тепер хуч кричи, хуч мовчи — оннаково.

Розв'язував сплутані ноги Марусі, виймав шмату з рота. Рухи були якись сквапливі, недокінчені. Щось смикало його й нетерпеливило.

— Видиш... Коби не була така... така... — і не знаходив слів. — Сама собі завинила.

Думав почути плач і дорікання, але не почув нічого. І це будило в нім злість. Смикнув коня за повід так, що бідна скотина аж стрепенулася ціла.

Не йшов плаєм коло ріки, а пішов упоперек, через верх, без дороги, направці лісовою цілиною. Давно не бував ту, правда, але не забув; все знайоме, все впливає в пам'яті і обдаровує нічними усмішками.

І таке почуття нараз обхопило Марусяка, мов д'хаті йде відкись здалека. Навіть присвистувати почав.

Вийшов просто на хату Юріштана. Глянув — і здивувався. Та й було чому.

Велика, моцна хата на дві світлиці, з таких протесів роблена, що й півтисячі літ муть стояти. Мудро побивана, ще мудріше огороджувана. Сади такі понасаджувані, що в наших горах мало таких і є; дерево ще молоде, але видко, що не просте. В саду вода блищить. Та невже стави напускав на такій вишині? І риба, мабуть.

Та що за дідча мати! Чи то сниться таке? Юрішко, панський попихач, отак-о розгадувався.

— А най же те пси роз'їде, Юрішку, ек ти си розкег. Ек пан зачинат. А то, варе, люцька кровця усе. О, чкай, чкай! Я ше сюди си єв'ю не сам, вогнику май трошка підкресати. Аби з димом усе пішло, що марно прийшло.

Стискалося серце від гострої зненависті. Юрішко, підхвостень панський, прилизень мандаторський, он в яких хатах живе, он яке господарство розпостер.

Люто заторкотів у заграговану шибу.

— Хто там? — тривожно обізвався переляканий жіночий голос.

Вколело щось Марусяка в груди... Цей голос, цей голос... Чув він його, чув ніжні слова, що ще ніжнішими ставали в тих звуках. Ці переливи горлички, цей журкіт жайворончика...

Але то було давно, то було дуже давно... Та чи й було? Може, то лиш наснилося-намріялося в тиху весінню ніч, коли білі цвіти падуть з яблунь і дзвонять.

Давно, давно... Тоді не було ще на світі ні опришка Марусяка, ні пушкарського втамана Юріштана. А тепер от опришок Марусяк стоїть коло Юріштанової хати і кричить:

— Відчинеї на псю маму! Я Марусек!

В хаті засвітили огонь, рипнули двері. Марусяк увійшов, випростався в увесь зріст. Попадаю тримав за руку.

Хати високі, просторі. Загубилася в них маленька Катериночка.

Щастям і радістю сяло її лице, коли вона дивилася на нього, на свого Дмитрика. Все той же, той же саміський, лише дужий став, певний себе. А се попадає — криворівська попадає... Так бач яка вона!.. І з черевом уже, сарака... Але може бути гордою з того: се ж від не г о дитина!

І вихор почувань крутив у ній, обезсилював. Аж мусила ухопитися за стіл.

Та й Маруся не була далека від того ж. Катерина... Катерина... Коли говорив о ній опришок там, на потоці, — він і сам не знав, яким м'яким ставав його голос, як ніжно і солодко вимовляв він це миле ім'я. Мов зливався тоді душею з тою тихою, ласкавою істотою, мов впливало назверх усе ліпше, все прекрасне, що бог зародив у душі... І потім увечері уявляла собі Маруся це лице. Таке одухотворене мусить воно бути, світле, великими очима в вічність дивиться. Ангелів на гарних картинах такими малюють.

Так, так... Це воно. Це те ж саме лице. Хіба трохи більше вимучена земною мукою, зі скорбними лініями коло уст, але воно. Те, що можна любити його, любити сильно, на все життя.

Хотіла би бачити його, але не тепер, не тут, не в присутності цього варвара, котрий задумав щось страшне, щось підле. От стоїть він і ростить злобу в собі. Кипить! Він не бачить її радості в очах, він не бачить, що крикнути вона хоче: «Дмитрику!.. Милий!..» Він не бачить, не бачить... Він дрижить весь, стискає в потворній ярості руки і шипить:

— Єк же си маєш, Катеринко? Єк си газдує, домарит? Ци калачі добрі та булочки? — і підходив, мов тигр підкрадався.

І в хвилину одну краска радості — легкий поцілунок бога любові — зникла... Катерина побіліла, як стіна...

— А-а-а... Сади? Стави?... В теплій хаті сидиш? А я мокрий цілий, від твого чоловіка тікаючи? То ти з ним разом на моє жите настаєш? — і наближався, як кат.

Катерина не відступала. Побілілими губами виговорила лиш:

— Шо ти хочеш робити зі мною?

Це була неудачна фраза. Це була цілком неудачна фраза... Якось би інакше треба було сказати... інакше...

— Шо я хочу робити з тобов? Я хочу взети своє, що мені належне. Легай!

Нелюдськими голосами закричали жінчини:

— Дмитре!.. Дмитре!..

Катерина затріпотіла, як спіймана пташка, Маруся ухопила опришка за руки... завертілося все... змішалось... Опришок рвав, копав ногами, переплелися руки, ноги...

— Я хочу, аби ви си дивили! Я хочу, аби ви си дивили!.. Онна на онну! — і валив обох жінчин на ліжку, надавлював коліном...

Пішли...

Зганьблена, збезчещена лежала Катерина на ліжку без руху і дивилася в ніч.

Цього вона вже не сподівалася від свого життя. Всього могла сподіватися, всякого горя і кпин. Незлюбило її життя з самого початку. В сирітство кинуло, мачуху дало лиху, важку працю, мало здоров'я... Відтак поманило трошки щастем, здалеку показало цвіток — і унесло навіки, спустило залізну браму. І мужа нелюбимого дало і самотність бездітну...

Але все терпіла. Все. Молилася богу рано і вечір, чекала благословення, сховалася в себе, глибоко в свою печаль сховалася і несла, тяжко, криваво несла на поранених плечах кам'яний свій хрест, залізом гострим окутий.

Але не це!

Цим уже могло б не карати сліпе, жорстоке, гірше дикого звіра життя.

...І не було сліз. Кров, здавалося, іде з очей безшумним обезсилюючим потоком і уносить, уносить з кожною краплею частиночку буття.

Юрішко, злий тиран людей, нелюбимий, остогидлий, Юрішко-пушкар, озлоблений на весь світ, одурений — і той змилосердився. За одно ласкаве слово! Нелюбимий, злий... А цес!..

«Дмитрику, ріднесенький — шос-єс наробив?!» — кричала. Кричала всім своїм еством, кричала на весь світ, кричала, що цього не було, що цього не могло бути, і тріпалася на постелі, розривалася в сухих риданнях...

І зривалася з постелі, щоби молитися. Воплями молитися, трясти образи руками. Але позабула нараз молитви, образи стояли далеко, не помагали. І роззявилася вона, ця повна тіні безодня докола, і заревла тисячею голосів: «Було! Було! Було!»

«Ні! Не було!»

...Сіла на постелі. Як була, в розідраній сорочці, півгола; волосся спустилося на лице і закрило його. Сухими голими руками, стиснувши їх, оперлася о коліно — і вже не думала. І валилася б стеля, гори переверталися, земля огонь вимітувала — все одно. Було би щастям, якби от раптом появилось за спиною видмо з косою і одним махом скінчило би з усім. Сама пішла би до нього назустріч, покликала би, нав'язавши петлю на шию...

Ніч чорну повість говорила свою. Спали гори в неясних рельєфах. Ріка то затихала, то знов шуміла, сповняючи сізі-

фову працю. В кутах хати все дивніше і раптовніше скакали, танцюючи якийсь безмовний чортівський танець, чорні тіні, а коли каганець згас, — вирости необ'ятно, вдарили беззвучно в стіни, в стелю і оплели чорним павутинням нерозривним все дококола. Повилазили з-під лав, з-під печі причаєні там чудовища і, розправляючи члени, розтягалися всюди, ніжачися й злобствуючи, поки є ще час, поки можна ще спочивати.

Але недовго. От почали вже влазити вікнами сірі їх вороги. З'їдали тьму, в жорстокій боротьбі побіждали, випираючи крок за кроком, ступінь за ступнем, знову заганняючи під лави, під піч. В хаті стало мутно від цієї боротьби; все стало брудне, змучене переходовістю, не рішалось, на чий бік стати. В суті речі все одно: ніч чи день, день чи ніч.

Але день побіждав. От поповзли вже сірі черв'яки по роздраній сорочці Катерини, ховаючися в діри, впиваючися там в тіло, забігали по застиглих в однім положенню руках, спустилися на обледенілі ноги. І лиш лиця не могли знайти. Сховане під розпущеним волоссям, воно, мабуть, було чорне, як ця утікаюча ніч, а в кутиках уст, мабуть, запеклася кров.

Скрипнули сінешні двері: хатені були одчинені навстяж. Увійшла сусідка. Не могла витримати і ледве-ледве дочекалася, нім засіріє. Бо Марусяк на відході, де лиш ішов попри яку хату, то ковтав у вікно, кричачи:

— Ей, домарета! Йк Юрішко верне д'хаті, мете му говорити, шо був Марусяк у него в гостині та йому жінку...

І півсела чекало сходу сонця, аби побігти, дізнатися. Оця молодиця жила найближче, отже, цілком природно, що її цікавість була найпекучіша. Але коли увійшла і побачила Катерину — серце їй повернулося.

— Катеринко!.. Шо з вами?..

Поволі, поволі підіймала Катерина голову. Косми сплутаного волосся повисли по обох боках лиця. Несвідомим поглядом обвела хату і... усміхнулася...

І від того усміху ноги задрижали у Параски, і вона почала відступати в перестрашу задки до дверей...

Лиш відтак нараз почула прилив раптової енергії і закричала:

— І-і-і, бідочко ж моя кервава! Нещестечко моє люте! — і кинулася постіль стелити, хору класти, ватру розгнічувати, окріп гріти...

Коли Юрішкові донесли, що Марусяк вислизнув у нього межі пальці, — шварнув крисанев об землю і, завиваючи, як вовк, топтав її ногами. Аж люди чудувалися.

А як довідався в додаток, що у нього в хаті Марусяк гостив — нараз дивно якось посмирнів і затих. Лице стало темне, рот мов розірвався... Страшно, таки на правду страшно було стояти побіч.

«Єк ждепнет, — що му скажеш? — гадав собі кожний. І відступалися пріч. — Дай біді поки!».

Що діялося в душі цієї могутньої людини, — ніхто не знав; і що він удіє тепер, — також ніхто не знав, але всі якось відчували, що буде щось страшне. А може, й не буде. Може, так-таки не буде нічо.

І, може, дійсно обійшлося б якось, коби не Гердлічка.

Він також уже знав про втечу опришка і чекав, чекав на Юріштана! Ой чекав! Як звір у клітці, бігав по хаті — мало! Мало місця! Вибіг на двір, крутився, як шала вівця поміж смереками. Попадися йому тепер хто під руки — горло перегриз би.

Гердлічиха стала у вікні, груба, солониною проросла, і, позіхаючи, говорила, простягаючи слова:

— Дай спокій... Ну, що там...

Але Гердлічка так на неї глянув, що вона, перехрестившись, відкинулася назад.

Прибув і Юріштан. Розбитий, зм'яжджений, бігає очима по землі.

— А-а-а!.. Пан отаман!.. Гратуляції, гратуляції, — удавав Гердлічка спокійного, але голос переривався, пальці крючилися. І нараз підскачів, скрикнув, забризкав слиною, затупотів ногами.

Не ставало слів, не ставало рухів, воздуха не ставало.

— Так ти отаман називаєшся, ригав би пес такими отаманами? Отаман? Шуму наробив! Гори усі підняв! Людей з десяти сел зігнав та по дорогах порозставляв — і то все для того, аби Марусякові в... надути! А Марусяк — ото мені легінь! Ото мені флекев! Тобі задок показав, а жінці твоїй передок, сам свиснув — і нема. Шукай тепер!.. Маж тепер солонинов тото сідало, на котрім Марусяк їздив, та й злизуй відтак щонеділі по службі божій. У-у, гуцульська віро проклета, вивішев бих вас усіх на одній смереці.

А Гердлічиха стоїть на порозі, сопе й тягне:

— Та вдар ти його, ради бога. Зірви своє серце.

Але Гердлічка, як не унісся, та все ж іще пам'ятав, що розв'язаного гуцула бити не вільно. Чув, що і так уже перебрав якусь мірку, пора була уже відступати, ховатися за урядову неприступність.

І він випростався, почав надиматися і підійматися на пальці, хоча то все мало йому помагало: витягнувшись скільки було сил, він однаково досягав Юрішкові лиш по ремінь, і то геть з капелюхом, з обцасами.

Відбиваючи такт рукою, різко викрикував:

— Приказую тобі йти гарячим слідом з найбільше витривалими пушкарями. Решта най іде за вами, щоби бути кожної хвили наготові. Мусиш подогонити Марусяка за всяку ціну і зв'язаного завтра ж привезти його сюда, на мій двір. А інакше — я вже сам буду знати, як з тобою розправитися, — і величним рухом показав Юрішкові на двері.

Пішов Юріштан. Світ в очах мутився, кров до горла підступала, різати когось хотілося.

Впав на своє подвір'я.

Двинув двері ногою так, що аж влипли в стіну. Що було в хаті людей — розтрутив, зірвав зі стіни свій дротяний гарпник, вмотав ліву руку в коси жінці, зволік з постелі і бив...

Не по-людському бив! Кров бризкала на стіни!

Люди тікали пріч з хати. Параска бігла вниз із горба і, мов божевільна, нічого не бачачи перед собою, кричала одно лиш слово: «Уб'єт! Уб'єт! Уб'єт! Уб'єт!...» Десь відірвала на вориню кавалок запаски, але не помітила, бігла, бігла, поки, вискочивши з хати, не заступив чоловік їй дорогу і не перехопив. Тоді заридала дикими риданнями і рвала на собі волосся... Як дитину, підхопив її чоловік на руки і поніс у хату.

Ціле село стовпилося дококола Юрішкової хати величезним, утопленим в гробовім мовчанню товпищем. Зрідка лиш виривався короткий чийсь жіночий голос. І то не словом, а стогнущим звуком якимось.

А Юріштан, передраний, весь у кровавих плямах, ходив, важко дишучи, з комори на двір, і знов у комору, і знов на двір і складав на купу все. Спочатку жіночу уберю: всі оті запаски-дротянки, золотом перетикані, дорогі фустки, спідниці з широкими галунами та позументами, кожухи мудрі, пацьорки, сорочки білі, як сніг, чоботи фарбовані. Відтак почав тягнути начиння до печі і всякі господарські причандали: і корита, і линви, граблі, вила, відтак ліжники, бесаги — словом, все, що надбав за пушкарюван-

ня, що купував жінці у Косові, Коломії ба й в далекім Станіславі.

І ахкали болізним ахканням газдині, дивлячися на всі ті багатства, і завмирили душею — що ж воно буде?

А коли нагорнулася вже величезна купа того всього посеред двора, викотив Юрішко скриню. Велика, окована, розмальована такими червоними чічками, от ік кров. Витяг її на самий вершок, поставив догори дном, відтак узяв сокиру і, розмахнувшись щосили, вдарив... Ухнуло порожнє пудло, мов звір ревнув, затріщало, завило, а Юрішко бив, дробив на дрібоцькі кавалки, яро змахуючи сокиров.

А відтак кресав вогню й запалив усе тото.

Спалахнуло все якось одразу й загуло. Заплакали, заголовили молодиці, мов мерлого з хати виносять, а Юріштан, обгорілий, страшний — під саме небо, здавалося, розмахував величезним колом і бив з циклопічною силою вогонь, розбиваючи усе на порошок, аби ліпше горіло. І коли підіймав кіл догори і, причепившись до нього, летіла вверх якась вогнем перейнята шмата, — стадом переляканим шурхалася убік товпа, шелестячи постоломи. Ближні сусіди в смертельній тривозі думали о тім, що от варт одній такій шматці перелетіти на хату або на оборіг, — і готове нещісте; але, мов загіпнотизовані, не рухалися з місця, не в силах були відорвати очей від цієї дикої, пекельної картини.

А в хаті лежала, забита під лавицю, Катерина. Кров себе ніла у неї горлом, і величенька калюжка її вже набігла коло голови, а не було кому навіть води подати.

XL

Тиждень цілий ганяв Юріштан горами за Марусяком, але не міг спасти на слід: мов у воду впав опришок з усіма своїми легінями.

Вернувся з порожніми руками д'хаті. Навіть не пішов замельдуватися Гердлічці. Пощо? Він і без того ме знати.

Жінки більше не бив, а тільки узяв яку лиш знайшов підрану сорочку, пішов у загороду, вивалев, перебачейте, у гноївці та й велів тото вболікати Катерині. Сардачину знайшов десь таку стару, що де вже він її й вишукав таку: з самих дер, предівними нитками зшитих. Відтак посадив жінку на стару слиняву кобилу задом наперед, натикав у тарницю кругом мітли потріпані віхті, що стіни ними мажуть, у руки велів узяти кобилячий фіст — і так повіз на храм.

Ї їхала селом серед святочно вбраних людей, їхала на велике посміховище, а людям хотілося на коліна падати, мовби мадонну на осяті побачили в ризах срібносніжних.

З храму треба було вже нести Катерину: так ослабла, що не годна була на ногах триматися.

Понесли її д'хаті якісь добросердні руки, а Юрішко лишився і ходив, штовхаючися ліктями, поміж людьми, та все чекав — коли ж це плюне йому хто-небудь в лице, коли ж назове його хтось так, як належиться.

Але ніхто не плюнув, ніхто й не назвав. Ї сам панотець Іоанн Терлецький, як завше, йому, Юрішкові, першому виніс проскурку і благословив. Тримав Юрішко святий хлібець у руці, дивився ксьондзові у вічі — шворкнути хотілося тою проскуркою в пику священнослужителеві й крикнути: «Ти — ксьондз?..»

Більше вже не підіймалася Катерина з постелі. Сильно вибухала кров'ю і видимо гасла. Параска була при ній невідступно, як сестра рідна.

Часом нараз починала недужа метатися на ліжку, мов птиця ранена. Ї чіпалася гострими схудлими пальцями Парасчиної руки і стогнала.

— Ой голубочко ж моя, сестричко Парасочко! Ой, не перележати вже мені того, вже знаю... Давить мене, удусило мене, порожньо ми в грудех. Хаточки, вічної домівочки сподіватися тра...

Параска пробувала розговорити.

— Шо бануєш, Катеринко любя? Ше тебе біг підоймет.

— Ой ні, Парасочко ма солодка, не му вже си підоймати. Їк день, так ніч очі не змружу, на волосину не засну. Ох, і піду ж я, піду у сиру землю гнити, а нема кому за мнов затужити ба й заплакати. Та й не зроб'ють ми трумночки синенької-біленької, та й не зложут пишно на лаві, а мут ек кутюгу ховати. Шо вберет мене чоловік у сорочку у дранкавку, із ніг постолі ізвержет, запасчину йку гнилу очепит, та й з тим мені оперед бога ставати. Ой, бідочко ж ма люта, бідочко ж ма кервава, — і кидалася на постелі з боку на бік, металася, а від того ще більше крові показувалося з горла.

Падькалася Параска, всіма силами хотіла звернути розмову у другий бік, але хора не могла ні о чім іншим і говорити.

— Та й не опроваде мене по-люцьки, та й не мут уважети, шо-си газдиня йкас була. Ї могилку мою з ненавистиков оминут, каміня намечут, аби ми кежше на тім світі було. Шо не виділи люде від нас добра, — не мемо й ми видіти. Ой і

божечку ж ти мій милосердний, доленько ма гірка!.. Оден з-за мене у вопришки пішов, й другий — страховищем люцьким, головоїдом си зробив... А я сирітків помежи ними, та й сми си не нажила, та й на божий світ не надивувала си, лиш то-го си прибагла, шо сми набідила си та й нагіршила. Декуват ті, божечку сетенький, шо-с не дав ми діти, шо вни того все-го не виділи.

Юріштан рідко бував дома, а коли й приходив, то більше сидів у тій хаті, у «канцелярні». До цієї світлиці мало й на-вертався. Увійде, стане коло порога, спідлоба очима поведе і вийде пріч, не сказавши ні слова.

Катерина догорала, як свічечка. Уже тиха стала, не кида-лася, не гризлася нічим: її заспокоїла любов людей. Більше над усе боялася людських прокльонів — і от показалося, шо їх не буде. Навпаки: всі її люблять, всі її жаліють.

Хата ніколи не спорожнявалася — одні приходили, другі уходили. Побіч страшної фігури мужа якось ніби не помічали маленької істотки, але тепер от всі почули якось, шо воно всім рідне, всім любе, і жаль брався і серця, шо от має гинути.

І лиш Юр ходив облудом, ніким не любимий, нікому не потрібний. Як глянув спідлоба на людину, — мороз ішов по-за шкірою. Скорше спішить чоловік куди вбік, шепочучи: «Пронеси, господоньку, біди...»

А раз пізно вже ввечері ввійшов до хати. Став, як завше, коло порога.

Параска сиділа коло хорої, але, побачивши Юрішка, ско-чила з місця й випростувалася, як перед паном. Юр мовчав трохи, відтак тихим голосом сказав:

— А йдїть-но, Парасочко, д'свої хаті.

Параска засуєтилася без пуття, мов зловив її хто на пога-нім учинку. Забула навіть і попрощатися, вибігла. Чоловік із жінков zostалися удвох у хаті...

Мовчки дивився Юріштан на хору, а по лиці його бігали якісь судороги. Щось ломилося в кам'яній цій душі.

Катерина підняла ясні свої великі очі на чоловіка і усміх-нулася...

— Іди, Юроньку, д'мені...

...Мов деревина, громом валена, упав Юріштан на коліна перед постелею. Сльози брудним потоком текли по його чор-нім, багато днів не митім лиці. Цілував руки, ноги...

— Катериночко ж ти ма, Катериночко, — шош це таке буде?..

— Перестань, Юроньку, перестань, голубе, — ледве чут-ним голосом говорила Катерина. З великим трудом підійма-

ла руку і гладила мужа по голові. — Не тримаю я зле на тебе у душі... не несуч оперед бога... Лиш — не муч люде, Юрчику, най не кленут.

Падав Юр на коліна перед почорнілими образами і клявся, що не буде. Хрестився величезними своїми руками, широко замахуючи їх за плечі, і бив себе в груди, і знов приповзав на колінах до постелі, знов цілував хорій висохлі білі ноги.

— Ой уставай же, уставай, моя газдине солодка! Шо не дам вітерцю на тебе дмухнути, мушці сісти не дам. Шо зречу си того пушкарства проклетого та будемо жити, газдувати, ек люде. Та ти будеш поредок у хаті робити, а я порошину з тебе здуватиму.

— Не встану я, не встану, Юрчику... Лиш му те просити: поховай мене по-люцьки. Най не жила, — най хуч помру...

Юр божився, що зробить такий похорон, якого ще світ не видів.

— Лиш скажи, жінко люба, коли будеш умирати, най би вже я знав.

— Скоро, Юрчику, скоро, — і відкидалася, знеможена, на подушки.

І яка довга ніч — а ціліську її простояв пушкар на колінах коло хорої. Засипляла на хвильку, знову будилася. Шукала очима Юрішкового лица, а знайшовши, усміхалася — і цей усміх безкровних уст душу краєв Юрішкові на тисячу шматків.

В грудях хрипіло все дужче й дужче. Єла¹ постогнувати. Спочатку тихо, відтак все дужче, дужче. Очі заковувалися під чоло, на губах виступала кривава піна. А потім витягалася сухими ногами, оскалюючи зуби, і з чорного проваленого рота виривалося хрипіння і йшов важкий сопух.

Хата наповнялася людьми. Тихо шелестіли запаски, постоли по глиняній долівці. Шепотіли.

Хтось уже засвітив свічку і тримав наготові. Старий Ілак, що, як Харон, супроводив із цього світа усіх умираючих свого села, шамкаючи, почав голосно говорити молитву. Люди захрестилися.

...Хрипіння виривалося з грудей вже безпорядочно, відрубно; перебирала пальцями правої руки швидко-швидко, і здавалося, мов білі павучки які бігають.

¹ Почала.

Мабуть, хотіла щось говорити, бо мичала. Потім раптом почала глитати, глитати, глитати повітря... видимо, задихалася... судорога перетрясала усім тілом...

— Свічку! Свічку! — крикнула Параска. Вона була ближче всіх.

Тикнули свічку. Конвульсійно стиснулися руки, свіча піднялася до підборіддя і пекла шкіру, але... Катерина вже не чула того...

Одразу загуло в хаті від молитов, заголосили жінки, загупали коліна об долівку. Юріштан вийшов пріч, і не бачили його до самого вечора.

Ге-ге-а! Уже дійсно справив похорон Юріштан свої жінці — на вчудіє! Що було весілочко пишненьке, а ще пишніший був похорон.

Трьох ксьондзів наймив: свого, довгопільського, устеріцького й есенівського. А на похороні великим дивом люди дивувалися, великим чудом чудувалися!.. Так Юріштан-пушкар плакав за своїов жінков, як ще, мабуть, ніхто на світі так не плакав. Кричав, попросту кричав!.. За волосся ек си вхопить, то кіко зачернет волосся руков, тіко й видерет, а сам голосить:

— Ой, устань уже, устань, моя газдине люба! Та пчілочки медочку наносили, вино за горов визріло, пшеничку з долівдоліських привезли — а все длі тебе, длі мої газдині солодкої. Та устань же, устань, моє сонічко їснесеньке!.. Шо буду те солодкими булочками годувати та пшеничними калачами. Та шовковими фусточками буду те вбирати, та десіть пар слуг наймати, аби й не киннула си, аби й не труднула си.

А сусіди злобно шепотіли:

— Ає... Вже нагудував пшеничними булочками — попід боки. Ше мут іше тоті булочки бурлеком і на тім свікі вилазити.

Та Юріштан нічого того не чув. Бив себе в груди, аж у горах дудніло, і кричав несвіцькими голосами:

— Ой, вставай же, вставай, жінко моя тиха!.. Шо наді мною небо дрижит, земня си вгинає, звізди на море падут! Ох, і ніхто ж си не карає так у свікі, їк моя душа си карат отут, оперед твойов трумночков, Катериночко ж ти ма пишна, — і тряс в несамовитості трумною, аж мерла теліпалася.

— Та ци він п'ений, люде мої, ци ек? Ади, то гріх.

— Відкегніт-ко, сараки, десь го убік, відкегніт.

Хтось сказав, хтось послухав. Почали відтягати Юра убік, але він як тріпнув си, — полетіли газди, мов фоя з дерева.

Підіймалися потім, обтрушуючися, і здвигали плечима: не при своїм, мовляв, розумі чоловік. Най си викричить.

Поволі сунулася процесія селом в урочистій поважності. Тихо колихалася біла, подовгаста труна на плечах дужих газд; звучали трембіти в небеса, горіли свічі, голосили жінки, а серед навалу всіх тих звуків, мов труба, гримів дикий голос Юраша:

— Ой, ісходьте си ми, люде, на смутну пораду та радьте, ек мені того приймати. Шо несут же мою газдиню з існими свічами у дубові трунві, а я сам си лишею, ік камінь у морі. Ой Катериночко ж ма, устань подиви си, ек я те ховаю. Ховаю ж я, ховаю свою газдиню з трема ксьондзами, на гробі капличку будую, срімний хрестик став'ю, аби йшли люде та й пізнавали, де моя газдиня, де моя люба лежить. Та хуч би й кідрову ті трунву зробити, злотом позлотити, сріблом покостити, — а вже не встанеш ти зі свого ложа. Та ти ж була ми на пораді, й на розраді, і на любій розмові, а тепер зів'ела, йк у полі чічка. Та йкі верхи великі, а в їх не виджу чере' свої слези, чере' свої люкі, керваві.

А гуцулія йшла і дивувалася цьому Юрішковому упокоєнню. Хто був май позаді, говорив голосно:

— Ади, пропав тепер гонір Юріщин.

— Та таки так рахувати, шо пропав.

Але знаходилися скептики.

— Ой, не говіркуйте того, газди. Най він обітреть ци лиш.

— Ае! ае! Тот іще, хло', покажет, ци сіль солона.

— Ого! Ше так покажет, що й діти коліскові мут памнетати.

А коли прийшло вже спускати гріб у могилу, страх було дивитися на Юрішка. Ревів, ек віл недорізаний.

— Го-о-о-ой, Катерино!.. Кажі — з ким же я маю жити! Розступи си ти, сира земле, най у ті потану, аби й сонце праведне на мене не сітило! Смерте ж моя, смерте, зістріт си зо мною, не хочу я бирше на світі тривати.

І це страшне мужеське голосіння, і дзвони, і безперестанне переразливо-тужне трембітання, і причитування женщин, і похоронні співи священників, і шум потоку, що коло цминтаря вливався в Білий Черемош, — все це творило незвичайну, неповториму картину звуків. А доокола великанами стояли гори, заглядаючи з підхмарних вершин до вузької чорної могилки.

А як на засипанню гевкнули пушкарі з усіх пістолів зразу, як ревнули у відповідь ізвори і скали і луна покотилася в

безконечну далечінь, геть-геть — аж до Бергометських верхів, — то аж душу чоловіка трясло. Туск такий душі людської брався, що страх був у тім у всім стояти.

О-гой, пішла слава о тім похороні на цілі гори! А як вернули з цминтаря, роздаровував Юрішко людям, що лиш хто хотів, що лиш кому си вдало.

— Беріт, людочки, беріт. Їсходьте си, кіко вас усіх на всі гори є, та й беріт моє добро, мою працю. Беріт сорочки кєрвавки, шо-сми з людей здирав, беріть постולי з люцької шкіри морщені, беріть ремені з луцьких жил... Шо каравсми люде, то тепер мене пан біг покарав за всі рази раз.

XLI

Тепер уже для Марусі ясно було, що треба лиш вичекати спосібної хвилі й тікати. Але й Марусякові се було ясно, і він стежив за своєю попадею в чотири ока.

У ватазі панував все той же узброєний мир. Юрчик вернув зі своїми, принесли якусь здобич, але сміятися вже не сміялися так, аби лиш кптити. Всі мов чекали чогось важного.

Марусяк користав з кожної хвилі, коли можна було чимось уколоти попадю. Бити не бив і не знущався вже дико, але словами гриз гірше, як зубами.

В такі хвилі Маруся якось помимо своєї волі поглядала на Юрчика, мов питаючися: «Що ж ти?..» Але Юрчик нє вмішувався більше. Сопів, плював, смокчучи свою нерозлучницю, але поводився так, мов нічого не чує. Зрештою — слова що? Слова пусте. От їкби бив...

Але раз якось, коли опришки розбрелися з нудів хто куди, а Маруся сиділа сама, шось латаючи, до неї підсів Юрчик.

Підсів і мовчить. Мовчить і Маруся.

Курир-курир свою люльку, плював-плював, а потім питає:

— Слухай, попаде. Чіму ти з гараздів та достатків у такий паскунний талан пішла?

В першу хвилю Маруся не знала, що відповісти, до такої степені це було несподівано. Ї як відповідати? Що се? Чи щира приязнь, чи цікавість?

— З дурного розуму, Юрчику, з дурного розуму. Як то кажуть: якби чоловікові той розум напереді, що позаді приходить. Тепер би вже не пішла.

В голосі її звучала печаль. Юрчик знов мовчав. Курир та плював.

— А ци би, варе, не пішла тепер ід хаті?

Здригнулася.

Хто сей Юрчик? Ворог чи приятель? Помогти хоче чи продати?

Але пригадала заступництво Юрчика, пригадала вороже відношення його до Марусяка — вже ж не став би Юрчик вислужуватися перед молодиком.

Подивилася в очі — Юрчик дивиться світлим поглядом тих глибоких філософів з народа, для котрих все ясно, світ котиться опрєдєлєним шляхом в напрямі до повної цілі, а в життю все так просто, зрозуміло.

І Маруся почала говорити. В перший раз за довгий час розкрила свою душу і в перший раз плакала не кривавими сльозами. Виливалося все, що зібрав гіркий досвід, чому навчили муки розчаровання і відсутність надій. Розкривала всю свою душевну рану; плакала, скаржачися, голубкою воркуючи.

— І завіщо ж і пощо ж запропастилося моє життя молодее? Хто ж украв мою доленьку і під камінь сховав, під столітню смереку? Де ж таких копачів узяти, звідки їх скликати, аби вони мені доленьку мою відкопали?..

І тужила скорбно над собою, над своєю ясною весною озимленою, а Юрчик слухав і куриє. Куриє і плює. І хто ж то міг знати — чи ворувив цей журкіт що в його душі, чи от так собі, шкрябало зверху, як обгорілу шкоринку нігтем.

— Не тра журити си, — говорив він півревом, півголосом, і не чутно було в нім, у сім голосочку, жадних чулих вібрацій та модуляцій. — Не тра журити си. Моя ті рада — іди д'хаті.

— Не піду я, Юрчику, додому. Будуть пальцями та показувати, а то й не приймуть цілком.

— Приймут, — сказав Юрчик, — але...

Але взяв його сумнів. Та дідько ж їх знає, панів отих самих, яка у них установа. У своїм стані знає, ек то мало би йти: виволочив би газда добре на всі боки та і спокій голові, але у панцькім стані... Від панського світогляду ділила Юрчика непереходима пропасть, і що там за тою пропастю, діється, яким законам коряться оті дивні двоногі істоти, що так скидаються цілком на людину, — о тім не мав Юрчик найменшого поняття. Міг припускати все.

— Приймут, — сказав ще раз, хоч і не так уже певним голосом. — То тра перше втечи, а там — будемо вже видіти. Я ті так іскажу, попаде: того так не йдет, відразу узєв та укік. Бо наші хлопці — я вже знаю... Я си не бою. Го-го! Я не бою си нікого, бо я є Юрчик Неклопотана Голова, але видиш... муть

стрілети. Ає, ає! Таки стрілеют, та й вже. То може нещільське з того бути готове. О тім тра гадку мати та штудерувати, аби чого не було.

— Так що ж робити, Юрчику?

— А я ті іскажу. Ти зачкай. Нічо, лиш сиди тихо, та й вже. Я вже сми доберу чесу, аби усьо було добре, та й ті іскажу. Та й поможу утечи.

— Бог тобі заплатить, Юрчику, — і Маруся нахилилася поцілувати руку Юрчикові. Він скочив як опечений.

— Та й шо ті си стало? Таже в Криворівні я тебе мав би цулувати у руку.

— То в Криворівні, а то на Чорногорі. Та й не доведеться тобі в Криворівні мене у руку цулувати...

На тім і стало. І кожний день чекала Маруся — чи не сьогодні, чи не сьогодні?.. Подовгу сиділа тепер коло вечірнього огнища і прислухувалася, о чім говорять опришки, які їх плани, чи гадають куди йти, чи скоро, чи далеко.

Але день минав за днем, ніч за ніччю, а опришки все сиділи і не рухалися з місця, а Юрчик навіть і не глядів у той бік, де сідала Маруся.

А літо вже минуло і насувалася осінь.

Осінь, осінь...

Холодно й непривітно ставало на голих вершинах тут, близько неба. Сіре воно, повзуть безкінечним полотном хмари, сіючи дощ. Ранками мречі такі залягають, що не видно людини в двох кроках. І мокре все доокола, перемерзле...

Осінь, осінь...

Між небом і землею простяглися невидимі струни, і хтось тужливий грав на них слъози свої. Жалібним шумом вторували йому дерева і трусили водяним пилом. Ще так недавно було літо. Ще так недавно надійно-весело червоніла ягода під корчем, ще так недавно говорилося — о, літо ще велике! І от нема його... І туга за сонячним променем, за неба блакиткою, за плескотом теплої хвилі... Печальний шлюють очі погляд у сірі безодні, кличуть пристрасно, ждуть сонця, привіту, далекої ласки — і нема їх, і лиш здригається тіло від холодних подувів непривітних... Минуло... Не вернеться... Прийде друга весна, друге літо настане, з новими цвітами, з новою красою, з надіями новими — цього вже не верне ніхто, ніхто...

Осінь, осінь...

Оголеними дорогами гонять маржину з полонини, і наповнюються шляхи ревом волів, дзвоном калатал, гейканням пастухів. Чорні, замащені в смолу люди талапають розтопта-

ними постоломи за стадом, вигалайкуючи, як на полонині, випасаючи зголоднілою маржиною кожне стебельце придорожжя. Їдуть понурі бугаї, поводячи безсмыслено-дикими кривавими очима, смиренні голубані, вівці ботейми шурхаються то в один бік, то в другий, шелестячи копитками, а стрічні люди уступають із розмоклої дороги і туляться попід плотами, чворкаючи водою з постолів, пожимаючися в сардачинах. Осінь, осінь...

Пожовкли обороги. Де був єчменець, овесець високо, — давно пожали; лиш де-не-де останнім сиротливим шелестом шепчуться сухі кукурудзи. Їде дівчина прати на Черемош каламутний і посірілий, але не стоїть уже, як літом, по коліна в воді, не вигукує співаночок, але борзо і сильно б'є по білизні, хухає на сині руки і, не доправши як слід, біжить до хати зігрітися. А осінне, ледве тепле сонечко підійметься над ґрунем, кине скупим снопочком — і знов сховається у сірість бездонну.

Ї сидить німою, повною печалі фігуркою Маруся на камені і дивиться в глибину гір. Там, у тій всезагальній далі, — все єсть... Он церковка наша... Обмокла бабусенька, зморщилася і шамкотить незрозумілі слова... Передзвін... передзвін... передзвін... А то по дітській душенці... Дзвонить... Паламар... Ї йде, талапкаючи болотом, о. Василь, за ним купка гуцулок і гуцулів з непокритими головами; один несе під рукою карабушку з дрібоцьким трупиком у ній. Не було скла кавалочка у трумночку вставити... так лиш дерочка чорнієт...

Ї стріпне цминтарна верба холодну сльозу на білий горбочок, хлясне денце у воду, борзенько загребуть, жменьку землиці насиплють зверху — от, аби лиш знати, що нерівно... Та й уже... Та й по всьому...

А може ж, воно миле було та втішне?.. А може ж, воно щастя сіяло докола і радість?.. А може ж, виросло би і світові, бідному, нищому світові, душу печаливую принесло?..

Ридала... Ридала над сим трупиком, над сею невимовною скорботою осінніх діточих похорон, над утраченим тихим спокоєм плебанії, над теплом безефектовної любові. Було — і нема... Нема і не буде.

Бо важко тут, в дикій пустині, в печерах і скалах, але ще важче було би там. Піклуватися, може, будуть, пестити навіть, а в душах все триматимуть думку: а що, як іще підвернеться який чорновусий легінь? Утекла раз — то на другий вже легше...

І ці недоговорені фрази, і сховані погляди недовірчивості, і ці вічні, вічні, вічні підозріння — о боже!.. Та цього ж не можна витримати!.. Ліпше відразу гострий ніж у серце, ніж отаке життя.

Ї не знала. Ї томилася, і мучила сама себе. Не було куди йти, не було смислу життя. Ставала не раз над пропастю і дивилася в імлисту глибіню. Думалося: от стати лиш маленьким кроком на цю порожнечу — і вже не треба буде тоді віддаватися п'яному опришкові, і мучитися болями повороту, переносити дикі кпини життя. Ї настане віковічний спокій, безтривожний, бездвижний...

Але в цю хвилю легко-легесенько щось дрижало під серцем, ворушилося — і все щезало. Вся тоска, розпач, увесь біль. Жити!.. Жити для дитини — і в тім був уже і смисл, і щастя, і ціль, і радість. Жити хоч би в вічній тьмі, хоч би в вічній нужді, хоч би в вічній тривозі. Най буде холодно доокола — коби лиш дитиночці було тепло; най буде самотньо — коби лиш дитиночка матір мала. Буде жити, буде жити всюди. Жила б навіть і тут, серед цього каміння сірого, під холодом дощів, в диму колупаної печери, — коби лиш знала, що то ліпше буде для дитиночки. Але ні, не буде тут ліпше, не буде... Тут мречі спеленають, сніговиця викупає, вітри осушать, зима ковдрою прикриє... А з шуварів сорочечка витчеться, прутиком підпережеться...

Ні!.. Нізащо в світі!.. На службу стане, гній з-під корів вимітувати буде — але звідси, звідси, звідси чимскорше.

В нетерпеливості зскакувала і... сідала знов...

Неперебійним залізним кільцем стулилися гори, небо повисло, дика в тузі пісня коло далекої ватри. Зв'язані руки й ноги, нема як рухнутися.

Ї знову день ішов за днем, мчалися безупинно хмари над головою, стікали до безодні дощові потоки, і все було по-давньому. Ї нема куди тікати, не знала би навіть, в яким напрямі. Раз спробувала було дуже здалека розпитати Марусяка, але опришок лиш засміявся, оскалюючи зуби.

— Меш кікати, шо стежини питаєш? Ой-га, любко, дай покі'. Відцив ті онна доріжка — зі мнов на шибеничку, ає.

А Юрчик мовчить. Все бокує, лежить сам далеко осторонь, а потім і цілком щез. От так-таки нічого нікому не сказав, ані однісінького слова — і щез. Лягали — був, а встали рано — нема.

— Він усе так.

— Навкемило си та й пшов.

— Тепер з рік го не чути буде.

Маруся слухала ці одрубні фрази — і мов приговор смерті їй читали... Так от який він, Юрчик... Так от чого були варті усі його співчування й обіцянки. Попросту забув. Обридло йому тут, узяв та й пішов, як завше. І забув, що попадю словами вбезпечив. Недурно все говорив: «Слова — що? Пусте».

На кого ж тепер надіятися? Де помочі шукати?

І рішила тікати. Куди, як — все одно. Не знає дороги — нехай. Он ледве-ледве видніється в тумані Говерла — на неї буде дивитися і йти. Може, стрінеться хто, покаже дорогу.

Хто?.. Хто зустрінеться тут тепер, коли зігнали вже маржину, коли обезлюділи пустині полонин, пригтовляючися до довгого зимового сну. Нікого немає тут тепер в горах, ні душі. Розбійники лиш ватри палять ночами та вие зблуканий вовк.

А як і стрінеться хто — чи не заведе куди у пропасть, щоби знущатися? Або, ще в тисячу раз гірше, — чи не притягне сюди, назад, щоби Марусяк, регочучи, просив розгоститися коло ватерки, відпінчити?..

Але ж ні!.. Не може цього бути! Люди ж не звірі. Мене ж так любили в Криворівні — невже ж я стала іншою і менше заслуговую коли не любові, то хоч жалості, співчуття? Не для себе ж я прошу, а для неї, для тої милої малюточки, що тут, в собі, несучу... Ні, ні... Люди — добрі... Пригріють коло вогню, гілля нарубують для постелі, покажуть дорогу... погоню відведуть...

І це сталося — навіть сьогодні.

Цілком несподівано для всіх прибіг якийсь доброволець, щось шепотів Марусякові; відтак усі опришки голосно говорили, сильно розмахуючи руками, а потім борзо почали збиратися, озброюватися.

Дмитри прибіг до печері, де лежала Маруся. Не встигла вона навіть крикнути, він зав'язав їй руки, ноги, притяг тугіше і кинув на вереті.

— Гей, пане ватажку! То же таки не по-люцьки, — обізвався хтось із опришків. — Таже звірина може прийти абощо...

— Пазь свого носа! — кричав Марусяк і грозив, що бандури випустить кожному, хто лиш буде мішатися не в своє діло.

Здвигаючи плечима, відходили опришки пріч. Як там не як, а баба, що кобила: мусить мати свого газду.

Маруся й не оборонялася. Зрештою, це і не привело би ні до чого. І лишилася, спутана, мов колода. Слухала, як затихає, віддаляючися, гомін опришківський, як розплився в повітря останній звук, що говорив о присутності живих людей, — і стало тихо...

Величезна, необ'ятна тиша надвинулася на ці безграничні простори і утопила в собі все, як в морі... Дотлівала, певне, там десь ватра; унизу, в темних сиглах, шумів отой дивний потік: виривався гнівно й насильственно з-під землі, мов мучили там його, а потім, пробігши кілька кроків, щезав. Щезав безслідно. З'їдало його щось.

В діру печери видко було кавалок сірого неба. В німій боротьбі ворухилися на нім хмари. Десь збиралося, мабуть, на дощ...

Один ремінь сильно в'їдався в руку, і рука боліла. Але Маруся не хотіла навіть поворухнутися. Нехай... Нехай приходить уже смерть... Аби лиш відразу.

Ї лежала без руху, без мислі, справді, як колода. Остуділа. Лиш віддихала, але вже й не дивилася і не мучилася. Занадто вже. Омертвіло тепер усе, отерпло, от як ся рука...

Якісь процесії якихось білих ченців проходили перед закритими очима... скакали дива на конях високо і безтолково... з середини квітки висовувалася друга, з неї третя, з третьої четверта і так без кінця... Відтак мов засипляла... мов летіла у пропасть... знову прокидалася... і знову летіла...

...Одразу відкрила очі... Хтось біг...

Завмерло серце... Людина біжить — чути, що людина. Великим кроком... Ближче... ближче...

Діра в печері затулилася чиймось тулубом... стало темно. Нахилилося лице... Це був — Бідочуків.

Скрикнула Маруся і забилася, як в тенетах. Але опришок шепотів:

— Не бій си... не бій си... я нічо ті не зроб'ю... Укік-сми, аби хоч руки... руки ті роз'єзати, — і сопів, задихаючися, і крутив зубами сильно затягнуті вузли.

Вузол подався. Руки стали вільні.

— Ноги сама... Ноги сама... сама... сама... — і щез.

Все то було занадто раптовно. Першу хвилю навіть не поворухнулася ні одним членом. Лежала, мов все ще кріпко зв'язана. Ї лиш потім сіла та розглядала несвідомо сині полоси на руках, стараючися зрозуміти — що ж це, властиво, сталося.

Але коли усвідомила собі, що вона сама, що Марусяка, і опришків, і нікого нема близько — заквапилася, заметушилася. Згинаючися в вузол, розплутувала ремені на ногах, пальці собі покривавила, але розв'язала.

Розв'язала і, не оглядаючися, ні о чім не думаючи, кинулася бігти.

Мусила сісти, шукати захисту. Дощ ілляв, як з відра. Бігла б і мокрою, але боялася, що перестудиться сильно і то пошкодить дитині.

Уже, мабуть, далеко вона, бо давно вже біжить. Чує голод і тепер лиш пригадує, що цілком, от так-таки цілком не взяла з собою нічого. Хоч би кулеші кавалок.

Мокро під смерекою. Дрібно-дрібно просіває дощ, але невпинно, уперто. Одежа прилипла до тіла... Щось велике наблизилося. Ще не прийшло, але от стоїть десь тут, за спиною, і, коли підійде зовсім, обхопить гострими руками — тоді вже... кінець...

Куди бігти? Куди?

Старалася запевнити себе, що біжить в однім напрямі, в тім, де бачила Говерлу два дні тому, але внутрішній голос казав, що це неправда, що вона, може, десять разів уже міняла напрям. Таже мреч безперестанно снувалася перед очима, застилала іноді так, що навіть власної руки не було видно. Дмухав вітер, відганяв пріч оці моря, але однаково нічого не було видно, опріч стін дощової тюрми.

Страшно боялася жерепу і обходила найменшу його пляму. Наслухалася стільки о тім живім лабіринті Чорногори, що боялася навіть близько підходити до темних плям. Оминала здалека, стараючися потім взяти той же самий напрям, але чи удавалося то їй — не знала.

І от тепер впереді — повна невідомість. Куди ідуть ці жолоби, куди похилилися обочі, на який край дивляться й що бачать оті ген-ген високі верхи — бог знає.

Впрочім — все одно. Треба бігти і більш нічого. Як-небудь... Може, господь змилює серце. От тільки нехай хоч трохи устане дощ, хоч трохи на небі пробереться.

Вся дрижала від зимна. Довше сидіти без руху не могла, тому, не дочекавшись, нім дощ утихне, побігла знову, аби хоч загіртіся трохи.

Попався під ноги якийсь плай. Був, очевидно, якийсь давній, закинений, бо часто зовсім зникав з-під ніг. Вів усе вниз, униз, а врешті цілком згинув, і скільки не шукала його Маруся, — не могла знайти.

Стала. Глянула дококола.

З обох боків насунулися стіни. Високо-високо пішли вгору. Однаково глибоко було униз і далеко догори. Ні доріжки, ні найменшого сліду присутності хоч якої живої істоти.

Мільйони овець ходять шоліта полонинами Чорногори, а сюди не зайшла, мабуть, ні одна.

І простяглися з-за спини холодні сталеві пальці, і от-от схоплять, і вирвуть крик безумний з горла... Оден! А потім — смерть.

Але ні... Треба боротися... Треба жити! Треба бічи, хоч би з останніх сил.

Внизу, в рухливих простирадлах туманів шуміло щось. Певно, потік.

«Піду туди. Все ж потоком можна вийти куда-небудь».

Потік в'яже з чимось. З чимось — аби лиш не з цею безконечною порожнечою! Знала, що й ближні до житла людського потоки заростають іноді так, що нема можливості продертися; знала, що в цих дебрах коло води найскорше можна наткнутися на звіра, все те знала, але — не пустиня, аби лиш не пустиня.

І без дороги, без напряду йшла вниз, рівнобіжно уявленому потокові. Їшла тому, що земля стелеться під ногами, тому, що небо повисло над головою, тому, що треба іти, іти, іти, іти...

Шпоталася на каміння, сповзала по мокрій траві у якусь яму, судорожно-похапливо хапаючися за корінь. І тоді, віднайшовши рівновагу, дивилася вгору — нема кінця, заглядала вниз — глибоко вниз, бездонно... Повисла між небом і землею!

І збиралося на безсилий діточий плач заблудшої дитини. Може, хоч цим плачем відхилить прихід, умолить оці пальці сталеві, що от стискають, стискають уже горло, поки ще не сильно, але потім... потім...

Зривалася, напружившись, бігла... Падала, підіймалася, знову падала... А на небі наростали другі, нові тучі, новий дощ засіяв з новою злобою; осіннім, люто-непривітним свистом наповнилися простори — і застелилося все сірою, безпроектною імлою, в котрій тоні крик розпуки, не пробігши й двох кроків. Зависло все у безодні і колихалося...

...Потім ліс... Передвічний, непроходимий. Ні доріжки, ні полянки — ломи, навали, пуща. Мовчазливими великанами виростають смереки одна за одною і стають на дорозі, вітаючи іронією без слів.

Низенька, сама понижена гілка брудною шматою біла в лице, нога ховалася на чистім, виполірованім фоею горбику, шишки викочувалися з-під ніг і крали рівновагу; валився пень, і розповзалася, спішачи та оглядаючися, безмятежне досі царство черв'яків. Їшла...

Підгиналися ноги... Невиносима вага придавлювала к землі, коріння плуталося дивовижними вузлами, темні стіни роздвигалися вороже в вузьку щілину і зараз же засклеплювалися знов. Ішла...

Ішла, хоч це не вона вже була, хоч двигалася вже лиш під нелюдським натиском якоїсь сили, бо знала, що як упаде, то не встане більше. А небо непомітно темніло разом із дощем, поки сірість не перейшла в тьму, поки не здвигнулися мури вже непобідимо і не стали сковані зі сталі.

І прийшла ніч... Осіння, чорна ніч, що сонми злих духів розсіває повзти по мокрій землі. Ніч!.. Страшна осіння ніч!.. Ревуча темнотою, пазуриста несподіванками і вся пересичена злобним реготом лісовиків, відьом, водяних, домових і всякої нечисті. Під ногою багновиста, дорогами пропастиста, шу-рею-бурею колисана, дика, безумна, проклята осіння ніч!

І коли вона клацнула пащею над головою Марусі, коли утік в панічнім страху останній проблиск денної сірості, коли перестали вже уступатися смереки з дороги, не ставали більше набік, а перли уперто грудьми нахабно, — крикнула Маруся німим криком і повалилася на мокрій мох...

І хотіла звідти, з цих просяклих водою, занедбаних в куті землі моховин, хотіла підняти молитву, до неба докинути, словом розпуки ударити у врата і глибиною болю людського потривожити всі сонми спокійно сяючих у вічності небесних сил. Хотіла крикнути: «Христе! Не розпинай же мене, бо я си-на твого ношу в собі!», хотіла крикнути, але не крикнула...

Ні. Вона кричала, вона безумно рвалася вверх, але ж у неї над головою було смерекове гілля, а над гіллям чорне залізо осінніх хмар. І обривки криків долітали лиш до мокрих шмат невисоких гілок, висіли там недовго — і падали вниз, у соковитий, болотистий мох. Дощ прибив, притоптав — і глухло все... Лиш зашумлять ще настирливіше дощові краплі, ще гостріше засвердлить холодна струйка обнажену з-під запаски ногу.

...Вже повзла на колінах, дряпаючи нігтями мокру землю і вириваючи м'які ховзькі кавалки. І падала лицем вниз, лежала, глухо ридючи від безсилості, а потім знову підіймалася і повзла, не знати куди, не знати пощо...

...Взяла у руку і піднесла до очей, розглядаючи у тьмі. Це була засохла бадиллина від кукурудзяного шулька.

Мало не крикнула!

Значить, люди! Значить, десь тут поблизкості живуть люди!.. Люди!..

Нервово почала шарпати доокола себе і знайшла купу кукурудзяного листя. Отже, лупили кукурудзу. Хто?

А хіба не все одно? Нехай навіть вони, ті ж самі розбійники, — аби лиш голос, аби лиш тепла трошки.

У тьмі нічого не бачила перед собою. Цілком випадково напوماцки наткнулася вона на якийсь піврозвалений бурдей. Отже, тут сидів той, що лупни кукурудзу.

Двері з кори дерева висіли на перегнилій бичівці. Маруся відчинила їх, а вони обірвалися й упали.

Заповзла досередини. Мацала в абсолютній тьмі, де був вогонь. Але на тім місці була лиш давно перетліла купа попелу. Отже, обігрітися годі.

Але добре, хоч дощ не січе, не пронизує вітер, коріння не плутає ніг. І сіла, стулившись в грудочку, і віддалася вогкій, ледве теплій течії. І течія понесла... далі, далі... в якісь каламутні царства плям, переплітаних кругів, скачущих вогняних стовпів...

XLIII

— Бійся бога, попаде! Збавиш собі здоров'я на цілий вік! Сковила, роздираючи тьму очима.

— Юрчик! — і повисла на шії у старого опришка. А Юрчик, ошоломлений сими першими в життю жіночими обіймами, стояв пень пнем та лиш блимав очима.

— Ади... — і нічого не був більше в стані виговорити.

Потім все вияснилося.

Показалося — хотів розігнати свої сумніви й довідатися напевне, що за правила про втікачок-попадь існують в невідомій йому панській верстві; тому пропер не більше не менше, як до Криворівні, ну й...

— Там таких плачів було, що би вистало на два похорони й третє весіле.

— Що ж вони говорять, Юрчику, милий, що?.. — Та чкають. От ік люде кінця посту.

— Чекають? Не лають? Не ганьблять?..

— Ей де! Там так чкають, що мене на тім свікі дідьки так не чкають із гаками. «Най, — каут, — лиш прийде — шо, ади, йкий є вітерець теплий — і тот не ме сміти на ню дунути, ає!..» Та й шо! Я ті ше й не такого наговорю.

І оповідав, як посилали за нею ровту ще тоді, коли вона була Жеб'ю, та лиш не застали, бо Марусяк випередив, як розпочала стара їмость, як... ну, одно слово все оповів.

Маруся і плакала, і сміялася, і безконечне число разів осипала поцілунками дубове лице Юрчика, а він тільки лупав очима, мовби його хто хляскав по пиці щораз, та ще от — гризло щось у горлі, колом вертіла йкась дідча душа... Нараз піднявся.

— То воно файно усе, лиш таки тра кікати, докив ніч, а не сидіти так близько.

— Як близько? Звідки близько?

— А від опришків.

— Та хіба... хіба я близько? Я ж так довго йшла...

— Йшла-с довго, а зайшла коротко. Крутила си по вбоках. Бо то ту кежко незнаючому, о кежко!.. Щіське, шо-ес не трафила куда у пропаскь.

Маруся поникла головою. Так перемордуватися, стільки пережити — і все те для того, щоби лишитися на однім місці.

— Лиш ти си не жур. Бо жура не на наше коліно, а на су-сіцьке. Ліпше вставай та йдім, докив ніч.

Маруся хотіла піднятися, але мусила сісти. З винуватою усмішкою поглянула на Юрчика.

— Хе, сарака... — і посвистав. Але потім нараз наче що пригадав. — Чкай! Та ти, відей, нічо не їла? Сарака...

І сквапливо витягав букату кулеші з тобівки, здмухуючи з неї сміття, кришки тютюну.

— На, харчуй. Але нічо, нічо... Харчуй. Мемо ше сидіти троха.

Але Маруся не могла їсти. Проковтнула кілька крихот і мовчки вертала кулешу Юрчикові.

— Та нічо, лиш харчуй.

— Не можу, голубчику. В горло не йде.

— Хе, сарака. Спічни ше троха, спічни.

— Ні, будемо йти, — і підіймалася на зранені ноги. Хиталася.

— Нічо, нічо... Воно си розійдет, — підбадьорював Юрчик і підтримував за руку. Опершися на цю коряву лопату, Маруся відважно двинулася вперед, сама теж собі повторяючи, що нічо, нічо...

Йшла мов по гострих ножах, але йшла. Юрчик скакав, як ведмідь, і з ним було йти трудно. Так трудно, що як не храбривала, як не напружувалася, закусивши губу до крові, Маруся, як не кріпила себе на дусі — але не могла... І, опустившись на землю, безсильно крізь сльози мотала рукою — іди, іди, мовляв, сам, кидай мене тут.

Став і Юрчик. Скріб у голову:

— Ади, ек ув'ела, сарака. Гет цалком упала на ноги.

По-ведмежому, боком дивився в глибину ворожої тьми, наче визов кидаючи комусь — ану, чіпай! Набрал, мов у міх ковальський, повітря, нахилився і — і підняв Марусю, мов пір'їну.

От коли придалася Юрчикові викохана силюнька!

Росла, наливалася на широких полонинах, верхах недоступних, де вірли лиш дишуть. Лізла в суставочки, випирала мускулом на кожнім згибі, лінивилася — але не було їй де дітися, леліянй.

Сипалася в ударах під веселу руку молодими часами у корчмі, перла ялицю столітню ід стаї на ватру, от так собі — на вчудіє. Дивувала мир крискенцький, що прицмокував та приговорював: «А цього бійно, брачкики. Бр цес те з'їсть. Єк не в суботу, то в неділю ретенно».

Так, все було, всі оті дрібниці. Але от так, щоб на правду кому придалася, в тяжку хвилину, в смертний час, — того си не притрафило ще. І зійшла би, може, силочка в могилу, черв'як би роз'їв гороподібні м'язи, зігнули би сталеві оті вузли, от як дерево повалене гниє, нікому не потрібне, але от не попустив господь дару погинути.

Як маленьку гаджучку, підняв Юрчик Марусю на плече і пішов. Дерево під стопою ломилося, камінь з грюкотом летів у пропасть, бризкало до пояса з-під мохової купини, а Юрчик ішов вперед з дорогоцінною своєю ношею, не зупиняючися, не зітхнувши. Скавав у долину, видивався на гору, від горячої, напруженої, кров'ю налятої шиї з-під кожуха несло парою, як із печі, в горлі хрипіло, а він ніс, ніс, ніс...

— Пусти, Юрчику... Ради бога... Я вже піду, — молила, трохи не плачучи, Маруся.

— Мовчи, попаде, — хрипів. — Ти-с не гонна йти... — і підбігав, і вривався в ніч, і гнав, гнав, як кентавр із довгожданою здобиччю...

І зліз на дорогу. Поставив Марусю на ноги, а сам, як підризаний дуб, повалився на землю. Хрипів так, що земля, здавалося, хитається і от гине, ну, гине зараз тут же чоловік.

Зіслужила службоньку Юрчикова силюнька!

А Маруся... Мов горличка коло голуба, увивалася біля раненого. Піт отирала з лица, в якийсь листок лопуховий набрала води з калюжі і давала пити, клала голову собі на коліна і цілувала чоло, очі...

Сів. Посидів, нім перестало клекотіти в грудях. Припав до калюжі і висушив її до бруду.

— Тепер ходім, — каже.

Пішли.

Ішли довго і поволі, як двоє хорих. І скали по обох боках дороги, і царинки, і ворине; відтак знов скали, і знов царинки, і знов ворине.

— Та де ж вона в дідька, тота коршма, си поділа, — бубонів Юрчик і надбавляв кроку.

Неясною купою зачорніло впереді якесь забудовання. Це й була корчма.

Юрчик підійшов до вікна і заторохкотів у нього так, що зірки з неба могли би попадати, якби були.

Всередині заворушилося, засуєтилося, засовгалося щось. Почувся тоненький пискливий голос:

— Іцек! Сруль! Мошко! Абрум! Стрілейте! Стрілейте усі разом! — і гримнув вистріл.

— Ой, не стрілей, песяча віро, бо ту ті зара' смерць буде! — заревів Юрчик. — Пускай перенучувати. Я подорожній, та й жінка при мені.

Довший час було чутно лиш саме охкання.

— Ох... Ти опришок... Ох... Ти прийшов мене рабувате...

— Я не буду тебе рабувати, лиш нучую. Пускай, бо йк не меш пускати, то вивалю двері та й видушу усіх, їк кутюг, — і Юрчик для демонстрації натискав плечиком двері так, що вся корчма тряслася.

— Ой вей мір... Шо я буду робете... Кажете, шо жінка із вами?

— Та вже ж не му брехати перед тобов.

— То най вона си вбізве...

— Відчиніть, відчиніть, добрий чоловіче. Ми вам не зробимо нічого лихого. Нас лиш двоє, — говорила Маруся високим голосом, невідомо для чого майже зовсім притуляючи губи до дверей.

Чулося якесь герготіння шепотом, відтак знов голос:

— Жінка каже, аби я вас не пускав, бо хто вас знає, шо ви за одні. Та й чому ви до мене причепилися? Чому не йдете до другої корчми?..

— Ой не крути, бо тебе й дідько скрутить на тім самім місці. Ци не знаєш, де друга коршма, чи ек? Втворей, я ті кажу, добром, бо ми си вже вкучило з тобов гимблювати на сльоті, — і знов бухнув постільцем у двері, що аж гримнуло, мов від гарматного стрілу.

— Ой-ой-ой... Шо я роб'ю, шо я роб'ю... я сам не знаю, шо я роб'ю... — ойкав корчмар, відсовуючи тисяча і один за-

суб, відкидаючи бовти і всяке залізо. А як отворив, кинувся вбік і влип у стіну, тримаючи обома руками пістоль зі спущеними курками.

— Ти мені пістоля не показуй, бо я вже видів їх штири ци п'єть на своїм віку, а давай борше зі свої Сури йку чисту сорочку, а сам клади ватру та грій молоко, стели ліжники, але чи-сті-і! Чисті мені мають бути! Та борше си повертай, а то я бартков ті допоможу.

Орендар все ще трясся.

Вилізла з-під перин його жінка і говорила півголосом по-своєму чоловікові:

— Се попадая криворівська, я пізнаю. Утекла з одним любасом, а се вже знайшла собі другого.

На слідуєчий день возом віз Юрчик Марусю до Криворівні, але вже в безпам'яті. Вся горіла і балакала щось...

XLIV

Мов згори пішло Марусякові з того часу, як утекла попада. Ну, от наче відрізала, неначе все щастя, всю удачу з собою забрала.

Напади всі стали якісь безтолкові, неудачливі й закінчувалися по більшій часті тіканиною. Ліпші легіні повідділялися, а на їх місце набралось самого сміття. І сварні йшли за сварнями, бійки за бійками — таке заколотилося, що й дідько ногу би проглинув.

Марусяк не мав уже жадного авторитету. При нім критиковано і його самого, і його діяльність, і критиковано різко, немилостиво; кпили, грозили в пропасть кинути.

І сам він якось опустився. Мов з'їв жук вершечок, лишилося саме голе стебло. Не запалювався вже відразу, не метав топірцем куди попав — в лоб так в лоб, в смереку так в смереку, — аби лють пропала. Вислухував мовчки такі речі, такі слова, за одного з котрих давніше ремені би зі шкіри краяв.

Але найбільше, можна навіть сказати цілком, зрізав його один випадок.

Був на Ворохті один газда — Мочернак. Що то була за біда — так і най го дідько озьмет! Та вже найліпше видно от власне з цього випадку.

Ще давно колись, ще в початках своєї діяльності, коли звізда лиш почала зіходити, знайшов си раз Марусяк із тим Мочернаком таки у Мочернаковій хаті, у Ворохті.

Пили горівку, а після горівки «гарак» ікийс, ци біда го виділа, ек воно си називає: у дерленці ек двацїть сапін дерет¹. І оповідав Мочернак про всяку всячину багато, а потім устав з-за столу та й каже:

— Маю свою хату, але в такім ділі й хата може стати за ворога, бо й скіни, каут, вуха іноді мают... Ідім, браччику, дес на царинку — я ті маю шош уповісти.

Пам'ятає ще Марусяк, як устав він з-за столу і чує, що голова у нього крутиться від того «гараку» дідчого. Але йде мощно.

Вийшли на царинку, полягали черевами на траву. А у Мочернака очі так і бігають, так і йграють.

— Хех, браччику, браччику. Шо є люде щісливі, а от я сам маю своє щаске другому віддавати. Усе маю у руках — лиш щіскя не маю у руках.

Помовчав-помовчав і почав:

— Прийшов йкос ід мені дідо, жебрак. Старий шо старий. Сів у куті коло печі та й сидит. Дав я му їсти, попоїв він троха, розговорив си.

«Божечку мій, — кає, — божечку мій любий! Ше йк був-сми ше у жовнерах, та й загнали нас далеко на Вгорщину, та й стоев я у онного діда. Питав си мене тот дідо, звідкив я родом, гет цалком усьо. Я му кажу, шо звідтив я та звідтив». — «А ци знаєш, — каже, — Криворівню?» — «А й чіму ні? Знаю». — «А й Синиці там знаєш? Добушенки, шо си називають Добушеві Церкви?» — «Сам, — кау, — сми не був, лиш чув за тоті Синиці. Варє, гроші там Добушеві». — «Дурний, — кає, — тот, шо про гроші говорит. Там грошей немає, лиш є там дивненький бордюг, шо Олекса поклав. Великий, на два вуха, а в кождім усі по пів-уха чірвонних — ото й скарби усі. Лиш то не простий собі цес бордюг. Єкби хто туду пішов, на Добушенки, та знайшов тоту печеру, а в тій печері тот бордюг. Та лиш — боже спаси — аби не тєвав, аби не дивив си досередини, шо там є, бо на тім є великий страх — заклїте на смеркь. Та йкби туду ніс та ізсипав, не див'ючи си, у тот бордюг самі чірвонні, ци у вонно вуху, ци в друге, оннаково. Та ек ізсипав, зав'єзав, — тогди вільно тобі зважити на руці, кіко важит. Нести не вільно, лиш ізважити на руці вільно та й знов на те саме місце покласти. А найгірша річ, ухоронь боже, — не заглядати. А тот бордюг має таку силу, шо, йк усипав ти туду, ув онно ухо, чірвон-

¹ В горлі дере, ніби двадцятма сапінами (залізними гаками).

них, — у другім вусі жменя си додаст, сама через себе. Усипав ти в одно вухо дві жмені — і в другім дві жмені си додаст. А йк будут уже два вуха повні та й на вагу рівні, аби оден другого не перекегав, — тогди вже нема клітьби на тім, бо тот заклін гинет, відмечует ци, бо ти туда половинцу свої праці вложив. І тогди вже можеш сам ци хто-будь, оннаково, тот бордюг із тими грошима узети, бо тогди гроші тоті чисті. А доти — не вольно дивити си у бордюг, ані брати го з місця, а лиш вольно, не див'ючи си, прижмуривши си, іссипати гроші. А йкби хто гленув, — тоті гроші у череп'є си вбертают, печера плитов си засуває, та й нема чоловікові, ек виходити звідтив...»

Такого ми дідо наповів. Вислухав я того усе, браччику, кау тому дідові: «Та й шош? Були-сте там? Виділи тот бордюг?» — «Був-сми, — кае, — та й видів». — «Досипали?» А він лиш си посміхнув. «Ци, — кае, — посмішкуете си ви собі із мене, газдо, ци ек? Єкі ж мої гаразди, аби я чірвонними бордюги досипав? То йкби вам. Ідіт, — кае, — на мій гонір ідіт, та й досипайте, та й користайте з дару, а я вам уповім усе гет цалком».

Та й розказав. Усе розказав, йк приналежно. Але шо з того, браччику, — і на лиці Мочернака відбилася мука. — Я там не бувалий, тими верхами не ходжений, тих сторін не знаю. Ходив раз, і два ходив ба й десіть — але оннаково нема з того великого рахунку. Бо там, браччику, шо того каменів, шо того печер! Кае дідо: «Великий, — кае, — камінь, шо си лупит. Вій там оден. Шо йк прийшов на Синиці у Добушенки, то вже меш го видіти, аби там не знати шо, ае...» Та й шош, йк нема щістя! Був, ну... принайменше вісім разів — та й нічо з того. Усе каміне оннакове, а такого, шо си лупит, може, сотка — та й шош я ізроб'ю, йк щестя нема.

Браччику!.. Ти туда бував та й, може, щіске ліпше маеш. Ано-ко піди, пошукай. Йк ісхочеш, — сам меш досипати тоті вуха, а мені лиш шош там, з претельства; а не схочіш сам досипати — поведи мене показати місце того: я вже сам йкос, аби лиш я раз тот камінь видів. Лиш йк меш ізнаходити, — на рани божі, не тевай, бо біда би була й на тебе, й на мене.

А очі світяться, а голос такий влазливий.

І спокусив, сатана, Марусяка. Пішов Марусяк на Синиці шукати печері під каменем, шо лупиться.

І знайшов! Таки відразу знайшов. Ще погадав собі: «Тото з Мочернака з того дурень: такого каменя не міг ізнайти. А вісім разів, — кае, — ходив».

Відвалив плиту, вліз. Бордюг!

Ну, таки бордюг лежить шкірений та ще й не геть старий на око. Що то, погадати, може сила Добушева! Що тіцькі роки, може, сто, а може, й більше лежить бордюг, а хуч би тобі підгнив де троха.

З якимось молитовним почуттям дивився Марусяк на цей бордюг, що брав його в свої руки вічно пам'ятний отаман. Навіть якось доторкнулися було бійно. Але згадав, що важити ж вільно на руці. Підняв. Дійсно, та' як пів-уха було золота, як клав на землю, — задзвеніло тихо.

Пожалів Марусяк, що не має червонних при собі, а то зараз би почав досипати. Рішив, що Мочернакові нічого не скаже; скаже, що шукав каменя, та не знайшов, а сам тим часом буде досипати.

«Та й буде в мене два бордюги грошей. Лиш півбордюга досип'ю, а му мати два!»

Так і пішло. З того часу Марусяк весь свій добуток переводив на золоту валюту і в першу ж вільну хвилину біг на Добушенки, відвалював плиту і зсипав гроші в бордюг.

З Мочернаком зустрічався потім кілька разів, але Мочернак, певне, й забув про бордюг, а Марусяк, очевидно, не підіймав сам бесіди. Ї лиш якось цілком випадково та ще в більшому товаристві спитав нараз ні з того ні з сього Мочернак:

— А шо, брачку, ци ходив-ес, де я тобі казав?

— Та... ходив-сми.

— Ї знайшов?

— Але де! Видів, брехнув тот старчук тобі, а ти мені. Нема там і признаки на такий камінь.

— Та вже сми сам гадав: брехнув бойко легко.

— А ну-ко напиймо си вба.

Ото і всеї розмови було.

Ї багато з того часу уплигло води в Черемоші, багато разів приходив сюди Марусяк ізсипати свою здобич і з невеликим задоволенням помічав, що бордюг пухне і що мало вже позістало до кінця. Ще би разів два або три, лиш коби добрих, коби йкі великі коршми ци пани в руки впали.

Ї от нарешті настав той день, коли Марусяк міг сказати собі: сьогодні всиплю по раз останній — і забираю два бордюги червонних! Два бордюги!

Се потішало трохи Марусяка після втечі попаді. Най ї дідько берет. От візьму гроші та й...

Ї що він буде з ними робити — сам ще добре не знав. Може, піде «за гору» і там десь — або, ще ліпше, у Молдаві —

купить кавалок землі та й буде газдувати. А може, так проп'є, прогайнує з товаришами — аби гук був. Все може бути.

XLV

Ніч була місячна, красива. Весь мокрий від поту, важко дишучи, Марусяк скочив із посліднього каменя, брякнув бордюжком об землю, а золото дзенькнуло, і сів. Тихо стало.

Царство ночі на Добушенках... Голубіє величезне каміння, ворожо і таємно дивляться жерла сотень печер. На скалі, високо в нічній небесній тишині різким рельєфом малюється камінь із висіченим хрестом на нім. То, повідають, сам Добуш тесав тот хрест. Приходив сюда, десь у сім камінню церква у нього була; перебирав си за попа та й правив для своїх легінів службу божу.

Камінь великий, майже кубічної форми і стоїть на гостряку. Здається — надавити б плечем, то так і злетить у пропасть. Ї не один уже такий охочий знаходився покрехтати коло того каменя; криворівчани із колами приходили і порохом рвали, а камінь все стоїть собі та й стоїть.

Марусяк спочивав. У голові беззв'язно товпилися гадки.

— Каут, Добуш зимував тут... Триста кіз було. Бив та й тим си гудували... А лій у бербениці брав, та й до сегонне, каут, стоє тоті бербениці дес тут... А пощо, варе, ховав він лій тот? Вже шош мав у голові — Добуш пустодурно би не ховав... А коби хуч одну комору Добушеву, хуч найменшу йку ізнайти?.. Їх-ха! Лиш не знати, шо би я з тими грошима робив, ек їх так багато... А нащо мені? Я свої маю — ой-га!

Погляд його упав на бордюжок. Мало в нім було грошей, зморщився, як печене яблучко. Ї весь зміст його показався Марусякові нараз таким мізерним, дешевеньким, що таки на правду не варт було ради цього стільки терпіти.

Дивно якось стало... Ну, от пощо лупить чоловік голови корчмарям, аби добути десять-п'ятнадцять яких червонних на свою пайку, класти тоті червонні до череса; потім, як стане їх трохи більше, пересипати у бордюжок, тягати сей бордюжок усюда з собою вдень і вночі, боятися сусідства товариша, косого погляду, жадних очей... Ї схоплюватися серед ночі, мацати рукою — чи тут, а потім, нарешті, вибравши хвилину, бігти стрімголов і, викрадаючися от сюда, щохвилі боятися, чи не підглядає хто, чи не стежить; і відвалювати камінь, і лізти у темну вогку печеру, знаходити у темряві цей

«старший» бордюг, розв'язувати його тремтячими руками і зсипати туди дзвенящий плин. І знов завалювати каменем вхід і думати безперестанно, що от лежить хтось недалечко в чорній тіні і жадібно стежить, думаючи: «Засувай, браччику, засувай, лиш не дуже — не причиняй ми роботи».

І широко оглянувся Марусяк під впливом цих думок, розрізаючи очима густі плями тьми між смереками. Одно місце здавалося йому найбільше підозрілим, і він навіть устав та підійшов туди, здавивши бартку в руці. Але то був гнилий пень.

Ще раз оглянувся Марусяк, але що ж — він був безсилий. Тисячі а¹ тисячі усіх отих кутків, закутків, криївок, схованок, невідшуканок дивилися на нього смішливо-чорними очима, розкривали чорні роти й показували язик щілини, діри, густі зарослі підкаміння... І, зітхнувши, Марусяк узявся за свій камінь, «що си лупит».

Він дійсно лупився від атмосферних змін, і верства за верствою сповзала вниз. Від часу, коли Марусяк був тут по раз останній, минуло багато місяців, і тепер внизу, там, де вхід, набралася ціла купа тонкого греготу, бо то плите, зсуваючися з висоти, розбивалося на дрібні кавальчики, і того тіцько тепер нагорнуло си, що й лопатов би не відгріб.

Марусяк узявся за ту нудну роботу. Вона забрала досить часу.

От показалася нарешті велика плита з твердого вже каменю. Марусяк розшукав кіл, заложив його між каменем і скалою, навалився — і плита відсунулася.

Позіхнула чорна яма. Понесло звідтам здавленим, сутим холодом. Марусяк поправив крисаню, дужче натягнувши підборідь, взяв свій бордюжок, нахилився і поліз.

Гавкнула печера хавков і поглинула опришка.

Марусяк ліз напوماцки, бо доокола була непроглядна тьма. Десь внизу булькотіла вода.

Намацав у стіні діру, пересунувся нею і опинився в досить великій печері. Звідкись зверху проходило трошки місячного світла — отже, була десь діра.

Це не була печера в тім смислі, що от у скалі є яма; це просто величезне каміння валилося колись, лишаяючи більші чи менші порожні місця між собою. І так завмерли, давлячи й натискаючи, завмерли в чеканню, що от подасться ж нарешті сусіда, перестане противитися, — і тоді знов почнеться

¹ «А» в значенні «і».

бій, знову захлипоче камінне море. Але нім то буде — тишина: мокрі важкі великани застигли в німій боротьбі, і не можна вже було розрізнити ворожнечі то обійми чи братерства.

Саме посередині і саме під отим промінчиком місячного світла лежав великий бордюг!.. Обікладений камінням, мов поганська святиня, і хранить в собі таємні повороти...

З биттям серця розв'язав Марусяк запліснівилі шкіряні зав'язки, закрив від спокуси очі і всипав убогий зміст із свого бордюжка. Метал задзвенів,

— Чи стало?.. Чи повний?..

Зав'язав знову, подивився, зважив на руці — ні, ще не повний. Росте, дійсно росте. Скільки насиплеш в одно вухо, стільки прибуває у другім, але — коли? В які ночі, в яку годину? Преці ж на очах не росте, треба часу. Коли ж прийти досипати ще й останню жменю, аби взяти вже повним своє багатство?

Зітхнувши глибоко, положив Марусяк бордюг на місце, постояв ще хвильку і поліз. Скучно стало... От знову лізь назад, завалюй каміння, чекай, бійся... Ех...

Виліз. Приємно обхопило його чисте повітря. Марусяк нахилився за колом і... почув нараз звуки серед могильної тиші...

Це були кроки... На бога — це були кроки! Змією порснув Марусяк під перший камінь в чорну п'тьму і завмер, витягнувшись.

Скоки все ближче й ближче. Видимо, квапиться хтось, штрикає навіть з високого каменя. Просто перед очима Марусяка величезним чорним тулубом мелькнула чиясь фігура.

Гуцул!

Підскочив до каменя, бачить відвалену плиту і — одразу розуміє все. Оглядається блискавично туди-сюди... і при світлі місяця Марусяк пізнає — Мочернака!

Але Мочернак не чекає. Одним скоком, як барс, відкидається він убік, валиться на землю, біжить десь між камінням по-собачому, знов підскакує, знов валиться у тьму.

Вдарив Марусяк із пістоля. Грім покотився горами...

— Укікай, укікай, на псю маму, Мочернаку! Я те пізнаю! — кричав опришок і гнався, вихоплюючи на бігу другий пістоль з-за ремня. Але Мочернак далеко вже. З каменя на камінь зигзагами, зигзагами. Увесь бік гори в місячнім сьйві — видно, як удень.

Марусяк зупинився націлитися, але в цю хвилю Мочернак знов упав. Майже відрухово Марусяк і собі присів за каменем — і недаремне, саме впору. Гримнув вистріл, і куля пролетіла мимо голови опришка. О, Мочернак умів стрілети!

Даремний труд — гнатися. Марусяк із власного досвіду знав, що в горах сто раз ліпше тікати, як гнатися. Навпаки, треба от було самому стерегтися, як би не оббіг та не підліз з другого боку Мочернак. І опришок, вискочивши на самий вершок, стежив.

Звідси добре видно увесь жeb'ївський бік. Мочернак вже далеко. Чорна тінь в безумних скоках мечеться по каменях... От уже на Попецуновій царинці Мочернак, от уже не видно, не бачити б го й до віку трумненого¹.

Пригадався тепер і бордюг Марусякові. Тривога обхопила серце. Кинувся до печери.

— Буду дивити си у бордюг, хуч би мнов текло.

Підняв бордюг за баюр — нічо. Кегне з місця — нічо. Вилазить з печери — нічо. Роз'езує — нічо. І лиш коли розв'язав цілком — тогди тільки «текло» опришком.

В бордюзі було бите череп'я, старе заліззя, а золота було рівно стільки, от скільки приніс Марусяк сьогодні і зсипав от у це вухо десять-двадцять хвиль тому.

Завив опришок, як вовк.

От коли зрозумів він, чому не можна було дивитися до бордюга! От коли зрозумів, яким дурнем був увесь час оперед Мочернака!.. Пропав. Пропав весь його воістину кривавий заробок, пропала честь, пропало багатство, пропали результати всього важкого життя, і всі надії — все, все, все пропало.

І оскалював зуби, мов горло йому хто збирався перегризати, і рубав барткою камінь, аж іскри снопами летіли в усі боки, і вертівся, мов змія на вогні, але вогню того загасити нічим не міг.

Тепер лиш помста!

Помста, помста! Кривава, безпощадна, жорстока! І біг би сю хвилю, аби нагнати, аби зубами в серце в'їстися, але ж це неможливо! Мочернака й не наздогнати тепер, а хоч би й наздогнав, то що ж? Той, хто тікає, має сто доріг перед собою, падає у каміння та й стріляє у тебе, їк у куропатву.

І сів думати. І надумав так.

Пару день перечекає, нім Мочернак троха си успокоїть. А відтак візьме кого-небудь із товаришів спритніших, піде на Ворохту і засяде там коло хати Мочернака. Та як тільки покажеться, пес, на подвір'є, то тут уже йому й плачки плачуть. Або крізь вікно, або як там уже випаде.

¹ Доки житиме.

А Мочернак — лиш вибіг з-під поглядів Марусяка і переконався, що той за ним не стежить, замість того, щоб іти просто на Жеб'є, а відтак на Ворохту, звернув круто вліво, поліз без дороги і скоро вийшов на широкий плай, що ним ідуть люди з Жебйого на Дідушкову Річку. За яку годину був уже на Краснолі, перебрів потік, знов видряпався на гору і не цілком ще й розвиднілося, як був уже в Стебнях і сидів у хаті Юрішка.

Отаман пушкарів отямився трохи по похоронах. Душу гризли найрізномродніші почуття, і він сам ще не знав, що зробіть і на що зважиться. Раз йому здавалося, що мусить кинути своє пушкарство, додержати слова; другий раз здавалося, що може без того обійтися і що треба насамперед покінчити рахунки, показати. З ким то мали бути рахунки, кому і що збирався він показати, — і сам не знав, не вмів виляти в конкретну форму складних почувань, що котилися через його душу.

Мочернак прийшов саме в таку хвилю нерішучості і своєю пропозицією повернув колесо. Показалося, що звести рахунки треба власне з Марусяком, власне, йому доказати свою могутність і власне над ним пімститися за смерть жінки і за своє пониження на похоронах, котрого не міг забути.

— На мій гонір вам кау, пане ватажку, що ме, таки ме засідати. Може, два-три дні перечкає, а витак прилетит. Їк муха на садно прилетит, вже я вам мудро говорю. Ретенно! Та й не маєте бирше що робити, лиш беріт свої пушкарі, обсідайте мою хату та й беріт Марусяка живого.

Юріштан удавав скептика.

— Гм... А йк не прийде?

— А шо вам за втрата? Зрештов, слухайте, шо му говорити. Єк не прийде, — плачу вам за усі дні. Пушкареві сороківця днину, вотаманові два. Добре?

— Страхи? — посмішкувався Юрішко.

— Ні, я си не бою, пане ватажку, бо я вмю з ними рахунок вести. Лиш ми си хоче, аби тому Марусекові раз конец ікий був. Місце пересидів.

— А ти би на Марусекове місце?

— Не требую. Я й з хати не піду, а цілий їх добуток заберу, — і короткими, ніби рівнодушними, але глибоко хвастовливими фразами оповів усю історію з бордюгом.

— Та не може бути! — кричав Юріштан і реготав. Перший раз по смерті жінки.

Відтак обдумали удвох геть цілий план. Уже як дві таких голови, що на усю Гуцульщину, рахувати, голови, почнуть думати, то вже шош там удумають.

Перечекавши три дні, Юріштан з двадцятьма пушкарями обістав хату Мочернака. Обляг блокадним кільцем у кілька рядів. Позаривалося пушкар'є у ломи, в смерічче, завалило си у єми — і чекали.

Одна ніч минула — нічо; друга ніч минула — нічо; на третю ніч прийшов звір до пастки.

Запхалися Марусяк із Бідочуковим у саміську середину пушкарського кільця і залягли в траві.

Тихим птичим посвистом дав Юріштан знак зіходитися. Кільце почало звужуватися, і, певно, насіли би пушкарі на опришків, ек на оребок, коли б не сталося щось зовсім несподіване і навіть в деякім смислі ганебне.

Мав Юрішко пістолетко-дубелтівку. Як ото пушкарі почали сповзатися, хотів Юріштан приготувити пістолет, почав підіймати курки. Аби не клацали, придавлював цингель.

Придаввив цингель лівої цівки — підняв курок. Почав підіймати правий курок, натиснув цингель і — гримнув вистріл лівої цівки! Куля в'їлася десь уземлю.

Марусяк з Бідочуковим одразу скочили й почали тікати, Цілком випадково, ведені якимось інстинктом, взяли напрям саме туди, де не було людей, і вирвалися з колеса.

Але ж і пушкарі теж повскакували. Вихопився з хати Мочернак. Криком і звуком вистрілів наповнилася ніч. Стріляли всі, хто куди попав. Бігли навмання, натикаючися у тьмі один на одного, галалайкали. І не скоро вже Юріштанові, що аж пінився, кричачи, удалося заспокоїти оту галасливу сутню та направити пушкарів вірним слідом.

Го-го — почалися гони.

Тепер уже не бігли насліпо пушкарі, а йшли, хоч і обережно, але певно, оточуючи невеличкий лісок на грунику.

...Марусяк з Бідочуковим присіли було пощось на хвилину, але потім, чуючи звіриним нюхом смертну небезпеку, скочили й пігнали знов.

Металися зі сторони в сторону, лізли в непроходимі зарослі, путали сліди, шукали якої ями... Хрипіли, очі наливалися кров'ю...

Бідочук був ранений. У тій безтолковій стрілянині якась дурна куля зачепила його, — і от писав він тепер кривавий слід за собов.

— Ой, гину, браччику... гину... — шепотів він, напружуючи останні сили. — Ой, смерць моя...

— Бігай... Тримай си мене... Бігай...

Але, мабуть, mocno зачепило Бідочука.

— Мут мене пізнавати... мут... Ід нені прийдуть... мут плазувати... Браччику... браччику... Ісховай мене, аби не пізнали... Ісховай мене, браччику, любий... ісховай...

— Але кікай, кікай! Ше лиш троха... Вже втечемо! Втечемо!..

Голоси погоні вже ледве доносяться. Одстають пушкарі, бояться глибоко йти. Таже кожному жите миле. Добічи би високо, утуда, на грунь — там нема пушкарів, там і не може їх бути. І тоді — спасіння!.. Спасіння, спасіння!..

Бідочуків упав. Упав і заплакав.

Кілька кроків ще волік його Марусяк, а потім кинув. Нахилився над лицем товариша.

— Ци гинеш, браччику, вже?.. Ци доходиш?..

— Гину вже... Кіло моє ісховай... На бога... Аби не пізнали.

— А де ж гроші твої поховані! Може би-с, ісказав... Оннаково ідеш у земню гнити...

Лице вмираючого перекривилося... Тяжко було йому виговорити, де, під котрим каменем, в котрій полонинці лежить-припучує бербеничка кривавих грошей. Жив-жив на світі, руки кривавив, і з усього того життя от лиш ця бербеничка, — і її віддати? Кому?.. За віщо?.. А від життя що ж лишиться?..

І заметався, застогнав опришок. Рви душу — а не скажу.

А побратим стоїть на колінах, дише в лице важким гарячим диханням, і теж губи скривлені, очима діри вертить.

— Та скажи ж бо, скажи... Ей, не будь такий... Ци тобі шо прийде із того, шо вни у земні зогниют?

І, вже вмираючи, шепотів Бідочуків:

— Лудіне моє... та в тобівці... шо би-с ізнайшов... грошей... А тоті — най гинут... Ісховай, кіло ісховай...

Відкинувся навznak. Почалася агонія. Марусяк вихопив ніж і, не дочекавшись смерті, живому ще почав кряти й дерти ножем лице. Довбав глибоко в живе тіло, виривав шмаття кривавого м'яса — і за хвилю вже ніхто би не пізнав, чий це труп лежить тут.

Сховав товариша, виконав останню просьбу.

І тремтячими від нервового напруження руками почав стягати з умерлого ремінь і тобівку. Ремінь був замкнений, він ніколи не здіймався, ні вдень ні вночі. І тим же самим закривавленим ножем полоснув Марусяк ремінь. Заблищали в дірі золоті монети, посипалися... Але в цю хвилю, несподівано, дуже близько надсідаючися, закричав якийсь голос:

— Сда¹, сда, сда!.. Брачкики — сда! Тут! Ту-ут!..

І, схопивши в жменю золотої каші, рвонувся Марусяк убік. Пігнав через корчі, лишаючи на них клапті свого кожу-ха. За ним гналася уже ціла ровта. Вистріл за вистрілом свистав мимо його вух. Пушкарі ревли, ошалівши, забувши обережність, лізли вперед, натикалися на пні. Звір утікає!

А сам Юріштан... Мов демон кривавий, галайкає, й кричить, і покриком сим наганяє страх на усіх.

— Ой, сараки, не дайте!.. Ой, переймайте!.. Ой, бордюг чірвонних за голов!.. Бордюг чірво-он-ни-их!..

Але ніхто не міг розбирати його слів у тім пекольнім гармидері, гвалті, у тих вистрілах... Мов весь ліс наповнився обезумілими чортами.

І нараз в однім місці — вибух криків! З усіх ніг кинувся туди Юріштан... Там була якась купа людських тіл незрозуміла, потворна в червивім руху. Може, з десять душ навалилося відразу на Марусяка, кричали в безпам'яті, обезумівши майже до непритомності.

Але дорого продає Марусяк свою вільну воленьку! З нелюдським вереском валиться один пушкар з розпоротим черевом, другий, виючи, вимахує в повітря обрубаним кавалком руки, третій качається по землі в передсмертнім хрипінню — і з-під усіх тих тіл, обтрушуючися, підіймається Марусяк.

Страшно було глянути на цього чоловіка! Не пам'ятаючи себе, він метав, мов скелями, якимись незрозумілими виригнутими словами, не то закляттями, не то погрозами, і кидався, як скажений медвідь, в усі боки, розмахуючи величезним закривавленим ножом. І де він кинувся — мов вітром мело людей, падали й живі й мертві.

— Оа-оа-оа-оа, дайте мі го! Дайте мі го! — в якісь пароксизмі завивав Юріштан і без свідомості, вже ні з чого не здаючи собі справи, кинувся на Марусяка, прямо на ніж...

Але не встиг ударити опришок. Сплелися оба руками і, дико виючи, повалилися оба на землю.

І качалися, і гризли один одного зубами, і не знати як скінчила би ся тота боротьба, коли б не прискочили ровтарі. Один пристолочив Марусякові одну руку, другий другу, третій навалився на голову — і розп'яли опришка на зеленій, злегка покритій нічним морозом траві.

Рвався! Могутньо рвався Марусяк, скриплячи зубами.

¹ Сюди.

— Е-е-е-ей, брешете! — хрипів він, напружуючи усю свою силу-силоньку молодецьку. — Е-е-е-ей, бре-е-ешете!..

Але що ж він міг поробити, як на тіло навалилася ціла товпа, сама безуміла, сама на границях смерті й життя. Ї крутили опришкові руки, вивертаючи з сугавів, давили за горло, шваркали головою, що аж в'язи хрускали, — і побачив Марусяк, що вже — кінець...

Гей-гей-гей, та й закрутилося ж, завертілося в Марусяківій голові!.. Все пролинуло перед очима в одну хвиличку. Славне, буйне було проживанечко! Ночі солодкі, бої веселі, очі жіночі й скрипки плач. Як виходив раним-ранесенько на полонинку на широку та як ставав, потягався моцним своїм тілом красивим — сугавочки говорили! На легіників весело покрикнет, шоби кулешку скорше замішували, бануш колодили.

А тепер...

Та коби хоч убили відразу, а то ж ні-і... Скрутять руки-ноги сиров сирицев, прикують до підлоги, будуть печи залізом гарячим, цвехи під нігті бити, а витак у кайданах, у тягарях нестерпучих поведуть до шибенички... Та накинє кат стричок на білу шию — та й здоймет; то накинєт — то здоймет... А піп молитви шепотить...

А відтак зачепить гаком кат і підтягне трохи. Обійде доокола шибениці — і знов підтягне трохи...

...І перестав боротися Марусяк... мов хліб, ум'єк. О, коби міг у сю хвилю заплакати!.. Заплакав би такими сльозами; що гори задрижали би в риданнях, хмари б попадали! Але не було сліз у цих очах.

А Юріштан стояв і — ре-го-тав.

Стоїть, потворний, дикий, закривавлений, — і регоче. Мабуть, таки поранив його десь Марусяк у боротьбі або укусив, бо ціле лице заляте кров'ю, але Юріштан того не помічає — і регоче.

Ні, то не був регіт. То був рев якогось страшного задоволеного чудовища. Тисячу літ ховало десь у кров'ю наповнених безоднях ненависть, згоряючи помсти вогнями, — і от тепер задоволилося. Побідило і — регоче.

А відтак почали в'язати Марусяка.

Добре го в'язали, гой добре!.. Линвочку до линвочки прикладали, вузличок учетверо зав'язували. А відтак велів Юріштан повісити униз головою опришка на коня й так везти.

І поїхав Марусяк ходженими доріжками... Довгий волос землю підмітав, каміне голову кервавило...

У Жеб'ю, може, тисячі народу висипало дивити си... І в Криворівні... Лиш попада не вийшла, бо кидалася в сю хвилю на постелі, красивого рицаря проклинала...

Ех, файно тратили Марусяка.

Говіркували люде, шо перед смертев дванацять попів увонно го сповідали ек день, так ніч. Оберемками гріхи на собі виносили.

А коли наступив день кари, то стілько народу зігнали з усіх сіл, з усіх верхів, щоби яблучко не впало на земню. Бо то на вчуді зганели. Така терміть усім попам вийшла, аби кождий, ади, піп узев зі свої парафії двадцять душ ек мужів, так бабий і дітви. Аби на страх. Аби си пуджели того.

І Юрішко прибув в усій параді. І старі Марусяки. Мати — дорогами кочела си, ридаючи, а дідок усе її потішав якимись маленькими, сухенькими слівцями. І сам увесь такий сухенький, маленький дідочок...

Вивели Марусяка. Красно вбраний. Ек на весіле. Ішов свобідно, не зв'язаний, вперед дивився сміло. Лиш лице було бліде і носило сліди тюремних мук.

А коли спитали його судді: «Яке твоє передсмертне останнє бажання», сказав Марусяк:

— Дайте мі флоеру.

Крунули си люде. Десятки флоер простягнулися з товпи. Служащий узяв першу-ліпшу, подав судді. Суддя уважно чомусь її оглянув і велів передати Марусякові.

Опришок приложив флоеру до губ... Все завмерло... І... як далекий шепіт ріки, залитої місячним сяйвом, як скарга переляканої страдальці-трепітки під вікном, як воркування горлички над щастям минулим, заспівали звуки і понеслися... над цю різнобарвною товпою, над суддями, ксьондзами, катом, шибеницею... І заблискотіли, заграла цвітами в повітрі високо, переплітаючися в невидимі гірлянди ніжності, і злітали звідти, мов журкіт жайворонка, і розсипалися...

Плач стряснув товпою. Заголосили жінки, як за братиком ріднесеньким; глухо незрозуміле щось гули насильно зігнані сюди люди; похиливши голови стояли і судді і попи...

І поки грав Марусяк, поки тріпотіли в осіннім небі останні ридання лебединої пісні, — в великім очарованню стояла товпа, і ніхто не розумів — що то за перекладки стирчать отам, коло помосту, пощо зібралося сюди стільки народу...

І лиш як скінчив, як обірвався в невимовній тузі останній перелив, — побачили люди, що то ж шибениця! Шибениця!

ниця! А на ній повісять от цього молодого легіня, орла полонинського, аби не грав він так більше ніколи!

Марусяк віддав флоєру, зійшов на поміст.

— Проскіт, люде... — сказав. Але тихо, мало хто чув. Сам узяв із рук ката стричок, сам надів собі на шию і чекав... зрештою, недовго...

Марусі сказали про смерть опришка не скоро по тім, як видужала. Боялися потривожити.

Але вона прийняла звістку досить холоднокровно. В усякім разі, так, що можна було не турбуватися.

Наближався порід — і думи о-життю відганяли думи о смерті. Чи живе родиться? Чи не вмерло під час важкої хвороби? Не калічка?.. Чи очка встигнемо промити!..

СЛОВНИЧОК МАЛОЗРОЗУМЛИХ СЛІВ

- Бай — забава, набуток, гуляння.
Банно — жаль; банувати — тужити, жаліти.
Бартка — топір.
Баюр — шнур, яким зав'язують бордюг.
Бегарик — довга жердина.
Безчесно — нема часу, ніколи.
Бенькарт — хлопець.
Бесаги — дві з'єднані між собою торби, в яких носять вантаж на плечах або перекидають через сідло на коня.
Бечка — верба, лоза.
Биреш (биріш) — пастух волів.
Бідашечка — ласкаве звертання до дівчини.
Бійно (від боятися) — страшно, лячно.
Блехований — побитий (прикрашений) бляхою.
Блехівки — бляшаний посуд.
Бовтиці, бобріки — мосяжні, тобто бронзові прикраси для одягу.
Бордюг — шкіряний міх.
Ботей — отара овець.
Бритити си — голитися.
Будз — спеціально приготовлений сир.
Буджениці — м'ясо.
Буката — шматок, частина.
Бурешінники (від бурешка — картопля) — картопляники.
Бурлеком вилазити — боком лізти.
Бурнути — бухнути.
Буйно — гордо.
Бучина — буковий ліс.
- Варе — невже, чи.
Варводити — гарчати.
Ватра — вогнище.
Вбістати — обставити, оточити.
Вболікати — одягати.
Верем'є — добра погода (або погода взагалі).
Вибавлення — порятунок.
Видмо — привид, марево.
Вильце — деревце на весіллі, прибране паперовими квітами і стрічками.
Вимодовувати — вигадувати, показувати.
Вино — виноград.
Витиці — виті свічки.
Вицвекований — прикрашений гвіздками (цвяхами).
Відьмене — чортovinня.
Відей, видів — мабуть, певно.
Відрочений — відкладений, відстрочений.
Відрухово — механічно.
Вірехтовувати — даватися комусь взнаки. (Я те вірехтую — я тебе провчу).

Вкатушувати (від катуш — в'язниця) — ув'язнити.
Волощина — Буковина.
Вонно (водно) — постійно, повсякчас.
Ворине — дерев'яна огорожа.
Встекла би-с — щоб ти сказала.
Вчудіє — чудо.

Гавра — ведмеже лігво.
Гаджучка, гаджуга — молоденька смерічка.
Галиця підкаменна — гадюка, що сидить під каменем.
Гаракі — грубі, скручені, як линва, молоді дерева; ними прив'язують одну частину (талбу) дараби до другої.
Гарс — гаразд.
Гачі-крешеники — фарбовані штани домашньої роботи.
Гемблювати — торгувати
Гледжине (від глег) — процес ферментації молока, коли з нього роблять бринзу чи будз.
Гляба — важко, не можна.
Гміна — сільська управа.
Гонти — покриття на хату, маленькі дощечки.
Гордо-чукітно — гордо.
Готур — тетерев.
Гражда — спеціальна огорожа всього подвір'я.
Грань — жар, розжарене вугілля.
Грегит — каміння.
Гугля — верхній одяг з вовняної домотканої матерії.
Гусленка — кисле молоко.
Густ — смак.
Гушма — пучок.

Газда — господар.
Грунь — хребет гори.

Давина — сіно, що худоба лиш подавила, а не підмочила.
Дармовиси — прикраси від одягу.
Делінь — далі, потім.
Джіга — дрючок на кінці з гаком.
Дзьобня — сумка з шерсті, носить через плече.
Дий його кату — біс його батькові, щоб йому грець.
Діймити — розуміти (нема тої дійми — то вам не під силу).
Діправді (зіправді) — справді.
Домарета — ті, що сидять дома.
Дранкава — пашекувата.
Дурлей — недотепа, дурень.
Дуфати — клопотатися чимсь.

Ждепати — бити.
Жереп — низька деревисто-повзуча рослина, зарослі.
Жевко — живо, швидко.
Женувати — засоромлювати.
Жечі — стріляти.

Живна середа — страсна середа перед Великоднем.
Жирований — орнаментовий, інкрустований металом.
Жичити — позичати.

Завостро — занадто, загостро.

Завод — сорт, рід.

Заворітниця — «одна часть вориння, спеціально зроблена, щоб розкладатися, замінити ворота; тоді вона називається «струнка», а жердки на ній «заворітниці» (Г. Хоткевич).

Завороха — метушня, суєта.

Загінки — місце, де нога згинається (ззаду коліна).

За горов — в Угорщині.

Законювати — причашати.

Запаска — жіноча спідниця з вовняної домотканої матерії.

Застайка — дашок луб'яний на кілках.

Зачерати — черпати, набирати.

Зашкалубина — щілина.

Збавити — зіпсувати.

З блага — ввічливо, приємно.

Звергати — відкидати, відмовлятися. (Слова не звержеться — дотримає слова).

Згарда — жіноча нашійна прикраса.

Згура — сажа, бруд.

Зимарка (земненик) — «хата на зиму високо в горах; щоб не зносити вниз сіна, гуцул складає його там, де росте трава, а потім на зиму йде туди з худобою і живе в зимарці, доки скотина не поїсть сіна» (Г. Хоткевич).

Злегати — родити. (Мирно злегати — щасливо народити).

Зурітитися — зробитися неприємним комусь.

Ігій на тебе — а щоб тебе (лайливе).

Ізвір — дике, непрохідне місце.

Ірстити — хрестити.

Кагла — комин, димар.

Калай — бідний селянин, той, хто нічого не має.

Канцер — майстер.

Карабушка — коробка.

Катуш (від кат) — в'язниця.

Кашиця — дерев'яне огороження берегів річки.

Келтунок — харчі, їжа.

Кертина — кріт.

Кемувати — тямити, пам'ятати.

Кецка — зав'язь, якою прив'язують жердини до колін, коли роблять вориння.

Кивати — ворушити, займати.

Киптар — короткий кожушок (без рукавів).

Кичера (кічера, течіра) — гора, покрита лісом.

Кібіцувати — упадати біля когось.

Кльоци — колоди.

Кобих — коли б, якщо б.

Ковтати — стукати.
Кокуцарі (від кокуци) — маленькі хлібці, що їх печуть перед Великоднем у середу.
Колиба — курінь для пастухів.
Комісник — назва хліба.
Консолик із векелеї — паличка з дерев'яного грибкового наросту.
Корнети — будити.
Котюга, кутюга — пес, собака.
Косичити — прикрашувати.
Краєник — краєн, земляк.
Крисаня — гуцульський капелюх.
Кріс (кресак, крис) — рушниця.
Крунутися — крутнутися.
Кучма — шапка.

Лагідний (від лагодитися) — готовий.
Лакомий — охочий.
Легкодушнички — «хлібчики», подавані за душу, щоб душі легко було» (Г. Хоткевич).
Легінь — парубок.
Лелько — ніжна форма звертання до батька.
Лешувати — блукати, нипати.
Ліжник — вовняна ковдра.

Маглювати — прасувати білизну.
Маржина — худоба.
Мельдувати — повідомляти, доповідати.
Метреса — коханка.
Мішети маржину — «на полонину виганяє маржину кілька газд; вони тоді називаються «мішенники» (Г. Хоткевич).
Моц — багато.
Мреч — мряка, туман.

Навкємити — надокучити.
Навкирки — наперекір, умисне.
Найпуший — найгірший, останній.
Наладований — навантажений, наповнений.
Напередовець — перший, передовий.
Натерхований — (від терх — вантаж) — навантажений.
Наяда — німфа, русалка.
Некрутація — рекруччина.
Ноша — одяг.

Облаз — стежка попід скелями.
Оборіг — приміщення для зберігання сіна (дах на чотирьох стовпах).
Обочі — схили гір.
Омкно — не по собі.
Оняца — скоромовкою вимовлені слова «во ім'я отця».
Опецок — частина печі.

О провадити — спорядити похоронний ритуал.
Оребок (орібок) — пташка з породи куріпок.
Оруда — справа. (За орудов — у справі).
Оседок — житло гуцульське, все господарство гуцула.
Остругви — ремінці від постолів.
Оферта — пропозиція.
Оцкнутися — прийти до себе, опам'ятатися.

Панити — прикрашати («От ніби робить тебе, як пана».
Г. Хоткевич).

Паскєвник (або дорінник) — дерев'яна посудина, в якій
святять на Великдень біля церкви паску.

Пацьорки — намисто.

Перенний — передній, перший, головний.

Пизьма — ненависть, злоба.

Писанчері — «хлопчики, що ходять поздоровляти з Великоднем, а їм за те дають писанки» (Г. Хоткевич).

Пиштрикнути — перестрибнути.

Під — горище.

Підкпивати (від кпини — жарти, насмій) — підсміюватися,
жартувати над кимось.

Плай — дорога (стежка) в горах.

Плебанія — будинок священика.

Плите — кам'яна плита.

Плови — великі дощі.

Плюта — дощова погода (пора).

Побоїк — здрібніла назва (від побій — дах).

Подавнички — булки.

Позлітка — сухозлітка.

Покмітити — помітити.

Полокати — полоскати.

Полонина — так називають пасовисько в Карпатських горах.

Порекло — прізвище, ім'я.

Потєтко — мала пташина.

Похатей-латанник — жебрак.

Прєсло — «частина церковного паркана; кожна така частина
належить одній сім'ї, що має наглядати за цілістю» (Г. Хоткевич).

Претати — збирати, нагромаджувати.

Претелик — приятель.

Привите — назва похоронного обряду над умерлим.

Пригісне — частунок.

Прикучнути — захватися.

Приріхтувати — приготувати, підготувати.

Прислопити — приголомшити.

Приспорити — придбати.

Причка — притичина, пригода.

Пробувати — перебувати, знаходитися.

Провергати — пробуджувати.

Протєс — стовп.

Пєструг (струг) — форель.

Пугар — чарка.

Пудний (від пуджети (пужети) — лякати) — страшний.
Пуteryя — сила.
Пушка — рушниця.

Раква — дерев'яна посудина на масло або бринзу.
Раташ — стежка, виоптана вівцями.
Регулямін — розпорядок дня.
Реколекції та соборчики — збори духовних осіб.
Рускати — ганяти, шукати.
Руси — плакати, ревіти.

Саландарі — «іронічна назва всяких приношень попівських»
(Г. Хоткевич).

Сапіна (цапіна) — спеціальний інструмент для лісових робіт.
Сигла — темний, густий ліс.
Сикурація (від асекурація) — страхування майна.
Симбриля — плата.
Скла кавалочок — «в домовину напроти лица вмерлого гуцули вставляють кавалочок скла «для душі» (Г. Хоткевич).
Скруцак титиню — «на Гуцульщині лист тютюну березуть поскручуваним, звідси й «скруцак» (Г. Хоткевич)
Смерічче (від смерека) — назва дерева з породи шпилькових.

Смуччий — чортовий; (Смуччі очі — бісові очі).
Сночі — вчора ввечером.
Сокотити — стерегти.
Сотониця — жіночий рід від «сатана».
Спаси зі світу — звести зі світу, вбити.
Спирати — боронити, заборонювати.
Співник — спільник.
Сповенити (від повінь) — залити чимсь (водою, кров'ю тощо).
Спрахтити — збити, звести когось зі світу.
Стокмити — домовитися.
Стричок — зашморг.
Стромий — стрімкий.
Стрюба — стрільба, рушниця.

Теркіла (терх) — вантаж, тягар.
Терміть — строк.
Тобівка — шкіряна сумка.
Тратити (від страта) — вшати.
Трембіта — гуцульський музичний інструмент.
Трепота — страх, жах, трепіт.
Трудний хідом — втомлений дорогою, подорожжю.
Туск — туга, журба, сум.

Уберя — одяг.
Убочі — схили гір.
Уймагися — обставати, виручати з біди.
Уклете — проклин, прокляття.

Уплітки (заплітки) — спосіб укладати (уплітати) волосся.
Утіль — ззаду. (З-за тилу — з чорного ходу).

Фанте — лахи, старе вбрання.
Фарнути — кинути.
Фестунок — фортеця, оборонна споруда.
Фівкати — свистати.
Флекев — парубок.
Флеша — пляшка.
Флоера — сопілка.
Фузія — рушниця.
Фурт — постійно, раз у раз.

Хавка — рот, пелька.
Хитар — границя, межа.
Хіхлата — пухка, пишна, кучерява
Ходити облудом — бути наче неприкаяним.
Храбуст — сушняк.

Цара — край.
Царинка — зелена полянка.
Цингель — курок у вогнестрільній зброї.

Чередінниця — відьма, чарівниця.
Чепраги — мідні застібки.
Чічений (від чічка — квітка) — гарний. (Дзьобик чічений — означає лезо бартки, топірця).
Чучуриня — назва рослини.
Чуркало — джерельце.

Шимкнути — зашелестіти, легенько зашуміти.
Шпиткий — поганий.
Штудерувати — комбінувати, мудрувати.
Шувар — очерет.
Шульок — кукурудзяний початок.
Шутер — дрібне каміння.

ДОДАТОК ДО ПРОЧИТАНОГО, ЩО СТАНЕ В ПРИГОДІ ВЧИТЕЛЄВІ ТА УЧНЮ

До видання увійшов роман Гната Хоткевича «Камінна душа». Додаток до прочитаного містить біографічні, літературознавчі й методичні матеріали, які допоможуть читачеві ґрунтовніше ознайомитися з життям і творчістю митця.

Біографія

Гнат Мартинович Хоткевич народився 31 грудня 1877 р. у Харкові й за походженням був у буквальному значенні слова «кухарчиним сином». Його батько служив кухарем, хоча, за словами самого Гната, «був граф, потомок великих і славних гетьманів Ходкевичів», а кухарем став «унаслідок родинних інтриг». Мати також служила кухаркою і хатньою робітницею в родині дрібного харківського купця Михайлова, який мав дачу в селі Деркачі у 13 верстах від Харкова. Сюди щоліта виїздила на відпочинок купецька сім'я, а разом із нею батьки-Хоткевичі й малий Гнатик.

Цьому селу судилося стати своєрідною коліскою національної свідомості майбутнього митця, його художніх уподобань і прихильностей, які пізніше він розвинув і довів до високого професіоналізму. Саме тут уперше поринув Гнат у стихію співучої української мови і чарівливої народної пісні, народного життя і звичаїв, у ту привабливу «українську стихію», яка не могла не відбитися, за його спогадами, «у свідомості малого хлопця, який зроду не бачив української книжки й не знав нічого про якусь там ріжницю мов».

Отож не дивно, що вже у 11–12 років, почавши читати Гоголя і душею підсвідомо відчувши у його творах ту саму «українську стихію», український дух і колорит, хлопець вирішив, що той «неправильно пише», і взявся перекладати українською мовою його «Майську ніч». Та він не завершив свого першого літературного опусу, бо не зміг перекласти російського вірша.

Навчаючись у 1890–1894 рр. в реальному училищі, Хоткевич опинився у становищі сумнозвісних «кухарчиних дітей». Пізніше, у «Моїй автобіографії», Хоткевич із цього приводу саркастично зауважував: «Далися оті кухарки державним діячам! Один закриває школи для «кухаркиних дітей», другий хоче, щоб кожна кухарка вміла управляти державою».

І у реальному училищі хлопець не забував своїх деркачівських друзів і скрупульозно збирав копійчину за копійчиною, що їх йому давали на сніданок батьки. Потім він купував на них зошити, олівці, пера, а на літніх канікулах, приїхавши до Деркачів, збирав селянських дітей і влаштовував «школу», передаючи їм все те, що знав сам. Одним із його учнів був «Ахванасій Волячі Очі» — майбутній відомий матрос Матюшенко, герой повстання на крейсері «Потьомкін». Пізніше, перебуваючи вже в еміграції у Женеві, Матюшенко написав своєму першому вчителю листа, в якому відзначав, що «перші зерна свободолюбності дістав з отої школи».

По закінченні реального училища Хоткевич вступив до Харківського технологічного інституту, де, як і в реальному, навчався за казенний кошт та ще й отримував стипендію. Але зв'язків із Деркачами не поривав, найджачою сюди у ті літні місяці, коли не був зайнятий на практиці. Тут 1895 року він узявся організувати аматорські вистави для селян, створивши ґурток із представників сільської інтелігенції та декількох селян. Для ви-

ступів треба було мати хоч якусь сцену, лаштунки та приміщення для переодягання акторів, і юнак для їх облаштування поїхав по місцевих хуторах за пожертвами. Хтось із селян давав гроші, хтось дошки та цвяхи, в одного найняли садок і самотужки спорудили там будиночок за сценою. Пізніше він писав про ці дні: «Був я не тільки агентом по збиранню жертв, будівничим, режисером, актором, бутафором, а й суфлером».

Ставили «Назара Стодолю» Шевченка, «Як ковбаса та чарка» Старицького, «По ревізії» Кропивницького. Грали й російські п'єси, бо без них не дозволялося ставити українських. Вистави справляли велике враження, особливо на селянську молодь. Дехто з молодих селян, щоб побачити виставу, біг 8–9 верст до Деркачів, а потім стільки ж назад, щоб до світанку бути вже вдома або у полі.

Виступав Хоткевич з аматорськими виставами у складі гуртка студентів-технологів по різних селах Харківщини, а одного разу добрались аж до Полтави. Давали вистави й на околицях Харкова.

У Деркачах Хоткевич уперше познайомився з кобзарем Павлом, з мистецтвом гри на бандурі та кобзарського співу. Тут же 1895 р. справив собі бандуру й почав грати, поступово вдосконалюючи цей гнаний на той час вид українського народного музичного мистецтва. Згодом він згадував: «З легкої руки Павла та його колег, їх, ясна річ, я слухав у Харкові, й народився бандурист Гнат Хоткевич. А сталося це 1894 чи 1895 року і мало величезне значення для подальшого мого життя».

Перші музичні спроби молодого кобзаря відбулися тоді ж, після уряджуваних студентами-аматорами вистав, які нерідко закінчувалися імпровізованими концертами, де хором, усі разом — і актори, й глядачі — співали українських народних пісень, а Гнат із бандурою був солістом. Ці перші виступи проходили з великим успіхом. І це надало юнаку сміливості, коли його за участь у студентських заворушеннях 1899 р. у Харкові виключили з інституту й наказали за 24 години забиратися з міста, звернутися до видатного українського композитора М.В. Лисенка і запропонувати йому свої послуги як співця-бандуриста. Саме тоді Лисенко зі своїм хором гастролював по Україні, і Хоткевич, після невдалої спроби зустрітися у Києві, знайшов його у Золотоноші: «Заграв я йому. Подобалося страшенно. Закликає на посаду соліста-бандуриста й дає 60 крб на місяць! Ого! Я таких грошей не бачив зроду. Лисина. Парик... Успіхи на сцені й поза сценою», — писав він у своїй «Автобіографії».

В хорі Лисенка виступав молодий соліст у багатьох місцях України з піснями й думами про Січ та Гетьманщину, докладаючи багато зусиль для популяризації народної пісні та бандури, про що свідчать відгуки тогочасної преси.

Того ж 1899 року, 13 березня, Хоткевич як бандурист з величезним успіхом виступив на Шевченковому вечорі у Полтаві. Ось що про нього писали: «Душею вечора був аматор-кобзар Гнат Хоткевич, запрошений з Харкова. Деякі інтелігенти, почувши про вечір і кобзаря, поприходили та поприїздили з навколишніх сіл. «...Взагалі вечір видався інтересний, та й кобзар той так натурально грає й виспіває народні думи й пісні, наче перед вами справжній дід-бандурист, його бандура «грає, виграває, жалібно співає», і мимоволі дивуєшся, чому така гарна музика, як кобза, у нас, і по містах, і по селах, не в такій пошані в інтелігентів, як того вона варта. Мабуть тому, що вона наша, національна. Кобзаря викликала публіка кільканадцять разів, і він грав і співав, аж зовсім утомився... Молодіж зробила овацію йому і широко дякувала».

Рівно через рік, 18 березня 1900 р. у залі Літературно-артистичного товариства у Києві Хоткевич знову виступив на вечорі пам'яті Шевченка, про який у львівському «Літературно-науковому віснику» повідомлялося: «Артистична частина вечора... вельми удалася: цікавою новинкою була гра на бандурі і співи кобзаря Гната Галайди (сценічний псевдонім Хоткевича)». Того ж року він з бандурою з'являється на Шевченковому вечорі у Петербурзі, викликаючи, як і всюди, захоплені відгуки: «...Далеку минувшість з великою артистичною силою нагадав слухачам... Г. Хоткевич, який навмисно приїхав із Харкова, щоб виступити як віртуоз на бандурі! Він проспівав одну думу і кілька пісень жартливого змісту, зробивши сильне враження своїм глибоким розумінням народного духу».

Але апогеєм у популяризації Хоткевичем кобзарства, цього унікального явища української культури, став XII археологічний з'їзд, що відбувся у Харкові влітку 1902 р.

Для самого Хоткевича участь в археологічному з'їзді мала негативні наслідки: на його квартирі було проведено обшук, а йому самому заборонено виступати з лекціями про кобзарів, організовувати їхні виступи. За словами Хоткевича, йому «вісім разів відмовляли у дозволі ставити отой концерт у Харкові», а «губернатори всіх українських губерній відповіли заборонаю зробити такий концерт у себе». Однак це не зменшило енергії Гната Мартиновича у популяризації кобзарського мистецтва. Щоправда не у Східній Україні, а на західноукраїнських землях, куди він нелегально перебрався як політичний емігрант після поразки грудневого збройного повстання 1905 р. Як співак-бандурист він об'їхав з концертами всю Галичину й Буковину, виступав також із лекціями про бандуру і кобзарів, про яких населення цього краю знало лише з мистецьких творів.

Початок 1900-х років був надзвичайно активним і плідним у житті молодого митця. Сам він писав про той період: «Я і в літературі, і в музиці, і в театрі, і в громадській роботі, всюди було повно отого Хоткевича». Найпершим же успіхом його в цей період було те, що 1900 р. за клопотанням дирекції Технологічного інституту перед міністром Хоткевича як відмінника і майбутнього претендента на підготовку до професорського звання через рік (а не через два, як було присуджено) поновили в інституті та надали можливість захистити дипломний проект. Після цього молодий інженер влаштувався на роботу у службу тяги Харківсько-Миколаївської залізниці, де й працював до 1905 р. У цей же час він активно виступає на літературному поприщі (перше його оповідання «Грузинка» було опубліковане ще 1897 р. у львівському журналі «Зоря», а 1899 р. у Харкові окремою книжечкою вийшло оповідання з киргизького життя «Добром усе переможеш»). На початку 1900-х років він починає друкуватися у «Літературно-науковому віснику», що видавався у Львові. Тут Хоткевич вміщує свої художні твори (поезії в прозі, невеликі оповідання — «Малюнки», «Різдвяний вечір» та ін.), а також рецензії (на збірку поета-робітника А. Шабленка «Нова хатина», на альбом художника С. І. Васильківського «Из киевской старины») та критичні огляди («Сумний стан нашого теперішнього українського театру. Драматичні «твори» Сластина»). Крім того, його твори друкувалися в альманахах «За красою», «Арго», «Багаття», а 1902 р. у Харкові вийшла перша збірка письменника «Поезія в прозі».

Вже на початковому етапі літературної творчості Гнат Хоткевич виявив себе як енергійний поборник високохудожнього, повновартісного мистецтва та літератури, який виступав проти тих «писак» і «паразитів»,

твори яких, «страшні своєю негідністю і шкідливим впливом», отруюють і заражають собою «кров національного організму і троха-потроха паралізують і без того анемічні його члени». Водночас він підняв голос проти цензурних утисків і цькування у Російській імперії українського друкованого слова і мови, за виховання національно свідомого громадянства. Так, у невеличкій передмові до надрукованих посмертно у «Літературно-науковому віснику» віршів Я. І. Щоголева письменник торкається такого болючого питання, як національна свідомість українців. Він пише: «Не так легко, як може здаєлуку здається, нам, українцям-руси-нам бути навіть націоналістами, в змислі прихильників ідеї, а не то що вже свідомими щодо національності українцями... Та інакше і бути не може. В державі, де українська мова лічиться за щось непотрібне, де з реготом кажуть, що є Гамлет «на хохлацком языке», де 90 % людей, чуючи скаргу українця на цензурні заборони та утиски, підіймуть брови угору і спитають зацікавленим голосом: «Хіба все це так?» — у тій державі, кажу, можна і не дивуватись таким чудним річам, такому бра-кові родинно-національної чесності навіть».

Початок 1900-х років для Хоткевича відзначався й активною громадською діяльністю. Він працює у громадській книгозбірні, прилучається до роботи Харківського товариства грамотності, де засновує видавничу українську комісію і очолює її, здійснює народне видавництво дешевих українських книжок (але за російським правописом), які він підписував: «Видано Вс. И. Гуртом», що мало означати «Всі гуртом», хоча той гурт складався з нього одного.

Але найбільш абсорбуючим його душевні й фізичні сили заняттям у цей час була робота з українським драматичним гуртком робітників, яким він керував під псевдонімом Гната Галайди і який почав виступати в Народному домі Харківського товариства грамотності майже одночасно з його відкриттям у жовтні 1902 р. Оскільки Народний дім був побудований на фабрично-заводській околиці міста, його відвідували переважно робітники найближчих заводів — паровозобудівного, Гельферіх-Саде, Мельгозе та ін. Саме з них Гнат Галайда і створив спочатку український гурток, а невдовзі й справжній робітничий театр, який систематично давав вистави на сцені Народного дому: «Півтораста душ самих робітників, бо єдиний «тілігент» серед них був я», — згадував пізніше Хоткевич.

Репертуар цього театру складався з творів української драматургічної класики — п'єс М. Кропивницького («Дай серцю волю», «Олеся», «Вуса», «Дві сім'ї», «Пошились у дурні» та ін.), І. Карпенка-Карого («Бурлака», «Сто тисяч», «Бондарівна», «Мартин Боруля», «Хазяїн», «Безталанна» та ін.). І хоча спеціальний урядовий каталог дозволяв до постановки у народних театрах вісім українських п'єс, комітет з урядування Народним домом за наполяганням Хоткевича-Галайди домігся дозволу виставляти й багато інших — їх у репертуарі гуртка налічувалося більше двадцяти.

За два роки (1903-1904) гурток Галайди дав більше тридцяти вистав, і кожна з них відвідувало в середньому близько 800 глядачів переважно з робітничого середовища. Гуртківці працювали з величезним ентузіазмом, незважаючи на аж надто несприятливі умови життя і праці. На репетиції, що відбувалися тричі на тиждень і тривали до 12 години ночі, а то й пізніше, робітники приходили після тяжкого трудового дня, йшли на відпочинок далеко за північ, а о 6-й ранку мусили бути вже на робочих місцях. Однак вони збиралися у будь-яку погоду, намагаючись не

пропустити жодної репетиції, «щоб усе йшло краще, ближче до істини, до життя, щоб із спектакля відвідувачі театру виносили якомога більше», — відзначали гуртківці. Сам Хоткевич писав згодом: «Що виділяло нас, мабуть, з усіх взагалі гуртків аматорських, це особливий якісь запал, ентузіазм. У нас не було спізень на проби, проби йшли допізна, дуже допізна, аж адміністрація Народного дому розпорядилася, що після 12-ї ночі не буде давати нам світла. Бували випадки, коли на пробу товариші робітники приходили прямо від станка, з роботи — і з проби йшли прямо на роботу. І я це не казки оповідаю, а так воно було».

Виступи робітничого театру приносили велике моральне задоволення як акторам-аматорам, так і робітникам-глядачам, які писали у своєму листі: «Ми, робітники, були задоволені як з боку змісту та виконання, так і тому, що бачили людей, які безоплатно працюють і досягають таких чудових результатів. Нам було радісно бачити, що це наші ж товариші робітники».

При гуртку було улажено чудовий хор, який не тільки брав участь у виставах, а й виступав з концертами на різних сценах міста. А велика кількість гуртківців давала можливість ставити по-справжньому масові сцени: «...Масовими сценами ми могли гордитися. Ставлячи, скажім, «Невольника», ми переносили на кін Січ Запорозьку, і оживало буйне товариство, не було статистів на сцені, а все жило й буяло. Там і побутові сцени, і музика, й танці, й пиятика, і все, до чого додумувалася молода режисерська фантазія», — згадував керівник театру. Жіночі ролі у виставах грали дружини, сестри, дочки робітників, зрідка запрошували когось із сторонніх, зокрема одну з учениць недільної школи Алчевської — Пашкову, надзвичайно обдаровану дівчину. Сам Гнат Галайда працював у гуртку і як режисер, і як актор та співак (роль кобзаря-наглядача з «Невольника»), і як хоровий диригент, і багато інших обов'язків доводилося виконувати йому в театрі.

Діяльність робітничого гуртка мала величезне значення в ознайомленні й прилученні робітників (і акторів, і глядачів) до досягнень української театральної культури й драматургії, музично-хорового мистецтва, у розширенні їхнього загальнокультурного кругозору. Але чи не найбільшим своїм здобутком Хоткевич вважав розвиток у робітничому середовищі національної свідомості: «А дати в ті часи 150 свідомих українців у робітничу масу — я вважаю серйозною своєю заслугою. Багато з тих імен відомі в Харкові, власне, — як українці — і я з гордістю про це згадую. Кулінич, Глянько, Стадник, Мезін, Дорошенко, Іванів, Сергієнко, Власенко, Васюренко та інші, прізвищ яких я вже не згадаю, — їх знають: то в ширших, то в вужчих колах, але — знають». Іншим разом він доповнював: «Найцінніше се було те, що в робітниче середовище йшла українська ідея. Не тільки члени гуртка ставали свідомими українцями, а вони впливали й на тих, з ким сходилися, з ким балакали, працювали». З цього ж божу оцінював Гнат Мартинович і значення згаданого вже видавництва «Вс.И. Гуртом», яке він створив: «Я обмінювався своїми виданнями з усіма, хто вів аналогічну роботу по інших містах: з Києвом, з Грінченком у Чернігові, отже у мене був чималенький вибір книжок. Кожний із членів гуртка діставав від мене певну пайку книжок для продажу, і українська книжка протискалася до заводської фортеці. Убога то була книжка, тричі обсмоткана царською цензурою, але то була українська книжка, вперше звучало в цеху українське друковане слово, вперше будилася свідомість».

Праця Хоткевича з розвитку національної свідомості робітників недовзі принесла певні плоди. 1903 р., коли у Полтаві відбувалося українське свято з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському, велика група національно свідомих робітників Харкова через Хоткевича передала вітальний лист його учасникам. Це було єдине вітання на цім святі від робітників: «І оце приєднання до українства, — підсумовує Гнат Мартинович, — я і вважаю своєю заслугою. Діти моїх тих бувших акторів вже виховувалися в українськїм дусі задовго до того, як це стало можливим більш-менш одверто».

Але робота з робітничим гуртком у стїнах Народного дому тривала недовго і припинилася наприкінці 1904 р. через дрібні, переважно побутового характеру незгоди гуртківців з адміністрацією Дому, які переросли у конфлікт. Робітничий театр Гната Галайди розпався. Його ж керівник ще певний час залишався у складі Видавничого комітету, зокрема його української комісії. Як свідчать архівні документи, від її імені Гнат Хоткевич у березні 1905 р. склав доповідну записку до правління Харківського товариства грамотності, в якій зазначав, що Харківський Народний дїм як такий, що діє на території України і серед українського населення, мусить мати на меті насамперед ознайомлення населення з рідною літературою, історією тощо, «тобто, іншими словами, як у влаштуванні вистав, так і в усіх інших розвагах, що влаштовуються у Народному домі, перевага мусить бути віддана українському елементу. Досі, на жаль, цього не спостерігалось, а мало місце зовсім протилежне явище...» Він зазначав, що в концертах, які відбуваються у Народному домі, українських номерів дуже мало. Те саме стосується й українських вистав, яких ставиться вдвічі або втричі менше, ніж російських. Особливе ж занепокоєння у автора записки викликав український репертуар. Його погіршення досить гостро відчувалося з припиненням діяльності українського гуртка робітників. Саме тоді у Народному домі почали ставити такі п'єси, як «Душогиби» Тогобочного, «Кляте серце» Захаренка та інші «лубочні речі, котрі ніколи не виставляла жодна серйозна трупа». За таких умов, наголошував Хоткевич, «страждальним елементом є народ і особливо та ідея, в ім'я процвітання якої написана ця заява». Він запропонував створити при комітеті з управління Народним домом окрему українську комісію (як при Видавничому комітеті), котра мала б спостерігати за репертуаром та якістю виконання українських п'єс, їх відповідністю даним історії та етнографії, вишукувати кошти на поповнення бутафорського обладнання і костюмів, опікуватись розширенням репертуару тощо. Вимоги Хоткевича та інших членів української комісії при Видавничому комітеті відносно розширення та якісного покращення українського репертуару підтримала своїм листом до правління Народного дому українська поетеса та педагог Х. А. Алчевська, яка активно працювала у Харківському товаристві грамотності.

Але прийшов буремний 1905 рік. І Гнат Мартинович, працюючи на залізниці, активно вливається у боротьбу робітників-залізничників, разом із ними бере участь у Загальному жовтневому страйку та Груднево-му збройному повстанні. Хоткевича обирають членом Виконавчого комітету службовців Харківсько-Миколаївської залізниці. Як зазначалося в одному з архівних документів, саме «йому належить організація комітету і розробка його дій як професійного органу... З його ініціативи організували районні комітети в Люботині, Полтаві, Кременчуці, Знам'янці й Миколаєві». У грудні 1905 р. Хоткевича обрали делегатом на Загаль-

ний з'їзд у Москві нелегальної залізничної спілки, де охранка збиралася заарештувати його.

Хоча арешту він уник, але змушений був перейти на нелегальне становище, переховуватися у друзів, зокрема у художника С. Васильківського, а на початку 1906 р. емігрувати до Галичини. Тут він вів широку концертну і лекційну діяльність, займався літературною працею. Жив спочатку у Львові, потім на запрошення Володимира Гнатюка переїхав на Гуцульщину у Криворівню, де прикипів душею до казкового гуцульського краю і його жителів. Вражений і зачарований їхнім поетичним фольклором, архаїчною гуцульською говіркою, безпосередністю і природною артистичністю гуцулів, Хоткевич вирішив організувати з них театральний гурток, а для вистав використати місцевий фольклорно-етнографічний матеріал, близький за духом, формою і змістом до ментальності виконавців.

Дехто зі львівських знайомих намагався відмовити його від цієї, на перший погляд, безглуздої фантазії. Один із них писав: «Та що ви робите? З кого ви хочете складати трупу театральну? З неграмотних людей, що зроду сцени не бачили, не то що самі не грали. Та він же як побачить смереку, нарисовану на декорації, то йому ж захочеться спиною об неї почухатися».

Але подібні аргументи не відвернули від задуму заповзятого провідника театального аматорства, впевненого у великій просвітницькій, виховній і багатьох інших важливих місіях народного театру. І 1909 року у с. Краснові поблизу Криворівні виник гуцульський театральний гурток, який згодом переріс у перший в цьому краї Гуцульський театр. Трупа спочатку складалася з декількох осіб і мала в репертуарі лише одну п'єсу — перероблений і перекладений Хоткевичем українською мовою твір польського автора Корженьовського з гуцульського життя «Верховинці», яка дістала назву «Антін Ревізорчук».

Обмеженість репертуару і малочисельність трупи не завадили їй з величезним триумфом об'їхати Галичину, виступаючи по містах і селах. Цей успіх спричинив те, що вже через рік гурток розрісся до 40–60 осіб. Його гастрольна діяльність також розширила свої межі, він виступав уже не лише у Галичині, а й на Буковині з Чернівцями, на польських землях, зокрема у Кракові. Як згадував пізніше Гнат Хоткевич, «справді то була триумфальна подорож. Гуцулів зустрічали всюди, як милих, дорогих гостей. Зустрічали не тільки українці, а й поляки. Гостили їх і гуртом, і поодиноці, показували їм по більших містах і музеї, і фабрики, і театр. Словом, такого надивилися мої гуцули, такого наслухалися...» А керівник театру вже плакав мрію про гастролі й по Східній Україні.

У роботі з аматорами Гнат Мартинович гостро відчував відсутність відповідного репертуару, що спонукало його написати для Гуцульського театру чотири п'єси: етнографічну — «Гуцульський рік», історичну — «Довбуш», фантастичну — «Непросте», де використав гуцульські уявлення і повір'я про духів гір, землі, лісів тощо, і, нарешті, драматичне оформлення гуцульських казок під назвою «Практикований жовнір».

Підбиваючи перші підсумки діяльності й показуючи значення аматорського гуртка гуцулів, Хоткевич у статті «Гуцульський театр», надрукованій 1911 р. у газеті «Діло», порівнював його з іншими «людовими» театрами, створеними з інтелігенції. Він зазначав, що останні хоч і «просвіщають нарід, але просвіщають, як наемники, неглибоко і зовнішньо...» Натомість «широ народний театр», до якого автор зарахову-

вав і Гуцульський, «сягає глибше. Він розбуджує мисль і оставляє по собі вражіння, о котрім думається довго ще потім, як зовнішній ефект відступить. Як серед селянських верств, так рівно ж і серед інтелігенції будиться почуття самопевності народної, віри в сили свого народу і то сили різносторонньої, чоловік починає вірити, що нас нарід хіба що й більшого потрафить». Що ж до гуцулів-аматорів, то вони з успіхом склали «прилюдний іспит з культурності руського хлопа, показуючи, що можуть єднатися в організації і виконувати драматичні речі, і взагалі поводитися так «чемно», як не завжди потраплять робити аналогічні кружки й з вищих верств суспільності».

Найважливішою рисою Гуцульського театру, котру відзначали як організатор театру, так і преса, була безпосередність, що вирізняла його з-поміж інших колективів. «Гуцули принесли на сцену штуку без штуки», — так коротко охарактеризував її Г. Хоткевич. А газета «Діло» писала у 1911 р.: «...гра гуцулів свіжа й оригінальна, природність всього, що робиться на сцені, так підкупляє, що часом здається, ніби глядач сидить десь у Жаб'ю, або — що й дивиться гуцулів у житті».

Що ж до літературної творчості Хоткевича на еміграції, то письменник і для неї знаходив час. Він створює драматичну трилогію на революційну тематику — «Лихоліття» (1906), «Вони» (1909), «На залізниці» (1910), в котрих виступає справжнім літописцем подій бурхливого 1905 року, свідком і активним учасником яких він був сам.

Першу з них, п'єсу «Лихоліття», письменник почав писати ще на Східній Україні, переховуючись від поліції. А назву її українською мовою підказала автору відома українська письменниця, мати Лесі Українки Олена Пчілка. Сама ж Леся Українка, після того як він зачитав у Косачів уривки з цієї драми, відгукнулась про неї так: «Ся річ буде існувати доти, доки існуватимуть революції». Не впадаючи в ейфорію від такої думки знаменитої вже тоді поетеси про свій твір (за його власними словами, він «був безмірно нижчий тої оцінки»), драматург сприйняв її лише як «оцінку моменту», тобто актуальності п'єси.

Коли Г. Хоткевич уже за кордоном завершив драму, вона, за словами автора, «наскрізь революційна», дістала першу премію на конкурсі, оголошеному галицьким сеймом на драматичні твори. Але її революційність призвела до цензурної заборони на вистави п'єси. Попри це, «Лихоліття» стало першим твором, який сам Хоткевич незабаром поставив у Львові на замовлення місцевих «єсдеків» (соціал-демократів) під час їхнього з'їзду. Вони пішли на допустимий законом у подібних випадках крок — зробили парламентський запит і одержали, як згадував письменник, «міністеріальний дозвіл поставити сю річ, але тільки один раз, тільки на оцьому з'їзді, тільки для членів з'їзду і з умовою — щоби на сцені не було більше 20 душ, а в залі більше 200».

Революційну тематику розробляє Хоткевич і в інших своїх творах. Зокрема образи революціонерів, месників народних, що свідомо обирають свій шлях в ім'я свободи народу, створює письменник у документальних у своїй основі оповіданнях «Трое» й «Так мусило бути», а також у психологічному етюді «Перед дверима». Звертаючись до теми боротьби за соціальне і національне визволення народу, він приходить до висновку, що лише той може вважатися справжнім революціонером, хто виступає за волю не тільки свого, а й інших уярмлених народів. Ці та деякі інші твори через свою революційну спрямованість і злободенність не були допущені до друку австро-угорською цензурою.

Проживаючи на Гуцульщині й не приховуючи свого замилювання цим краєм, його природою, побутом, звичаями, фольклором гуцулів, Г. Хоткевич пише кілька творів з їхнього життя, зокрема збірку оповідань «Гуцульські образки». Але найповніше втілення вся поезія гір з її розмаїттям і різнобарв'ям знайшла в лірико-романтичній повісті «Камінна душа», надрукованій 1911 р. у Чернівцях та ілюстрованій авторськими, переважно пейзажними малюнками. В повісті бачимо і народні свята та обряди, і казкові гірські пейзажі, легенди та оповідки про опришків, інші яскраві зразки гуцульського фольклору й місцевої говірки, яку Хоткевич вважав за найархаїчнішу серед усіх українських діалектів, цінне джерело для подальшого розвитку загальноукраїнської літературної мови. І на цьому барвистому тлі розгортається основна сюжетна лінія — драматична історія кохання молоденької попаді Марусі та отамана опришків Дмитра Марусяка.

Поряд із гуцульською звертається письменник і до біблійної тематики (повість «Авірон», 1910), але осучаснює, актуалізує її, піднімаючи такі вічні й животрепетні проблеми, які в усі часи хвилювали людство, як релігія, віри, людське буття, мистецтво, взаємозв'язки та взаємовпливи між ними. Центральною постаттю повісті є пророк Мойсей, образ якого Хоткевич подає у власній, оригінальній інтерпретації. Тут Мойсей, на противагу релігійній традиції, постає не як посланник і помазаник Божий, а як властолюбець і тиран, який спирається у своїх діях на сліпу віру ізраїльтян. Йому протистоїть Авірон, який, за біблійним сказанням, разом з кількома іншими вільнодумцями виступив проти фарисейства і деспотизму Мойсея. Спрямована проти тиранів й духовного рабства людини, повість «Авірон» набувала гострої актуальності для сучасників і саме тому була заборонена до друку царською цензурою. Не втратила вона своєї актуальності й у наш час.

Найбільшої ж ваги в літературній творчості Гната Хоткевича в еміграції, як і пізніше, набуває історична тематика. І це не дивно, адже відновлення історичної пам'яті українського народу, повернення йому власної героїчної історії були і є головними чинниками у вихованні національної свідомості. А саме на це і була спрямована багатогранна культурницька діяльність Гната Мартиновича протягом усього його життя.

Зацікавлення письменника історичним минулим свого народу яскраво виявилось вже в його драмі «Довбуш», написаній для Гуцульського театру. Далі лінія історичної прози та драматургії Хоткевича сягає вглиб віків, до Київської Русі («О полку Ігоревім», «Рогнеда»), повертає до козаччини і національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Це — перша редакція тетралогії «Богдан Хмельницький», великий історичний роман «Берестечко», документальні матеріали до якого письменник збирав два роки і почав писати його у Галичині. Але, на жаль, завершити це широке історичне полотно йому не довелося через скрутні умови емігрантського життя (1918 р. у журналі «Шлях» був опублікований лише фрагмент із цього твору).

Перебуваючи на західноукраїнських землях, Г. М. Хоткевич встановив контакти, а в деяких випадках і дружні стосунки з багатьма видатними представниками української науки і культури, громадськими діячами. Серед них І. Франко, В. Гнатюк, О. Кобилянська, В. Стефаник, С. Людкевич, Лесь Курбас, В. Верховинець, Й. Стадник, Д. Січинський, І. Труш, А. Шептицький та багато інших.

Еміграція для Хоткевича закінчилася 1912 р. несподівано і, як він писав, «раптом», бо «душевний стан тоді в мене був такий, що ладен був їхати — хоч до чорта в зуби. Та більш-менш до чорта в зуби я і їхав».

Адже через друзів він приблизно знав, що йому інкримінують у Росії за участь у грудневих подіях 1905 р.: одні писали, що він звинувачується у крадіжці двох кулеметів на ст. Знам'янка, інші — що «в керівництві збройним повстанням міста Москви». Як би там не було, але він поїхав, незважаючи на загрозу арешту. І справді, через кілька днів Хоткевича схопили і посадили до в'язниці — спочатку в Києві, потім у Харкові, де він сидів разом із кримінальними злочинцями. Довести його провину жандарми не спромоглися і відпустили на волю наприкінці 1912 р.

Після тюрми Гнат Мартинович трохи пожив у Києві з надією дозбирати матеріали для свого «Берестечка», потім повернувся до улюбленого Харкова. Тут він з головою поринув у культурне й громадське життя: виступав з концертами та лекціями, відновив діяльність драматичного гуртка робітників, але вже не на сцені Народного дому, а у збудованому на кошти робітників Робітничому домі. При товаристві ім. Квітки-Основ'яненка організував науковий відділ. З початком 1913 р. став редактором літературного журналу «Вісник культури і життя», працював над «Берестечком», писав «Гірські акварелі» тощо.

Тоді ж Хоткевича-музиканта захопила ідея організувати цикл етнографічних концертів усіх народів Росії, яких він налічив близько 103. Склав приблизні програми цих концертів, «видрукував відозви, розсилав їх по всій державі, друкував у часописах, діставав уже матеріали. Але що ж — один у полі не воїн», — з гіркотою писав він у «Моїй автобіографії». Задум не вдалося втілити у життя, хоча робота була проведена величезна.

Поза цим його весь час не полишала думка перевезти на Наддніпрянську Україну Гуцульський театр, щоб ознайомити своїх земляків із чудовим мистецтвом гуцулів. Через відсутність відповідних коштів та інші перешкоди і цей задум не здійснився. Щоправда Хоткевичу вдалося реалізувати першу частину задуму — перевезти з Галичини до Харкова невелику групу майстрів-різьбярів і відкрити майстерню гуцульських виробів. Реалізуючи їх, мав намір назбирати коштів на перевезення театру. Як згадував він пізніше, «майстерню я заклав, убухавши на неї все (може не повірите, але буквально zostався в одній сорочці)...»

Єдиною людиною, яка підтримала його у цій справі, була славетна українська актриса Марія Костянтинівна Заньковецька, про яку Гнат Мартинович з палкою вдячністю писав: «Тільки вона! І коли впадуть їй до рук, може, ці рядки, нехай відчує, що низько хилу коліна й голову перед людиною, яка пішла назустріч навіть фантастичній, але рідній справі». З початком Першої світової війни всіх майстрів-гуцулів було заарештовано як ворожих шпигунів і кинуте до концентраційного табору. А самого Г. Хоткевича як політично неблагонадійного у березні 1915 р. вислано за межі України без права проживання у будь-якій з українських губерній.

Спочатку письменник виїхав до Білгорода Курської губернії. Але поліцейським чиновникам здалося, що він перебуває у небезпечній близькості до неньки-України. На їхню вимогу Хоткевич змушений був оселитися у Воронежі, де займався переважно написанням історії земства Вовчанського повіту.

До Харкова письменник повернувся лише після Лютневої революції й поринув у активну громадську, культурницьку та письменницьку працю. Тут Хоткевича обрали на гласного міської думи, водночас він працював у архіві й багато часу і сил приділяв відродженню української культури: читав лекції про народні пісні, про кобзарів і українські музичні народні інструменти, організував першу в Україні капелу бандуристів, написав чимало музичних творів для бандури, романси і хори на

слова Шевченка, Франка, Лесі Українки, П. Тичини, «Гуцульську сюїту», хорову капелу «Гайдамаки», вів клас бандури в Харківському музично-драматичному інституті. З 1921 до 1928 р. викладав українську літературу в Харківському зооветтехнікумі.

Водночас Гнат Мартинович працював над дослідженням і теоретичним узагальненням багатовікового народного і власного плідного досвіду гри на бандурі, вивченням також інших народних музичних інструментів, результатом чого стало видання 1920 р. першої частини «Підручника гри на бандурі» та монографії «Музичні інструменти українського народу».

Але головним напрямком його багатогранної діяльності залишалася літературна творчість. У 20-ті роки письменник завершує і видає драми «О полку Ігоревім», «Село в 1905 році», тетралогію «Богдан Хмельницький», збірку оповідань «Гірські акварелі». А на початку 80-х років завершує працю над історичною повістю «Довбуш», яку українські літературознавці розглядають як чи не найперший і найбільш широкий у поштовтневий час соціально-психологічний твір про славетного ватажка опришківського руху на Гуцульщині. Крім того, він розпочинає працю над новим великим твором — тетралогією про Т. Г. Шевченка: «Тарасик» — «Тарас» — «Тарас Григорович Шевченко», яку так і не закінчив. Багато уваги приділяє він і літературним перекладам, зокрема драми давньоіндійського поета Калідаси «Шакунтала», творів Шекспіра, Мольєра, Шіллера, Гюго, виступає з науковими розвідками «Народний і середньовічний театр в Галичині», «Театр 1848 р.».

Невтомна праця Гната Хоткевича на терені розбудови рідної культури заслужила визнання народу. 1922 року було урочисто відсвятковано 25-річчя його творчої діяльності. З нагоди цієї дати вийшло нове видання повісті «Камінна душа», а протягом 1929–1931 рр. у видавництві «Рух» опубліковано твори письменника у 8 томах.

Кінець 30-х років став фатальним для письменника. Жахлива хвиля сталінських репресій, що знищила багатьох видатних діячів української культури, поглинула і Гната Хоткевича. 1937 р. він був безпідставно репресований за звинуваченням у націоналізмі, а в лютому 1938 р. кинутий до Харківській в'язниці. Там хворий і немічний вже письменник отримує висновок медогляду, в якому зазначалося: «Следовать на север может». Хоткевича було відправлено у північні сталінські табори, де він помер 8 жовтня 1938 р.

Трагедія письменника була частиною трагедії української нації, її літератури та мистецтва, переслідуваних і знищуваних не тільки самодержавством, а й у не такі далекі від нас часи комуністичного панування. Як це не парадоксально, але гнаний за свої національні переконання і любов до власного народу арештант царських в'язниць виявився ще небезпечнішим для нової системи, і вона знищила його фізично. Чверть століття ім'я Хоткевича, як і багатьох інших талановитих представників української культури, заборонено було навіть згадувати. Тільки після реабілітації письменника на початку 60-х років з'явилися друком окремі його твори, а 1966 р. вийшов двотомник його вибраних творів.

Гнат Хоткевич: еволюція художнього пошуку

Фелікс Якубовський, завершуючи 1928 р. рецензію на том I рухівського багатотомного видання творів Гната Хоткевича, зазначав: «Загострю увагу читачів на цікавому письменникові, що лишився в історії нашої літератури на якомусь останньому чи передостанньому плані з

причин, які впливають, по-перше, з його багатостильності, з браку твердої спрямованості, по-друге — з своєрідної фракційності народницької критики».

В останньому випадку йшлося про С. Єфремова. І все ж, поза критичними, позитивні прижиттєві відгуки були. Не можна не згадати принаймні трьох. Перший — І. Франка. У статті «З останніх десятиліть ХІХ ст.» (1901), ведучи мову про молоду когорту письменників «нової школи», він особіно згадував Б. Грінченка, А. Кримського та Г. Хоткевича, об'єднуючи їх передусім на ґрунті «універсалізму». Мовляв, вони належали до перехідної формації: мали новочасний європейський смак, розуміння літератури, прогресивні суспільні й політичні погляди і в будь-якій іншій літературі могли б розвинутися до великих письменників, але в Україні на заваді їм був «непочатий переліг». Але, незважаючи на ці загальні обставини та попри перевагу суб'єктивного, ліричного елемента в ранній творчості Г. Хоткевича, що почасти не давав змоги молодому авторові досконали вивершувати художні картини, І. Франко саме від нього сподівався подальшого талановитого розвою.

Новий етап творчості письменника фіксував М. Яцків, який через п'ять років після І. Франка писав: «Одинокий модерніст між наймолодшими українськими письменниками, Гнат Хоткевич, могучий талант, дух з розмахом, маляр і музика».

Третій відгук належить О. Білецькому, який у приватному листі до письменника 1937 р. (за рік до арешту) високо оцінив Г. Хоткевича як художника слова, зазначивши, що його «творчість була б помітною в будь-якій літературі». Фактично О. Білецький підтвердив зреалізованість потенційних творчих сил письменника, які підмітив у початківця ще І. Франко. А поміж двома наведеними думками вчених — раннім і останнім лежить ледь чи не весь творчий шлях письменника.

Розпочинаючи свою літературну творчість, як і М. Коцюбинський, з побутово-традиційної прози, провідним мотивом якої постає добротворення («Добром усе переможеш», 1899), Г. Хоткевич уже в «Життєвих аналогіях» поглиблює своє розуміння природи людини, щоправда, шляхом зіставлення її відчуттів із тваринними інстинктами. Автор акцентує тут увагу на боязні смерті, на розриві кровних зв'язків матері й дитини, на жорстокій безвідповідальності перед понівеченим життям людини, на дисгармонії у людському взаєморозумінні, зокрема між автором і публікою, на некерованості натовпу. Перебуваючи в цей час під впливом філософії Ф. Ніцше, Г. Хоткевич міг би повторити за ним: «Сучасна людино! Як мені від тебе смердить».

У наступній збірці «Поезія в прозі» (1902), яку критика оцінила як модерністську зі знаком мінус (до речі, у свідомості багатьох поняття «модернізм» і «декаденство» на той час ототожнювалися), Г. Хоткевич далі «досліджує» людину, випробовуючи її переважно любов'ю та самотністю. Але є одне суттєве уточнення. Тут людина постає перед незбагненністю своєї душі. Відчуття духовості — ось той новий акцент, який зроблено у порівнянні з «Життєвими аналогіями», хоча й останні виявляють модерністську тенденцію. Звідси містика, візії, естетизація краси. Мистецтво — це головна тема модерної літератури. У ній краса, втілена в мистецькому творі, ставиться вище за природну. На думку С. Павличко, в «Портреті» Г. Хоткевича присутній «набір компонентів «модерної» прози. По-перше, краса має бути грішною, по-друге, вмерти». Щоправда «гріх» у Г. Хоткевича не прояснений, а от красуня

справді вмирає. Поряд із цим значна частина психологічно-медитативних поезій у прозі, написаних у риторичному стилі, виявляли складні душевні переживання: чи матері над колискою сина в тривозі за його майбутню долю, чи містичний зв'язок з духом матері («Біла береза»). Присутню в них риторичку С. Павличко розцінює як вияв ознак традиційного стилю, а відтак, попри всю модерність Хоткевича-прозаїка, наголошує на його причетності до «народництва». Хоча у Хоткевичевому поєднанні новітнього стилю із традиційністю можна спостерегти не так тяжіння до «народності», як пошуки українського варіанта модернізму.

Не приймаючи Г. Хоткевича за «декадентський ярий колір», І Нечуй-Левицький у статті «Українська декадентщина» (1911) не випадково змушений був зарахувати його до «виявів однієї з прикмет загального національного українського типу — ідеалізму». Сам Г. Хоткевич, з віддалі часу, включаючи свої поезії в прозі до четвертого тому вже згаданого видання, у передмові кваліфікував їх як «тільки дрібненькі-дрібнісінькі проби писати не так, як Мордовець», намаганням вийти за межі етнографізму. І все-таки ці художні пошуки Хоткевича допомогли йому відірватися від традиційно-побутового письма і, що, може, найважливіше для розвитку його майбутнього художнього досвіду, поглибити своє розуміння проблеми індивідуальності в українській літературі, а також утвердитися на позиціях нового художнього бачення. Але все ж внесок в український модернізм Г. Хоткевич зробив, хоча, може, не так художньою практикою, як теоретично. Але і художньою практикою теж. Полемізуючи з приводу статей С. Єфремова «В поисках новой красоты» і «На мертвой точке», в яких молоді літератори на чолі з О. Кобилянською звинувачувалися в декадентстві, Г. Хоткевич обґрунтував роль символізму та інших нереалістичних течій у поглибленні та розширенні діапазону художнього бачення. «Символисты, — писав Г. Хоткевич у відповідь С. Єфремову, — ...хотят отнести к слову с большим уважением, нежели то было до них..., хотят использовать все стороны, все тайны слова; они хотят раскрыть неизведанные существующие сокровища красоты и создать целое из тех намеков на символы, которые употребляемы писателями... Я и не говорю здесь о мистической стороне существования или о той, которая завтра же из мистики перейдет в область осязаемого... я говорю о самых простых, обыденных, всем известных явлениях будничной жизни — и в них не приходится каждую минуту чувствовать влияние чего-то еще...»

Цей уривок з листа Хоткевича до редакції «Киевская старина» може сприйматися як своєрідний маніфест початку ХХ ст. Він засвідчив, що більшість молодих літератор прийшли в літературу пізнавати глибини мікросвітів, прагнули інтуїтивно діяти, натякаючи створеним образом на присуті «таїни» цілого, відтворювати світ у його складності й цілісності.

Якщо брати до уваги подальшу творчість Г. Хоткевича, то до свого еміграційного періоду він напише ряд оповідань, у яких приділить увагу різним з реалістичної точки зору фантазмагоричним здатностям людського духу, підвищеній чутливості сприйняття суб'єктивно побаченого світу («Біла»). Будуть вони переважно невиразними та кволими з художнього боку, хоча й серед них траплятимуться досить викінчені зразки, — «Вічні чуття», яскрава картинка античного світу з ліричними пасажами, і «Торжество музики».

За зближення з молодомузівцями в естетизації еротичної («Пісня пісень») та смерті («Похорон») Г. Хоткевич зазнав критики, від хатянина

М. Євшана — за надмірний ліризм «Гірських акварелів», наприклад. І водночас молодий письменник залишився вдячний І. Франкові за те, що він стримував його від войовничого неприйняття соціологізму С. Єфремова. Наявне «перебігання» з табору в табір, умовно кажучи, може справити і справляє враження відсутності у письменника сталих естетичних переконань, хоча тут швидше дається взнаки внутрішня незрілість або й своєрідність явища модернізму в Україні, для якого, за слушним спостереженням канадської дослідниці Г. Мухіної, показовий синтез «народницької ідеальної тенденції та індивідуально-культурницької тенденції модернізму».

За всієї художньої пошуковості найсильнішими виявилися ті оповідання Г. Хоткевича, в яких він складні, важко збагненні психічні стани людини намагався трансформувати в реалістичні сюжетні картини («Історія однієї ночі», «Дияволиця», «Голодовка»). І той самий Г. Хоткевич, який заохочував побратимів по перу до оновлення художнього письма, сам пробував у цьому свої сили. Опинившись на Гуцульщині, куди емігрував, тікаючи від переслідувань за участь у революційних подіях 1905 р., так захопився цим краєм (його вражало все: розкішна природа, гуцули, їхня первозданність, звичаї, образи, вірування, — вихідець-бо із Слобожанщини), що став його співцем — пише повість «Камінна душа» (1911), «Гірські акварелі» (1914), «Гуцульські образки» (1924), а також роман «Довбуш», який завершив у 20-х рр.

На кінець XIX ст. гуцульська тема в українській літературі вже мала свою сталу традицію, що розпадалася на дві течії — романтично-етнографічну, пов'язану з іменем Ю. Фельковича («Люба-згуба») та неоромантичну, представлену М. Коцюбинським («Тіні забутих предків»). Хоткевич пішов своїм шляхом і як художник слова реалізувався в цій темі. Мається на увазі передусім повість «Камінна душа». В. Шевчук мистецьку вартість цієї повісті вбачає, зокрема, в тому, що тут вже немає фальшивого романтизму, отієї рожевенької плівки, яка ховає різкі до нещадності риси життя. Це — своєрідний ліричний шедевр, який стоїть в одному ряду з найкращими здобутками української літератури.

Наведені рядки несуть у собі, крім високої оцінки, парадоксальну, на перший погляд, несумісність характеристик. А саме: «ліричний шедевр» і виявлені ним «різкі до нещадності риси життя». Але це справді так. Тут і криються «секрети» творчого стилю Хоткевича, найяскравіше виявлені у «Камінній душі».

Помилково було б вважати, що Хоткевич, зараховуючи себе, раннього, до покоління літераторів, які намагалися вийти за межі етнографізму, в «Камінній душі» зраджує набутим творчим настановам. Так, у сюжетну канву повісті покладено баладу «Павло Марусяк і попада» (її можна знайти у відомому виданні Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», 1878), але вона значно змодифікована. Точніше, балада стала лише приводом до задуму. Якщо попада, головна героїня пісні, справді має «кам'яну душу», заради любаса кидає дитину, хворого чоловіка, господарство, то Хоткевичева Маруся — натура романтична, вона йде в гори за покликом почуттів, тікаючи від сірості та несправжності. Крім того, слід спростувати помилкову думку, що всю повість написано діалектом. Лише мовна партія героїв ведеться діалектом (і тут Хоткевич дотримується точного відтворення життєво-побутово-фольклорних реалій), власне авторова, натомість, послідовно витримана в межах загальноприйнятої літературної норми, хіба що з незначним

вкрапленням діалектизмів. І це не випадково. За зовнішніми мовними характеристиками стоять два незалежні один від одного світи, які мають свої ідейно-сміслові навантаження. Дійові особи повісті закільцьовані часом і непорушністю, зокрема виконанням ритуальних обрядових дійств, тоді як другий, авторів світ, історично усвідомлений. Яскраво описавши, наприклад, великодні свята та поміркувавши про консерватизм і традиційність верховинців, письменник раптом захоплюється: «Історія летить нестримним маховим колесом». Присутність автора в «Камінній душі» різновимірна, вона не обмежується лише прямими оцінками «втручаннями» в текст, а виявляється як прототип образу Марусі, яка, захопившись Гуцульщиною, втрачає свої ілюзії в міру зіткнення з реальністю. Шлях пізнання Марусею «казки», а відтак — настроєві зміни і становлять структурну основу повісті, більше того, визначають «ліричний реалізм» письменника.

Ключ до розуміння такої символіки дається вже на початку повісті в народній оповіді про найстаршого ірода Пекуна, який доти сидітиме прип'ятий дванадцятьма ланцюгами до чорної скелі, доки люди писатимуть писанки та розкладатимуть огні на Юрія. Здавна-бо малюнки на писанках були магічними знаками заклинання, охоронцями від злих, недобрих сил, тобто оберегами, і лише зовні — окрасою. А вогнища на Юрія, або інакше — на Великдень, мають велику силу, бо це свято Сонця. Тому й кажуть на Гуцульщині, що Юрій «літечкові відкриває ворота». І, як правило, Юрій, «кам'яний лицар», спускається на народні пошанування з гір на коні, бо кінь, за прадавніми віруваннями, — син Сонця.

Стан тривоги й непевності виникає саме у зв'язку з коментарем цієї оповіді всезнаючим автором: «Щось передчувала народна душа.., — пише він, — прийде час — і не мут уже більше писанок писати: у Косові на фабриці їх нароблять. А відтак мине потреба і в писанках самих, і в тім, що викликало їх писання. Згинуть повір'я й віра з ними, не стане гуцулів з їх оповіданнями, ношею й культурою минулих віків. Згинь цей світ — і Пекун розкує си!»

Хоткевича як письменника завжди цікавили глобальні проблеми, а щодо України — трагічні, але героїчні сторінки її історії. Довбуш, Хмельницький, Берестечко — явища одного порядку. А для нього таким явищем була і Київська Русь. Відсутність княжої особистої відповідальності за долю держави і стала Хоткевичу поштовхом написання п'єси «Слово о полку Ігоревім». Його п'єса справляє враження складеної мозаїки зі «Слова о полку Ігоревім», літописних оповідань, сказань і повчань, «знаної драматургом не менше за першого ліпшого спеціаліста», — як вважав О. Білецький. Вона яскраво відтворює картину життя, соціальних взаємин, думок і почуттів XII ст., із війнами і княжими суперечками, з бенкетами, з гусярами й мешканцями лісових нетрів, чаклунами, барвистою народною юрбою...

Видавництво
«Школа»

Літературно-художнє видання

Серія «Бібліотека шкільної класики»
заснована 2005 року

Хоткевич Гнат Мартинович
КАМІННА ДУША

Для старшого шкільного віку

Обкладинка

Задорожної Наталії Валентинівни

Редактор *М. О. Луговська*
Художній редактор *Н. В. Задорожна*
Технічний редактор *Н. Ю. Якушко*
Коректор *Ю. М. Мезенцева*
Комп'ютерна верстка *К. А. Кобзар*

Підписано до друку 22.10.08. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк.
Гарнітура Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 15,12.
Обл.-вид. арк. 16,285. Тираж 2500 прим.
Зам. № 8-1110.

Видавництво ТОВ «Школа».

03148, м. Київ, вул. Сім'ї Сосніних, 3.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 6 від 15.02.2000.

Видано за участю ЗАТ «Національний книжковий проект»

Віддруковано ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11

Серія книжок «Бібліотека шкільної класики»
розроблена спеціально для школярів.
Ретельно підібрані найкращі твори дають змогу
ширше ознайомитися з різними жанрами
української та світової літератури.

Шукайте в продажу:

- П. Куліш. «Чорна рада»
- У. Самчук. «Марія»
- В. Стефаник. «Камінний хрест»
- І. Багряний.
«Сад гетсиманський»
- Український гумор та сатира
- О. Вишня.
«Мисливські усмішки»
- В. Барка. «Жовтий князь»

ISBN 978-966-339-858-7

9 789663 398587

З питань
продажу звертайтеся:
03148, м. Київ,
вул. Сім'ї Сосніних, 3
тел. +38 (044) 273-5718;
8-068-595-44-10;
8-068-595-44-07
<http://publish.knig.net>